NEMZETI KÖNYVTÁR.

SZERKESZTI

ABAFI LAJOS.

TIZENNEGYEDIK KÖTET.

CSOKONAI MIHÁLY MŰVEI.

BEVEZETŐ KÖTET.

CSOKONAI MIHÁLY ÉLETE.

BUDAPEST,
AIGNER LAJOS.

120

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY.

IRTA

A. 542.

HARASZTI GYULA.

1.2 tan 1899

BUDAPEST,
AIGNER LAJOS.

M 89899
KAPOSVÁR
1969
1975
Ali ellen. 2002/2005.

BUDAPEST 1880.
KHÓR ÉS WEIN KÖNYVNYOMDÁJA.

ELŐSZÓ.

Kell előszó egy Csokonairól szóló monographiához?

A mi a költőnek és embernek ismeretes voltát illeti, ehhez kevés magyarázat szükséges. A köztudat örömest marad kétes hagyományok felszinén: Csokonaiban azok, kiknek a mai mozgalmas időkben ilyesmire is jut idejük még gondolni, nem látnak egyebet egy tehetséges, de kóbor s korhely embernél, kit rendetlen élete sírba döntött. Viszont ama szakemberek, kik a Dorottyát, Csikóbőrös kulacsot, Reményt, sőt netalán még a Parasztdalt ismerik, mindent vélnek ismerni.

Elég érdekes egyéniséggel bir-e Csokonai mint ember, — eléggé képesek-e bennünket eszméi, érzései s törekvései érdekelni, — mennyiben tükrözteti továbbá vissza egész korát, s mennyiben szolgál egy időszak szellemi állapotának hü tolmácsául, hazánk müveltség történetének egyik mozzanatául: mindezt olvasónk fogja megitélhetni s fog igy egyúttal e tanulmány-kisérlet felett itélni.

Annyi bizonyos, hogy Csokonai élete a változatosabb életek közé tartozik s feldolgozójának minden lépten alkalmat nyujt ugy egy individuum

mint egy nemzet psychologiai fejlődésébe tekintetet vetni; bizonyos, hogy Csokonai a mult századnak legnagyobb magyar költője. Elég különös, hogy épen őt kerülte ki e század buzgó és számos búvára.

De ne legyünk kegyeletlenek előzőink iránt. Napjainkban a gladiatori küzdelem fölötte divatban van: íróink közt is rendes szokássá vált mások működésének romjain emelkedni fel. Legyen szabad hinnie e sorok írójának, hogy őt a Csokonai-irodalom minden komoly ismerője föl fogja menteni e vád alól, ha ezuttal előzőiről nem szólhat oly elismeréssel mint óhajtaná.

A ki e téren is először tett valamit, sőt sokat, az ki lett volna más mint irodalomtörténetirásunk atyja? Alig is van biographiája, melyben nagyobb szorgalommal volna összehordva a sok anyaghalmaz, de alig is van aztán ennél alaktalanabb, szárazabb életrajza. A rengeteg sok jegyzet, az egymásra halmozott épitőanyag közt még a k ü l s ő ember is elvész elbágyasztott figyelmünk elől: a b e l s ő r ő l alig szólhatunk; az a Sárváry Páltól tanult keneteskedő hang egymaga elég volt meggátolni Csokonai egyéniségének megértését. És mégse történt e mű óta semmi komolyabb idevágó kisérlet: Szana Tamás könyvecskéjét nem tekinthetjük annak, mert egy-két Gaál Lászlótól nyert szóhagyomány, költőnk gyermekkorára s dunántúli életére vonatkozó adat képvisel benne minden ujat és minden kritikát; különben pedig nem egyéb Toldy paraphrasisánál, ha ugyan a legchablonszerübb kifejezéseknek is utána irása érdemes e névre; az egyén megértésében haladást ne keressünk nála, ne keressünk é l ő

*ember*t, ki *költő* egyúttal, ne keressük föleg a *kor*t: ez utóbbi rajzát elvből mellőzi.

A *költő* megértésében, a mi ellenmondásnak látszik, elébb állunk. Már maga Toldy is emlitett biographiájának toldalékában oly meglepő tapintattal védi Csokonait a külfölddel való becsmérlő összeméregetés ellenében, mintha csak más valaki irta volna azt a szétfolyó, be nem hatoló életrajzot. Később Költészettörténetében is jóformán csak az *itt* elmondottakat ismétli elhalványultan, sőt egyoldaluságba is esve, midőn Kölcsey ellenében nem az alcomicai meg humoros, hanem a politikai s philosopháló versekben keresi Csokonai költészetének súlypontját. Legkiválóbb mindazok közt, miket eddig költőnkről irtak, Salamon Ferencnek nagyszabásu tanulmánya: ez a költő és ember viszonyát mélybe hatóan fejti ki s a Dorottyának a kor társadalmi életével szoros összefüggését ép oly részletesen tünteti fel, mint a mily finom aestheticai érzékkel itéli meg költői becsét. E nagy érdemek mellett árnyalatul emlithetjük meg a dogmaticus fejtegetésekbe vesző kitéréseket, Boileau, Blumauer és Zachariä mellőzését, valamint azt, hogy költőnkre drámai tehetséget octroyál, s az olyan túlzást, miszerint comicumát a Molièreé fölé helyezi.

Csokonai monographusának, látni való tehát, széles tér van hagyva ereje kimutatására: nem is igénylek magamnak, erőm s tehetségem szerénységének érzetében, semmiféle pálmát. Hadd adjak azonban számot eljárásomról.

Egyfelől Toldy külső anyag krónikája, másfelől Domby Mártonnak majd minden időrendet nélkü-

lözö psychologiai jellemvonás-halmaza: e két forrásból meritettem. Hálával tartozom az utóbbi, e francia müveltségü ügyvéd emlékének, ki egykori barátja egyéniségének megértésére oly megbecsülhetetlen bányámul szolgált. Sajátságos, hogy Sárváry óta oly általános szokássá vált elfogultsággal mivel vádolni ez irónkat, holott igazán bámulatos psychologiai képzettséggel itél, nagy hajlamot árulva el a Ste. Beuve által késöbb rendszerré emelt critique naturellere: mint curiosumot emlitsük meg, hogy a Taine faculté maîtresseét is föltalálhatjuk már nála, még pedig valódi faculté génératrice alakjában. *) Toldy és Domby anyagát igyekezve tehát összeegyeztetni, bele szöttem a kor rajzát is, s hogy minél kevésbbé legyen hézagos rajzom, átnéztem a magy. tud. akadémiának, ugy a magy. kir. nemz. muzeumnak kézirattárait: fogadják köszönetem Jakab Elek és Csontosi J. urak, kik az illető materialét rendelkezésemre bocsátották. Szintugy köszönettel tartozom Beöthy Zsolt urnak, ki a Kisfaludy-társaság birtokában levő pár Csokonai-levélre figyelmeztetett s azok felhasználhatását a t. társaságtól kieszközölni szives volt.

Sajnálattal vagyok azonban kénytelen megvallani, hogy sem Dunántúlról, sem Tiszántúlról nem nyerhettem — kétségkivül ott nagy számban levő s nagybecsü — adatokat: müvem a mult nyáron külföldön hányattatásom alatt iródott, s azóta tartó készen heverése alatt volt alkalmam csak az emlitett helybeli kézirattárok felkutatására is. Nem is kiván egyéb lenni egyszerü lélektani tanulmánynál, s ezzel kapcsolatban a költőnek a kor szempontjából

való megitélésénél. — Előadásom módjáról csak annyit, hogy ha nem holmi poète-historien styl állt előttem mintául, de viszont nem is az a módszer, mely az olvasóra bizza az összehordott külső-belső anyaghalmaz feldolgozását.

Buda-Pest, 1880. január 26.

Haraszti Gy.

*) V. ö. Egyet. Philol. Közlöny. 1880. I. füzet: Eszmék az irodalomtörténetirásról. Az ott kifejtett módszert iparkodtam követni ez életrajzban.

TARTALOM.

Lap

Előszó V

ELSŐ FEJEZET.

Debrecen: a gyermek és az ifju. 1773—1795. . . 3

I. Csokonai és szülői. II. A családi kör. Debrecen és collegiuma. A gyermek jelleme, foglalóul a jövőre. III. Collegiumi élet: idegenkedése és beletörődése. IV. A század műveltségi viszonyai. V. Bessenyei, Orczy, Baresay. II. József és a politikai rázkódás. VI. Közéletünk felelevenülése. Irodalmi mozgalmak: patriarchalis viszonyok. Csokonai és Kazinczy. Horváth Ádám. Iskolai verselgetések: leiró s alkalmi versek. Politikai satirák: Béka-egérharc. Mennyei diéta. Europa elragadtatása: Bürger és Blumauer. Mesék. Tempefői. Gerson du Malheureux. VII. Köztanitóság: Csokonai élete módja. VIII. Kellemetlenségek; találkozás a Nagy Erdőn. Iskolai törvényszék. IX. Legatio. Pestre rándulás: az itteni közélet; Schedius, Virág és Dugonics. X. Visszatérés a collegiumba s eltávozás.

MÁSODIK FEJEZET.

Dunántúl: a férfi szerelme, az iró küzdése. 1796—1798. *) 61

*) E szerint igazitandó ki e fejezet cimlapja is.

Lap

I. A férfikor kezdetén. II. Sárospatak. Misanthropia. Bicskei magány. III. Politikai viszonyok. Pozsonyi országgyülés. Tyrtaeuskodás. IV. Politikai költészet: Bacsányi és Csokonai. V. Rév-Komárom. A Bédi-család. Sentimentalis melancholia. IV. A nők társadalmi helyzete. VII. Csokonai és a nők, Rózsi. VIII. Lilla. IX. A politikai viszonyok alakulása. Irói tervek. Csokonai és Kármán. Csokonai szerelmének fejlődése. X. Csurgói remény. Lilla hűtlensége. Búcsúvétel.

HARMADIK FEJEZET.

Dunántúl: gyógyulás, költői tevékenység. 1798—1799. *) 133

I. Keszthely. Uj csalódás, régi sebek. II. Lassú gyógyulás, kóbor élet s baráti körök. Fordulóponton. Sárközy és Horváth. A III. Csurgó. Költészet. IV. Comicai epos irók. V. Irodalmi külbefolyás: Boileau, Pope, Zachariä. VI. Dorottya és kora, meg költője. VII. Lilla-dalok: sentimentalismus. Csokonai és Bürger. VIII. Anakreontikák. Népköltészet utánzás. IX. Vigjátékok: Karnyóné, Cultura.

NEGYEDIK FEJEZET.

Ismét Debrecen: aratás, gyüjtés, elnyugvás. 1800—1805. 213

I. Hazatérés. Baráti kör. Földi s Fazekas. II. Elvonultság. Csokonainak rousseaui jelleme. Végletegek. III. Költői erének apadása. Világfájdalom. IV. Csokonai mint a liberalismus gyermeke. V. Bécsi lidérc. Aggtelek. Találkozás Kazinczyval. VI. Kiadói tervek. Ismét Pest. Ujságszerkesztői s mérnöki tervek. VII. Komárom, Kleist, Széchenyi gróf mint maecenas. Váradi fürdő. Debreceni tűzvész: Csokonai József halála. Erdődy grófnő. VIII. Történelmi tanulmányok. A Zrinyiász kiadása. Csokonai Árpádja. IX. Múzeumi irnokság és egyetemi magántanárság

*) E szerint igazitandó ki e fejezet cimlapja is.

Lap

terve. X. Csokonai technicája. Aestheticai fogalmai. XI. Csokonai és a nyelvujítás. XII. Katholikus állam és protestans kérelmező. Csokonai viszonya a Széchenyi-családhoz. További kiadási tervek. Amaryllis. A maecenas-kar: alkalmi verselés és önérzet. XIII. Uj pártfogó: Rhédei. Betegség. Épitkezés, kapkodás. Csokonai mint trafikos, korcsmáros és marhakereskedő. Kazinczynak halálhire. XIV. Dorottya. Lilla-dalok. Nyomdászi hitetgetés. Egyéb műveinek sajtó alá készitgetése Rhédeiné halála. Búcsúztató. Betegség. Visszatérés. Ingerült lelki állapot. XV. A lélek halhatatlansága. XVI. XVI. Csokonai és Rhédei. XVII. Végső hetek. Csokonai halála. Az édesanya emléke.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Utóhangok. 337

I. Csokonai a külföldön és itthon. II. Csokonai viszonya korához: egyénisége, költészete és a kor. Minő új elemeket képvisel Csokonai? III. Csokonai és az utókor. Kazinczy, Kölcsey és Kisfaludy Károly. Vörösmarty, Petőfi és Arany J. IV. Végszó.

Fontosabb sajtóhibák. 363

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY.

ELSŐ FEJEZET.

Debrecen: a gyermek és az ifju.

1773.—1795.

I. Csokonai és szülői. II. A családi kör. Debrecen és collegiuma. A gyermek jelleme, foglalóul a jövőre. III. Collegiumi élet: idegenkedése és beletörődése. IV. A század műveltségi viszonyai. V. Bessenyei, Orczy, Barcsay. II. József és a politikai rázkódás. VI. Közéletünk felelevenülése. Irodalmi mozgalmak: patriarchalis viszonyok. Csokonai és Kazinczy. Horváth Ádám. Iskolai verselgetések: leiró s alkalmi versek. Politikai satirák: Béka-egérharc. Mennyei diéta. Europa elragadtatása: Bürger és Blumauer. Mesék. Tempefői. Gerson du Malheureux. VII. Köztanitóság: Csokonai élete módja. VIII. Kellemetlenségek; találkozás a Nagy Erdőn. Iskolai törvényszék. IX. Legatio. Pestre rándulás: az itteni közélet, Schedius, Virág és Dugonics. X. Visszatérés a collegiumba s eltávozás.

I.

A physiologia által ma már igazsággá emelt ama sejtésnek, miszerint „a léleknek minémüségei s ereje ép úgy által mehetnek a származással együtt a gyermekekbe mint a testéi“, [1]) — a szellemi öröklésnek érdekes példája Csokonai Vitéz Mihály.

„Emberszeretö, kedves“ atyja a Dunántúl kies vidékéről került a Tiszának egyhangu, pusztai partjára. A papi szülőháztól komoly képzettségen kivül életre való vidámságot hozott magával. Bár a borbélyművészet tisztes üzői ugyan eleinte akadályt gördítettek neki, mint jövevény collegájuknak utjába, midőn boltnyitással versenyezni akart velök, de ő nemcsak el tudta azt háritani, hanem a város leghiresebb orvosával is úgy megkedvelteté magát, hogy ez mindig csakis őt kérte fel segédkezésre; sőt tudománya [2]) és ügyessége előtt még az aesculapi papság hagyományos irigysége is annyira el-

[1]) Domby Márton: Csokonai Mihály élete s némely még eddig ki nem adott munkái. Pest 1817. 2. lap.

[2]) Domby szerint Csokonai József „a nagyhirü Plenchnek levelező barátja volt“. Ugyanott.

halványult, hogy szükség esetén nem egyszer orvosi megbizással tisztelték meg. Igy rövid idő alatt kiemelkedve a rája most már még görbébben néző felcserek közül, tekintélyre, becsülésre tett szert a város legelőbbkelő polgárainál, a kik szeretetre méltó egyéniségeért magok is ellátogattak egyszerü boltjába, s viszont a saját házuknál is kész szivvel fogadták. Az a ház hová az ősrégi, nemesi családból származó Csokonai József leginkább járogatott, a város egyik jómódu s nevesebb senátorának, az előbb vidéki vásárokra vándorolgató Diószegi szabógazdának volt háza; itt nagyon szorgalmas látogatónak kellett lennie, mert Debrecenbe jötte után pár hóra már a házikisasszonynak kezét és szivét nyerte el. E középtermetü, tizennyolcéves lány, szépnek épen nem volt mondható; mégis bár hosszúkás s csontos ábrázata, barna s himlőhelyes arca miatt „külseje ugyan kevés, de belsője annyival több kellemekkel ékeskedett, elmés, élesen itélő, nyájas, vidám, kellemetes társalkodásu volt“; [1]) huszonhat éves, mozgékony férje mellett inkább visszahúzódónak, nőiesen félénknek mutatkozott, s ha szellemességre csakugy versenyzett élete társával, mint szive s lelke nemességére: ennek erős gyakorlati érzékével szemben nagyon érzékeny, ideális természetü volt.

Házasságuk még ugyanazon év őszén fiuval lett megáldva. Szeretetük e zálogában lelkeik egyesültek: mindketten önmagukat lelhették fel benne. A férfikora virágjában, 39 évvel elhunyt apa mily jogos önérzettel utalhatott volna később, mint az ő

[1]) Sárváry Pál: Csokonai életrajzának töredékvonalai. Kisfaludy-társaság régibb évlapjai VI. kötet.

osztályrészére, fiának tudomány szeretetére s vidám életkedvelő modorára, mit már a gyermekkor láthatárára gyülenkező felhők később sem voltak képesek soha teljesen elboritani. De a szegény kis özvegy bánatának is mily vigaszul szolgálhatott az az anyai öröm, mit gyermekének testi-lelki hasonlósága szerzett; mert fia nemcsak külsejére nézve ütölt egészen rá, tőle örökölte lelkének érzékenységét, ideális, költői hajlamait. Hisz már tizenharmadik évétől kezdve csak anyai szót hallhatott e gyermek, s hányszor szólt az az elhunyt atyáról, kinek mintegy élő emlékét látta gyermekében a gyöngéd hitves. „Az én atyám milyen volt, magamról tudtam, mert őtet az én édesanyám mindég én hozzám hasonlitotta: Fiam, te benned a te szegény atyádat, azt a jó lelket, azt a nemes természetet csókolom. Akkor megcsókolt és forró könnyei az enyimekkel elegyülvén, egymás nyakára borultunk s néma enthusiasmus magyarázta hevülésünket.“[1])

Igy ir a fejledező költő idővel családi emlékeinek hatása alatt, s pálya kezdetén fel-fel jajdulása eléggé tanusitja az anyai gyöngédség után visszaesenkedését, bánatosan kedves emlékezését az özvegyi tűzhelyre, hol a szerény vagyonát lehetően kimélgető gazdasszony kosztos deákjaival sorban olvasgat fel, a pislogó gyertya köré települve, mindenféle lélek, és szivépitő könyveket, [2]) mig figyelő gyermeke meghatottan melléje simul.

---

[1]) Gerson du Malheureux. II. felv. 3. jel.

[2]) Főleg Barclay Argenisét, Fénélon Telemachját s mindenekelőtt Gyöngyösit, kiből Csokonainé könyvnélkül szeretett s tudott szavalgatni. Gaál L. feljegyzései.

Oh l'amour d'une mère, amour que nul n'oublie!
V. Hugo.

A gyermekét oly bensőleg szerető anya, midőn az élet viharja már kidöntötte csemetéjét, áldás és könyv nélkül soha nem gondolhat rá vissza: „Kedves fiam soha egy szavával, annyival inkább cselekedetével soha meg nem szomoritott; minden bajait csendesen hordozta, és a volt legnehezebb előtte, hogy én is vele együtt éreztem mindeneket". [1] S hová kell meghatóbb adat e gyöngéd viszonynak sírig tartására, mint az egyetlen reményének hullájánál zokogó anya, ki keserves kegyelettel zárja fiának koporsójába irásait: s a mint térdei összecsuklanak, kisírt szemeivel, virasztásoktól összebarázdált arcával zokogva borul halottjára, csókjai közt fuldokolva kiált fel: „Az ő munkái ezek, a lelkemé; hadd szálljanak vele együtt a koporsóba!" [2]

Hogy a törtszivü anyának e feljajdulásában milyen mély keserv rejlik, csak az tudhatja, ki ismerte gyermekét. S lehetetlen, hogy ennek élete fel ne keltse érdeklődésünket. Hisz az anyai szív ily melegen csak nemes szívhez ragaszkodhatik, s viszont csak ez szerethet oly gyermeki gyöngédséggel, mert igaza van Mussetnek: Qui aime sa mère, n'est jamais méchant. Kit ne illetne pedig meg egy nemes, de szerencsétlen szív története; kivált ha az oly érdekes mint egy regény, és oly szomoru, mint a való szokott lenni?

---

[1]) Lásd Csokonai Márton-féle kiadásában (Bécs 1816.) az előszó végén Cs.-né levelét.

[2]) Sárváry id. h. 413.

II.

A kis Mihály korán érő gyermek volt, de nem valami élénk, virgonc természet. Ha anyja öléből leszáll, egy helyben mélázgat el sokáig. Evés közben egyszerre maga elé bámul s rátekintő atyját eszének meglepő kalandozásával nevetteti meg: Ugy eszi Misi a salátát, mint a kis borjú a szénát. [1]) No ez ugyan jókor kezdi a hasonlitást! Hol a manóba jár az esze, — ki hitte volna! mondja az atya poharába töltve s zavarba jött gyermeke felett még mindig jóizűen nevetgélve. — Majd a porban babrálgat s élénk megfigyelésre mutató alakokat rakosgat össze vessződarabkákból: négy éves korában öcsese születésének érthetetlen hirén eleinte elcsodálkozik, aztán tovább folytatja babrálgatásait; lassankint a csillagok, kocsik betükké változnak, mikre édesatyja is rászoktatja, ki korán kezdi őt deákszavakra tanitgatni, mint afféle diákos ember.. és egy évre rá a szülői ház csendjéből ama lármás falak közé kerül e betegeskedő, méla gyermek, melyek oly befolyással lesznek egész életére: a collegiumba.

Ez intézet ép oly különös ellentéteknek volt vegyüléke, mint maga a város. Debrecen maga ez időben ama kevés pontjai közé tartozott az országnak, hol ennek vére éltetőbben lüktetett. Nagyságra s elevenségre ritkitotta párját. Csak tanulót vagy háromezret számlált „az országnak minden szegletéről", s benne „districtualis táblát, királyi városi

---

[1]) L. az adatokat Szana Tamásnál: Csokonai életrajza. Debrecen 1869.

törvényszéket, egész regement garnisont, provinciális commissariatust" lehetett találni, míg „kereskedése Bécstől fogva Pesten keresztül Szebenig, sőt Moldváig és Bukarestig, Késmárktól fogva Péterváradjáig terjedt." [1] A Hortobágy homokos szele fuvalt itt e hosszu, fehérre meszelt, csámpás szemü házikók között, melyek -- egy szellemes idegennel szólva — tábori sátrakként vannak elhelyezve. Az élet legkisebb jele is kiválóan magyaros volt ez alföldi városban, mely akkori kifejezés szerint egészen parasztos jelleget viselt, noha a külfölddel mindenfelől érintkezett, főleg Németországgal. Ez életszükséglete is volt e kálvinista Rómának, mert a tógátusoktól hemzsegő Debrecen képezte főfészkét hazánkban a protestantismusnak. A theologusok puritanismusa azomban, ha feszessé is tette a jókedvet e, Thomson szerint is lugubris tonusu városban, nem gátolta meg, hogy ez időben meglehetős erkölcsi lazaság ne uralkodjék benne, míg másrészt a vastag nyakú korlátottság kénye szerint ne üzze pöffeszkedését. Mint Kazinczy kifejezi: „egy bizonyos nevetséges fastus, tűrhetetlenség és magával eltelés lelke lebegett" [2] e városban, mit a külföldre távozók se tudtak lerázni, sőt inkább az extra Hungariam non est vita elvét támogatták hazajövet, a hazai hátramaradás esztelen magasztalásával.

Legnagyobb kinövését a collegiumban érte el e visszás helyzet, hol a klastromi szigor kaszárnyai

---

[1] Csokonai levele Festetichhez, közölve Toldynak. Nemzeti Könyvtárbeli Csokonai kiadásában.

[2] Kaz. lev. Fazekashoz. Akad kéziratt. Kazinczy lev. IV. kötet; az arkadiai pör iratai közt.

pedanteriával egyesült. A városi, családi élet vidám köréből ide lépő gyermeknek, ha nem is épen kétszinüségre, de jó adag türelemre s hajlékonyságra volt szüksége, hogy elbirhassa azt a túlfeszes, komolykodó pruderiet, minek folytán egy gyermekes naivság őszinteségével kimondott igazság szeget üt a tudomány emberének fejébe, a ki különben társadalmi állásának dacára is képes szolgálójával állani viszonyban. A megalázkodó türésért a nyert szellemi táplálék csak a hétköznapinál is szerényebb igényüt kárpótolhatta; de a ki ezzel meg nem elégedve, a collegiumi tudákosság keskeny körén túlakart hatolni, az sem mellőzhette az eléje szabott robotot s szellemét csöngetés szerint volt kénytelen működtetni. A módszer lelketlensége egymagában is inkább elfojtani, elalaktalanitani volt képes a gyermekben rejlő csirát, ha ugyan e gyermek, ki gyakran tért vissza a hosszas és sürü szünidők alatt a szülői házhoz, már korán el nem vesztette minden kedvét ahhoz az egész élethez.

A mi Misikénk tehát nem lett lumen. Három évi elemi tanulgatása után föllép a gymnasiumba, de bizony minden egyebet csak nagy reményeket nem néznek ki belőle professorai: eleinte ugyan az elsők közt szerepel, de hamar kiesik s a leglustábbak számába megy. Hisz a hányszor csak teheti, elalussza a csöngetést; ha mégis nagy nehezen kirángatják ágyából s a borzas fejü, félig nyitottszemü későn jövőt betuszkolják társai a padba, tőle az egész világ összedűlhet, csak egyszer a helyén s kedvére szundikálhasson. S birjon valami elég érdekkel félbeszakitani bóbiskolását, kérdést ugyan hiában intéznek hozzá: felelet helyett csak elbámul,

elgondolkozik, mintha még most se volna ébren! E hülye álomszúszék nem sok vizet zavar, bár annyit dicsérgeti versificálásáért meg declamálásáért a poeseos praeceptor. [1])

Az igaz, egyszer egy kis lapis offensionist szolgáltat: a voluptás használásáról, ez épen gyermeknek való themáról készitetett pensumba ezt meri beirni: Utere Venere, sed parce. De hisz gyermekkel van dolguk, megmosolyogják, mert e tannak első fele köztük is divik, és megijesztik: lejebb teszik a classisban, míg társai, ismerősei nem tanúskodnak a szepegő ifju mellett, hogy ő ezt az elvet nem élete módjából, hanem puszta theoriából vonta

---

[1]) Érdekes, mit ír Csokonairól majd halála után pár hóval másik ekkori magántanitója a költészetben Budai Ezsaiás: „Cs. urat jól ösmertem, mert poeta és rhetor gyermekkorába én tanitottam privatim, és már akkor úgy itéltem felőle, hogy a mint indult, minden tanulótársait felül fogja mulni. Ez megis lett: de nem abban a mértékben, a melyben én reménylettem, melynek okait most nem feszegetem. Az bizonyos, hogy poeta gyermekkorában néha jobb verseket irt azoknál, melyekre mostani munkáiban néha futólag tekintettem, a mint t. i. azokat egynél-másnál megláttam. Mert akkor még igazán magyarul irt, nem tudván idegen nyelveket ésnem szívánbe azoknak idiotismusit. Most már inkább poeta doctus volt, mint poeta natus."

Tehát Cs. iskolai verselgetései tetőponton állanak: Hisz azok B. E. tanitósága alatt készültek! S hogy B.-nak dicsérgetése ép ugy alaptalan önhízelgés mint a Fodor Gerzsonoké s Kovács Istvánoké, kik Cs. emlékébe kapaszkodnak bele mintegy, s hogy így rájuk alig adhatni valamit, talán emlitenünk is fölösleges. — Akad. kézirattár. Kaz. lev. u. ott. 183. sz. a).

le. Visszahelyezik tehát, úgy is csak megijeszteni akarták e lecsapatással, minthogy mindig jó bizonyos tartózkodást tartani ébren a gyermekben. S im ép ez ellen vét a költéstudomány fentnevezett tanitója, mikor azt engedi meg dédelgetett kedvencének, hogy a rendes reggeli 6 óra, az első lecke ideje helyett egy egész órával később jöjjön előadásra, hogy magát kialudhassa s ne legyen egész nap oly morosus; mikor megengedi, hogy pegasusát kénytelen kelletlen ne fogja hámba, hanem csak midőn kedve érkezik, hogy aztán annál jobb rhythmussal folyjon a verse és, a mi fő, annál szebben csengjenek rímei. — E kedvezmény természetesen még nagyobb rendetlenségre bátoritja fel; elveszi attól a kedvét, hogy százhuszonötöd magával együtt étkezzék a minden tudományok közös tálából; nem kiván universal genie lenni, s a collegium polyhistoricus tanmódja oly kevéssé van inyére, hogy, bár bent lakik, tógát visel s igy mint olyan paptanár-jelölt a Kálvin rendjenek van eljegyezve, elég vakmerő arra kérni a theologia tanárát, hogy mentse fel őt e „homályos, tüskés és szövevényes“ [1] tudomány tanulásától. . . Ab odio theologorum libera me, Domine . . . litániázhatjuk a jó Dombyval.

Ez elég ok arra, hogy a rendetlen, hanyag nebulo elveszitse az eddig tapasztalt kegyes elnézést és méltó szigort hívjon ki maga ellen, a mi bizony nem válik nagy előnyére. Magaviselete most a leggyanúsabb színben tűnik fel. Mindig éjjelezik s azért mulasztja el aztán reggel óráit; mindenféle

[1] Domby id. műve 9. lap. Csokonai iskolai életének rajzához való adatokat lásd ugyanott.

könyveket bú, csak az iskolaiakat nem. S a mily aluszékony, alamuszi az iskolában, bezzeg oly léha pajtásai körében. Hozzá senki se nyúljon, mert akkor mindjárt elpityergi magát, de ő szeret ám másokból bolondot űzni, s elég szomoru bizonyitéka nagyfoku vásottságának az, hogy diáktársai közt egész hírnevessé vált ‚fainul' csenegetéséről. Járhat is az ilyennek egyeben az esze, mint ostobaságon, játékon; örökösen bolondságokat fecseg össze-vissza s folytonos anekdotázásával a többit is elvonja a munkától. Egyszóval, egész magaviselete csak botrányul meg rossz például szolgál: példát vehetne fiatalabb öcsecsétől, ki nem így köszöni meg az özvegy édesanyának azt, hogy iskolába jártatja.

Ime az érem egyik oldala . . . Szerencsére, mi nem vagyunk theologusok, felejtsük el e más szemével szerzett képet; ne hallgassunk ez informatióra: keressük fel magunk a collegium fejledező ifját.

III.

Megfordult-e már az olvasó a város értelmiségétől tisztelt, látogatott özvegynél? Ugy nem kell névleg tudakozódnia a fia után: élő mására fog akadni a hátsó udvar kis kunyhóiban. Középmagas fiatal embert találunk itt, kinek véznasága kevés testi erőre enged következtetni. Keskeny vállai közül erősen domborúl ki melle, karjai izmosak, de nőiesen gömbölyüek; hosszúkás szabálytalan ábrázata fölött gesztenyeszinü haja tömötten lapul homlokára, mely koponyája hátulsó részénél alacsonyabb fek-

vésü; sűrű szemöldjei alól sötétkék, nagy szempár tekint merengően elé, aránytalan, „tülökforma, gömbölyeg“ orra mellől; kidúzzadó alsó ajka alatt szakálnak nincs nyoma. Himlőhelyes, barnássárga arcán mindössze gyér bajuszszálak képviselik a férfiuság mohát. „Hangja nem vastag, annyival inkább nem dörgő, de nem is sipitó vagy asszonyos, bár az r-et némileg selypitve ejti ki.“ [1] Mozdulatai ép oly feszesek mint a csontos termetére feszülő magyar nadrág, ép oly bizonytalanok mint tekintete.

Nem csalódunk, ha azt találjuk gondolni, hogy e fiatal ember physiognomiája nem e légkörbe való, s ha e külső alatt ideális, fölötte érzékeny szivet sejtünk meg. Sejtésünk annyira alapos, hogy jóval később egy jó barát nyilatkozata, az életrajzíró itélete fogja megerősiteni. „Ha egy megismertető charactert kellene neki adni, mely az ő egész sajátságát (egyéniségét) legjobban magában foglalná, és az ő minden talentominak s minémüségének többnyire fundamentoma lenne: ugy tetszik ezt legföképen az ő eredeti fain érzésében lehetne helyeztetni, mely érzést azután az ő életének környülállásai modificálták s fainitották. Ugy tetszik, az ő lelkének egész minéműsége ebből az egyből csaknem mind kimagyarázódik“. [2]

Ily nervoso-bilicus természetnek tehát csakugyan ellenséges az oly környezet, s vagy elnyomódnia, vagy különcként szerepelnie kell. Csokonainak ez utóbbi szerep jutott: s most lássuk az érem másik felét. . .

[1] Gaál L. feljegyzéseiből, akad. kézirattár: Toldy Csokonaianái közt.

[2] Domby id. műve 44—5. ll.

Mélyen érző egy gyermek ő, ki még meg sem tollasodik, s már is elveszik az anyai szárnyak alól; pedig ideges testi szervezete ép oly gondos ápolásra szorulna, mint lelke, melyet minden tűszúrásként érint. Az erős zajt, átható zenét nem birja kiállani, s ime a családi élet zajtalan visszavonultságából egyszerre ide kerül társainak lármája közé és végig szenvedni kénytelen éles torkuk meg-meg borzogató sikításait, miktől még a templomban sem menekül meg. Ebbe azonban valahogy csak bele szokik idővel, sőt a dolognak könnyebb végit fogja: és társainak van mit bámulniok, mikor egyszerre azt látják, hogy az az előbb tőlük mindig sarokba húzódott, senkivel nem barátkozott medve hirtelen milyen *jó gyerek* lett. Szokatlan élénkséget fejt ki, mintha nem is ő lett volna az a félénk húzódozó. Nemcsak hogy az iskolában tud imponálni, mikor az Aeneis kiosztott személyeinek egyike neki jut, de még vizsgán is Seneca egyik darabjában ugy szerepel, hogy eleven actiója felől azt itéli „egy nagytekintetü patronus ur, hogy az a gesticulatio már theatrumon is sok volna." Nem győznek eleget nevetni rajta társai, ugy mulattatja őket: a társas élet gyerekes bohóságaiba fojtja érzéseit. Cimbalmává (ez diákneve), sőt egész bohócává lesz pajtásainak esténként, hol üstfoldozó cigányt, törököt, papot, vadembert, katonát mit produkálva, hol meg borbélynak öltözötten szedve rá társait, kik „míg észrevették volna, suvikszszal, tentával, kulimázzal bekenve találták ábrázatjukat." [1])

E diákjuxok csak félrecsapások, lelke nem

[1]) Domby id. műve 6. és 139. l.

találta még meg útját, s ily mellékutakon sekélyesedik el. Ép ezért érez ő mégis valami űrt keblében, mit a pajtásság vad zaja betölteni nem képes. A nagyképü léhaskodás után kimerültség szállja meg, s azt az ismét felujuló bizonytalan, kinos érzést, melytől néha szive majd kireped, nem tudja elaltatni. Az álom kerüli szemeit, s míg a többiek kedvükre hortyognak, ő jobbra-balra vergődik ágyában. Végre felül, gyertyát gyújt s kis celljába lopódzik ki, hol virasztáshoz szokik s egészen könyveibe vesz. Magányos gyertyáját lomhán lobogtatja a körüle lengő éjjeli csönd, bokroskodó képzelete mind tüzesebbé válik. Vére arcába szökken s egyre jobban égeti; nagy szemei kidűlednek, előttük minden összefoly, elméje elkábul s visioszerü őrjöngés ragadja meg. Könyvét kiejti s felbotló székén át kivágtat a rája roskadni készülő falak közül, lelkendezve rohan végig a sötét udvaron a kapunál gyertya s könyv mellett bóbiskolva őrködő társaihoz, hogy ezeknek álmos duzzogása s a hüves esti lég csititsa le kipattanni készülő homlokereinek vad verdesését. . . [1])

Magába mélyedő hajlama lassankint újra erőt vesz rajta s visszavonultságba ejti. Ismét kerüli a tivornyázást, kerüli társait s egyedül barangol mezőn, erdőn. Itt melléről ólomteher esik le, a szellőktől lengetett fűszálak gyöngéd részvéttel legyezik hevült arcát, míg ő a rovarok egyhangú zümmögése közt hallgatja a nagy természet szivének dobbanásait, fel-fel figyelve a magas fák sűrűjéből

[1]) Domby adatai után müve több helyén.

kihangzó szaggatott madárkiáltásokra, mikre az a messziről jövő válasz mintha csak a saját szive húrjainak volna utána zengése...

A robotolás rideg kényszermunkája nem ily álmodozó s a köznapi élet durvaságaitól csak karcolt lélekhez való, mely paranesszóra működni nem tud, melynek sokkal kevesebb ereje, hogysem magán uralkodni birna, s mely a helyett, hogy a pillanat kellemetlenségein magát túltenné, gyönge viasztáblaként fogad és tart meg minden külső benyomást. Önmagában bizalmatlan, félénk szerénykezése aztán tanárai előtt is megfoghatatlanná teszi elméjének koronként mély belátást sejtető felvillámlásait; tanulótársai közt a jelesek meg irigy meglepetéssel tapasztalják gyorsan működő emlékező tehetségét, mely neki már játszva engedi szavalgatni azt, mit ők még csak most betűznek. A történelmi előadások alatt néha csakugyan bámulatos fogékonyságot tanúsit, ha tudós tanára ébren képes tartani képzelő tehetségét. A növénytan oktatója szintén elismeréssel kénytelen adózni fűvészi buzgalmáért, miben kár hogy annyi része van kóborlási kedvének is. Érintkezésbe jön egyik-másik okosabb tanulótársával, kik társalgásba ereszkedve vele, ámulva tapasztalják, milyen eszmékkel rendelkezik ez az előbb általuk oly kevésre becsült rossz tanuló, foglyai lesznek tüzes beszédének, mely az ifjui tudnivágyást bennök annyira felizgatja, hogy azonnal együttes működésre határozzák el magukat, tökéletesitésük céljából.

Nem mai értelemben vett önképző-körbe állnak ők össze: irányuk komolyságán meglátszik az inditványozó komoly gondolkozása. Eddigi művelt-

ségük a magyaron kivül majdnem kizárólag classicai táplálékkal élt, s a collegium sokkal korlátoltabb conservatismusnak volt székhelye, mintsem hogy útmutatást vagy csak ösztönt nyerhettek volna a külföld tanúlmányozására. Igy egyedül saját lelkük sugallatát követik, midőn Európa nagy nemzeteinek szellemi életével sietnek megismerkedni. Mindeniküknek egy-egy idegen nyelvet tanul meg, birálati folyóiratot rendelnek, melynek útmutatása szerint válogassák meg olvasmányaikat, a mikből aztán kivonatokat készitnek, hogy új ismereteiket egymással közölhessék.

Csokonai tehát teljesülve láthatta lelkének egyik forró vágyát: eszmecserére s európai müveltség szerzésre alkalmat nyujtó baráti kört teremtett magának a collegiumban, hol külömben — szerinte — „a tudományok atyja fiait deák hinárral zavart vizből itatja.“[1]) Ő maga a francia és német mellőzésével az édes, lágy olasz nyelvet választotta, s bár feladata annál nehezebb volt, minthogy olasz-latin szótárt csak nagy-későre kerithetett Velencéből, minél lelkiismeretesebben iparkodott kötelességének megfelelni. Fellángolt tudásvágyának most az a véletlen is bő tápot nyujtott, hogy a kis kör a könyvtárőrt is tagjai közé számlálta. Csokonai tehát most a baráti szivesség utján éjjel-nappal a könyvtárban lakik, s itt nemcsak a költőket, de a kor bölcsészeit is olvasgatja, tanulja nagy mohón, nem törődve idegeinek lázas feszültségével, míg testi ereje meg nem törik. Ekkor is csak határozott tilalomra hagy vele föl, pedig gyönge szervezete annyira meg van rázkódtatva, hogy csak a legügyesebb orvosi kezelés

[1]) Epistolája Horváth Ádámhoz.

mentheti ki az érte oly korán jelentkező s rája mindvégig türelmetlenül váró halál karjai közül.

IV.

Csokonai életének e mozzanata csak egyik példája a kor oly elterjedt szokásának, miszerint az iskola falain belül, a törekvő ifjak közös munkálkodással serkentgették egymást, nemcsak a tanitóiktól nyert fogyatékos ismereteik gyarapitására, hanem a verselésre is. Mai nap, a füzfapoéták e korában nehezen esik elképzelni, hogy a verselés, a hazai nyelv felvirágoztatását célozván, a nemzetiség jövőjének szilárditását birta kegyeletes feladatul, s így mintegy hazafiui kötelesség volt. Mai nap csak a tehetség kelt feltünést s részesül pártfogásban vagy pártoskodó lenézésben: akkorában a szorgalmas akarás elég volt az irói szük világ önzetlen figyelmének, jóakaratának megnyerésére, vagyis: hogy abban az egy-két tengődő magyar ujságban agyba-főbe magasztalják, mint nagy remények zálogosát, — hogy költéssel is foglalkozó tisztes társadalmi állásu, idős urak jó tanácsaikra méltassák s barátjaikkal megismertessék.

E patriarchalis életet csak ugy értjük meg, ha a korviszonyokat felidézzük: kisértsük meg...

A második kuruc forradalom lezajlása után, csend állott be hazánkban. Elnémültak a vad harci kiáltások s a pártgyülölet hangját a győző félnél részvét s csalódás szülte bosszúság, a legyőzöttnél keserü humor váltotta fel. A kunyhók zúgából a szellő csak tört remények elegicus panaszait kapdossa el; a falak csak nagy titokban hallhatják

rebesgetni a Rákóczi, Bercsényi neveit, s megdöbbenve sohajtják vissza az e nevekbe összpontosított mély fájdalmat. A panasz lassankint dacos keserüségbe megy át, mely kiméletlenül sújt, mint a ki tövist ragad ütésre, bár saját kezét is bevérezi vele. A szép időkből nem marad egyéb a szokottnál: a bánatos emlék, mely nélkül a napok még unalmasabb egyhanguságban folynának le.

Mily életet él a nép! Ha ajkaik kifáradtak a tárogató tilos dallamainak óvatos, halk utánzengésében, ha kiöntötték bosszankodásukat egy-egy gúnyos dalba: leveszik a mestergerendáról azokat a poros könyveket, melyeknek piszkos, rongyolt lapjairól a régi idők szólnak hozzájuk. Hivő kegyelettel olvassák a családi bibliát, a jó öreg Gyöngyösit a lobogó mécsesnél, rá-rábámulva a pattogó forgács szeszélyes lánghullámaira... S amott fölebb, az urasági háznál is ez a poeta kerül elő az üveges almáriomból esős délutánonként, midőn nem vadászhatni s a kártyázó társak is elmaradnak, a köpcös háziur meg beleunt a pitarajtóban kibámulni az esőbe. Asztalhoz ül a család s nekifognak a Murányi Vénusnak. A házikisasszony keble emelkedni kezd, midőn Vesselényinek szerelmi epekedéséhez, leveléhez, vészes kalandozásaihoz ér, míg atyja bajuszát mind gyakrabban pödörgetve, öblös pipájából hümmögetések közt fújja erősebben meg erősebben a bodor füstöt, ha aztán a Kemény János historiáját forgatva, a német gyávaságának, hitetlenségének s a magyar vitézségnek, az elmúlt fénynek s dicsőségnek rajzára kerül a sor. Nincs is nagyobb költő előttük ennél, mert nemcsak szépen, de igazán is ír: intentiója sem egyéb mint hű kró-

nikát írni, csakhogy az elmés régiség módjára, leleményes dolgokkal színezve meg: mint egy XVII. századbeli német genealog epicus költő. Tinódi és az antik epopoeiai chablon, a legképtelenebb situatiókban elrecitált ovidi regékkel felcicomázva: ez képezi lényegét. Múzsája egy városba került oláh lány vad izléstelenségével hányja magára a ruhát, keni be magát, hogy valóságos parodia legyen. De mit törődnek ezzel ebben az időben? Az esetlen reminiscentiák tetszenek a kor deákos izlésének, ugy ama mythologiai encyclopoedia szerkesztő módszer, melynek szép históriáit becses ráadásul tekintik arra, a mit egyedül kivánnak ők e költőtől: a mult idők szemléltető, kedélyes elbeszélésére; hiszen ezzel a jó Gyöngyösi nem is marad adósuk.

Ebben az időtájban, ha egy-két percre elűzni képes az unalmat, nagy köszönetet érdemel akármely könyv. S Gyöngyösi jó időtöltést nyújt: nagy szó akkor, midőn az embernek hosszu viaskodás után le kell szállania lováról, szegre kell akasztania fegyverét s mindössze csak azzal telik el rossz időjáráskor egész áldott napja, hogy, ha kizsémbeli magát jobbágyaira, félrelöki boros poharát, agarát oldalba rugja s pipáját már harmadikszor töri el: aztán még egyszer újból, elülről kezdi. Hogyan, hát a közélet? Haj elég józan esze van ám az embernek, hogy sokat ne mászkáljon az ugyis hébe-korba eső gyülésekre; talán bizony még annyira kitünjék ott, hogy aztán fensőbb figyelem forduljon lépteire. Az egyetlen politikai hír, mit a német oly készen juttat tudomására, a folyton hanyatló török ujabb s ujabb vesztesége is csak bosszús előérzetekkel tölti el, mit elég erejébe kerül titkolni...

A háziur tehát únja magát; le s fel sétál nagy léptekkel, közbe-közbe egy-egy istenes káromkodással szakitva meg a szoba csendjét. Aztán asztalfiókját nyitja fel s aljáról irott füzetkét vesz elő: kuruc dalok gyüjteménye. Itt-ott lapoz, olvas belőle, tovább forgat, mindig hevesebben... homloka ráncba szedődik s utoljára dühösen löki be fiókját, mogorván rugja be székét s ismét megkezdi nehéz járását. Mind hiában, keserü emlékei nem hagyják el. Egyszerre megáll az almárium mellett: azért tart ő szomszédainál többet könyvtárnak mint nehány ócska meg idei kalendariumot, hogy ne legyen olvasni valója? Nézzük csak!

Heliodor Charicliája, e változatos kalandhalmaz: de hisz már eleget gyöngyösizett. Vagy itt van Cupidója is? Egy-két pillantásra méltatja izetlen allegoriát, lomha moralizálásait s kissé figyelmesebben lapozgat a Shakspeare izgalmas korába, egy Periclesbe s Titus Andronicusba illő, de magyaros trágársággal elbeszélt rémtörténetnél, — Diánának vadászatánál, mely a pásztori költészetnek közhelyes játékaival, ballette-hühójával van átszőve.. Menjünk tovább: erkölcsről, a szerencse forgandóságáról predikáló könyvek, miket tapasztalatból is könyvnélkül tud... Budavárának históriája, felszabaditása a török iga alól: na hisz sok köszönet is van a német sógorságban... Hát ez a két könyv micsoda? Ez is Budavárának felszabaditása? Nem, ez az a magyar históriába oltott német regény, melyikben oly érzékeny nóták vannak; a szomszéd faluból kapta lánya a barátnéjától: nekik is való csak az ilyen pityergés. Inkább lássuk a másikat. Ah, ez a mit az öreg jobbágy adott a gyereknek:

„Néhai tordai hadnagy Vida György facetiáinak, jeles tréfálódásainak históriája, melyet b e v e r t é b e n, m e l a n c h o l i á i k ö z ö t t magyar versekben foglalt“... ah ez épen jó lesz: a kuruc idők felett nevetgélő könyv! Hadd nevessünk hát, a min anynyit sirtunk: üzzünk belőle bolondot, hisz ugyis bolondság, ostobaság minden.

S a pipatartó ismét megkönnyebbül, összébb huzódik a kostök, s a kémény ismét füstölni kezd. A háziur helyet csinál magának a nagy székben, s oda vágja magát; kézbe veszi könyvét s szétnéz a szobában. Jobbra az ablaknál ül az öreg, az asszony: neki semmi dolga már a konyhán, hol a szolgáló rég felmosogatott s most tollat foszt; ép az előbb tette le a Hármas Istóriát, s férjének káromkodásaitól borzongva, szent énekeket kezd dünnyögve olvasni, mig félszemmel a házibasa mozdulatait kiséri. Balra a „kölyök“ firkálgat valamit a széken, amott a varróasztalnál meg lánya irogat holmi szerelmes nótákat, miket már módi tudni, s a miket annak a barátnéjának csinos bajuszkáju bátyjától kapott másolás végett. A füzetkében akad itt-ott egy-két másféle vers is: épen Nádasdi dicsőítéséhez ér a lány. Fölkel, oda lopódzik az atyushoz s megmutatja neki; ez meg dörmögve von vállat s pár lappal odább ezeket a verseket böki meg hüvelykének nagy körmével:

Itthon rajtunk eret vágnak,
Kiontják vérünket,
Nincs bocsület, fizetnünk köll,
Érezzük sebünket.

Rossz élet,
Gaz élet,
Gazabb ennél nem lehet!
Hopp, hát jőjjön katonának,
Ilyent ki szeret.[1])

Már az igaz, hogy apa, meg a többi hozzája járó urak is ugy haragusznak a mostani időkre... Aztán szép is lehet, milyen gyöngyélete is lehet a katonának?! Hanem ezek a versek is olyan szépek ám, oly kedvesen enyelegnek mint szép időben oda künt a pillangók, vagy a medence arany halacskái. . . .Mivé szűkült össze, mivé lett a szív viharos tengere előtted, szomorú időszak, ki úgy unatkozol mint a falura rándult városi ember valamely kocsma magányos zúgában, melynek némaságát csak az esőnek szünni nem akaró kopogása töri meg.

V.

Mikor Mária Therézia a magyar nemességnek minden osztályát udvarának körébe vonta, csak tervének követte logikáját: de ezzel szerencsénkre s szerencsétlenségére ép az idő logikája ellenkezett.

Ausztria hatalmát a porosz kevéssel előbb ingatta meg, mintegy előizelitőül a jövőre, éreztetve vele, hogy a nagy német birodalom alakulásának útjában áll, hogy fejedelmeinek előbb-utóbb le kell tenniök a nagy császári koronát, s hogy a Habsburgok régi hatalmából csak egy pár kis ország marad meg emlékül.

Vezéri szerepre épen Ausztria volt is ez időtájt a legkevésbbé hivatva, miután a reformatiónál

[1]) Amade. Ily kéziratos anthologiák számosan voltak.

tanusitott katholikus conservatismusa Németországnak éjszaki, protestans részei mögött egy félszázaddal vetette hátra. Franciaországban már XVI. Lajos ült a trónon: Bécsben csak most kezdték el, úgyszólva, az ott már három Lajos uralmán át tartott életmódot; a XIV. Lajos divatja most járta itt, most kezdtek itt élni azokkal a fűszerekkel, csemegékkel, mik Franciaország gyomrát már annyira elrontották, hogy a gyökeres orvoslást tovább is halasztani nem lehetett többé. Azomban a fényes udvarnak pazar díszruháju urai, kik közt annyi volt a magyar, epedő udvarhölgyei mitsem hallhattak, mitsem láthattak a messze nyugoton keletkező viharból, páholyaikba nem hatolt el a keserüség akasztófahumora, hol a parfümök bóditó illatárjánál, ékszerek s csillárok ragyogásánál, bársony és selyem suhogás közt érzékenykedve hallgatják Metastasiónak édeskés, vorschriftsmässig rezgő rozzant hárfáját. Pedig, ha félre huzzák a pompás corridorok ablakfüggönyeit, mily tornyosuló felhőket pillanthatnának meg épen azon ország feje fölött, hol a szép királynő szép lánya ül! s pedig egyszer ki is kell már végre lépniök a szabad levegőre: örökké nem maradhatnak e teremben...

Ha Bécsben csak most, a XVIII. század végén járja az elmúlt másfél század, annyi ideig kell-e várniok a későbbi áramlatoknak is? Azok az eszmék, mik Európát bejárják, csak ép ezt a hazát kerülnék el? Hisz csak itt-ott szólamoljék meg egyikük vagy másikuk, mint hajnalkor az ébredő madársereg ouverturejének szétszórt kiáltásaira, egész csapat gyújt rá egyesült erővel. Bizonyára nem kell megint két, három emberöltő, míg az újabb eszmék Ausz-

triában és nálunk is megterhesitik a levegőt: hosszu telünk volt, de a hosszu télre a tavasz, a nyár annál gyorsabban következik be.

S azok, kik nálunk az újkor szellemének első képviselői, kik a hajnali kiáltásokat először hallatják, Fénélon után Voltairet s az encyclopaedistákat merik megszólaltatni: magok a császárnő teremtményei, a testőrök... Ha a nemzet nem alszik oly mélyen, Mária Therézia maga magát fogja meg hálójában.

Legelőbb a legszemrevalóbb, délceg legények egyike, a „magyar cavalier" Bessenyei Gy. lépett föl, ki falujából egyszerre a császárnő salonjaiban arra ébredett, hogy szép nők vizsgaszemeinek van kitéve, s köztük műveletlen vadnak érezi magát. Sem classicai, sem modern képzetsége nem volt, az iskolában elhanyagolta az előbbenit s most az utóbbihoz fogott. Autodidaxissal gyarapitotta hézagos ismereteit, kifejlett eszének belátása szerint. De saját elmaradása lelkiismeretbeli kötelességet rótt rá, mert nemzete elmaradását érezte meg a maga hátramaradásában: ez ellen küzdeni, lett most nemes célja, mit egyik társával, az erdélyi fejedelmi sarjjal Barcsayval közölt is. A két jó barát eszmecseréinek buzditót, tanácsadót itthon, a hazában, ben lelt az öreg báró Orczyban, ki a porosz háboru után polgári pályára lépve mint főispán tarnaőrsi birtokán tartózkodott.

E három férfi érdekes egyénisége, mint a század külömböző áramlatainak képviselője, nyitja meg az új aerát, bár működésük sokáig viszhang nélkül marad, maguk pedig csakhamar még jobban szétzüllenek.

Költő gyanánt lép fel mind a három, bár egyikök sem az. A francia pompázó és ironicus költészetet kisértik meg, de utánzásuk esetlen. Túlságosan felindúltak arra, hogy eszméiket szabatosabban fejezzék ki, a nyelvvel meg nem tudnak bánni, s így a gondolatok csillogó ruhája náluk francia mousselineből zsákdaróccá durvul. Ironiára sem elég finomak: vagy maróan őszinték, szennyesek vagy humorosak. Mint oly kis nemzet fiai, melynek közélete elalvóban van s költészete, elvesztve magasztos hivatását, magán időtöltéssé sülyedt, mind hárman csak az okoskodást, tanitást ismerik el jogosultnak verseikben s belőlük a képzelet üde forrását még Voltaireen is túltéve, egészen kizárják.

Bessenyei az, kinek először támad *jámbor szándéka* egy akademia felől, ő ir Voltaire után drámákat, melyek *beszélői* tanvers töredékeket szavalgatnak, de bár tüzes barátja őt a hanyatló nemzet intőjéül tekinti, minden actualisabb politikai célzattól távol marad ő s lelkét a legáltalánosabb philosophiai eszmék foglalkoztatják: a század skepsise sajog tüskeként az ő szivében. De ő korának e kutató skepsisén kivül, erkölcsöt és hitet sürgető deisticus optimismusát s úgy mérsékeltebb reform pártját egyesiti magában: Voltaire, Rousseau és Montesquieu tanitványa. Mint Voltaire, liberalismust, rationalismust és tolerantiát hirdet; mint Rousseau a „*társadalomnak keletkezése*“ felett elmélkedik s „*az értelemnek keresése*“ által iparkodik hitét éleszteni. Semmi sem áll az ő érzékeny lelkétől távolabb mint Voltaire frivol satirája; a gúny nála nekézkes ostorcsapás csak, melylyel a fanatismust sújtja; de ő nemcsak

hogy nem felekezet embere, hitének alakot s irányt is nehezen tud adni, még pantheismusba is átcsap néha. Mint Montesquieu az embert égalj, nemzetiség, kormányforma, vallás stb. tekintetében veszi vizsgálat alá s vonja le az egyes concret esetekből az Esprit des lois-t, ugy Bessenyei is „Magyarország törvényes állásáról", a „törvénynek útjáról" s „a magyar nemzet szokásairól" elmélkedik. De mind ezt egy a zajos, fényes életből vad pusztai magányba esett érző szív fájdalmával teszi: philosophálása csak arra szolgál, mint kis gyermekekkel babrálgatása: hogy elűzze ifjukora terméketlenül eltünt boldogságának emlékét s csillapitsa agglegényi hajlékának rideg unalmát. [1])

Teljes ellentéte az öreg Orczy, ki nem szeret úgy elmélyedni s barátja nyugalmáért a század philosophusait autodafére is kész volna küldeni. Tősgyökeres conservativ s Rousseau elveiből csakis a dobütésül szolgáló, kivihetetlen paradoxonokat kedveli meg, melyek ép túlzásukért conservativek. Loyalis, derült kedélyü táblabiró, ki cynismusba hajló optimismussal nézi az élet ferdeségeit, legföljebb az idegenesedés ellen zsörtölődik, a miért aztán Rousseauval kárhoztatja a müveltséget. Némi

[1]) V. ö. Levelét a ceglédi plebánushoz, közölve Ballagi A. által (M. k. testőrség tört. 422. s k. ll.). Ugy Pope tanköltemenyének változtatott átültetését, melynek jegyzeteiben épen Voltaire tanai ellen kel ki. Ugyanitt irja egy helyt a természetről, mint ő mondja: „a világról": „A világ egy egész élet. Ő a szelekbe hirtelen indulatjait, a tűzzel haragját, a sötét fellegekkel búvát, a szép időkkel pedig örömét s nyájasságát mutatja. Igy belőle egész élet lesz mint az emberből." (Idézve Toldy Költ. Kézi Könyvében. 2-ik kiad. II. 46—7. ll.).

espritvel, horáci nevetgéléssel, „cáfolja az ostoba világnak rossz szokásit“ e „részeg poéta, mázolt papirosaiban“. Jó kedvét a mulandóság erős érzése öreges gügyögéssé teszi s puha pamlagán pipálgatva mindenkire, még a szegény népre is boldogságot disputál rá, a miért ő jól érezi magát. E kényelem, e közönyösség a francia költészet frivolságához is elvezeti, mely ép oly esetlenül magyaros durvasággá válik kezei közt mint Bessenyeinél a poésie pompeuse. Csak annyiban az ő tanitványa Baresay, hogy tőle nyeri rousseaui szemüvegét, midőn a kis mestereket (petits maîtres) gúnyolja s a természetet, az aurea mediocritast magasztalja, még pedig ifjui hévvel s ezért kevésbbé szintelen prózaisággal. Erős hazafisága tulajdonkép Baresayt teszi társai közt hirdetőjévé a francia forradalmat előidézett demokrata eszméknek, s előzőjévé a nép érces hangu fiának, Bacsányinak.

De addig még sok viz folyik le a Dunán. A divatját élő franciás izlés ugyan nem engedi kiveszni ez irányt irodalmunkból: de míg egyrészt iróink Voltaire mellett a XVII. század classicismusához térnek vissza, s az utánzóknak legtevékenyebbje, úgy szólva feje, Péceli Lafontaine babérját kivánja meg, a testőriróknak magoknak kis köre csakhamar feloszlik. Baresay háborús hányattatásai után kedves szülőföldjének bércei között telepszik meg családi tűzhelynél; Orczy meg addig hivogatja haza a Bécsben anyagi zavarokkal dacolva is maradozó Bessenyeit, míg ez végre búcsút vesz a fővárostól, hazajön, s jószágára temeti el magát élve, hol agg legényi magányának ridegségéből azzal akarja elűzni a dantei legnagyobb fájdal-

mat, az ifjuság, a gyermekkor: a boldog idők emlékét, hogy hol philosophál a gazdálkodás prózaiságai közt, hol kis gyermekeket dédelget.

Elfeledve, névtelenül éli igy itt öreg korát, mígnem neve egyszerre ismertté lesz s szelleme feltámad halottaiból.

De ekkor már II. József ül a trónon s bukik meg becsületes tapintatlansága miatt.

Korának felvilágosultsága szerint akar e fejedelem uralkodni s nyiltan, egy csapással akarja végrehajtani elődeinek kétszinüen s lomhán vitt tervét a birodalmi köpontositást illetőleg. Igazság szeretete csak egyenlőséget ismer, nem dédelgető alattomosságot. A világi s egyházi nemesség alól kirántja az előjogokat, de ezzel ki a maga támaszát is. A nép el van keseredve az erőszakos németesités miatt, a felső osztály pedig most a nemzetiség pókhálós páncéljába búvik.

Az irodalomnak ismét felújul nagy missiója: a nemzetiség védelme, s míg verselők, tudósok egyaránt sietnek a hazai nyelv védelmére kelni, a lángeszü, nemes fejedelem halálos ágyán fáradozásainak eredményét megsemmisiteni kényszerül.

Tragicus halál, de a mely a mi életünknek váltsága.

VI.

Csak ilyen politikai rázkódtatás hozhatta ujabb mozgásba közéletünket, éleszthette fel irodalmunkat, mely amannak organumait, a hirlapokat, folyóiratokat szolgáltatta. Ezáltal nemcsak az olvasó és iró közönség jött szorosabb érintkezésbe, de ama patriarchalis viszony is tágabb tért nyert.

A felébredt irodalomban, természetesen, semmi sem hajtott oly gombamódra mint a verselés: az emberi gyöngeségnek ez volt mindig egyik leggyakoribb nyilvánulása. A nyilvánosság első magyar közlönye, a Magyar Kurir szépirodalmi mellékletet adott hetenkint Magyar Múzsa cimmel: ez a Múzsa pedig cél és irány nélkül verselgetett, puszta gyerekjátéknak tekintve a költészet formáját, melynek javitásában is csak a theoriáig juthattak. Technikájuk vagy a négyrimü alexandrinnél maradt, mit Gyöngyösitől örököltek — mint a ki Ronsardként latin mintára költői nyelvünket alapitotta volt meg s most a kor fejeként szerepelt, — vagy pedig a kolompoló leoninismusnál.

E bomlott állapoton segiteni, aestheticai öntudatot, kritikát ébreszteni fel, visszaállitani a költészet becsét, mintául a most classicai korát élő német irodalmat véve, — igy egyszersmind a tudományok kimivelésének utját elősegiteni, kivívni a bennünket csak osztrákoknak nevező s barbároknak tekintő külföld elismerését, nemzetiségünknek önállóságát: ez volt a feladat, melyet a Magyar Múzeum tüzött maga elé, a szelid és szabad szellemü Lipót uralkodása alatt. Sajnos, hogy ez a harc is csak a kezdetnél maradt, miután a lap egyik szerkesztője kilépett s iró és előfizető kis közönségünk megosztásával egy új lapot inditott meg, mely csakhamar ép ugy megbukott, mint magának a Múzeumnak folytatását is a főszerkesztő Bacsányinak merészen kinyilvánitott politikai elvei akadályozták meg. A sajtóra most terhes idő következett: Lipót hamar elhalt s az uj kormány a franciaországi forradalom kitörése után saját trónjára is veszélyesen alaku-

lóknak tapasztalhatta a külföldi eseményeket s iparkodott erős fékentartás, terrorizálás által venni elejét minden bajnak.

Ily politikai viszonyok között jutott Csokonai ismeretségbe — hihetőleg rokona, a „kemény rostáju" Földi János, a Múzeum egykori correctora s ugy ennek mint az Orpheusnak munkatársa, most hadházi orvos közvetitése folytán — Kazinczyval, a ki anyja mellett, a nyilvános pályától visszavonultan, egyedül írói terveinek élt, s már korán Gleimot véve mintaképéül, levelezése által minden ifjabb írót körébe igyekezett vonni némi dictatori célzattal. „Az ur versei igen kedvesen folynak — irja Kazinczy Csokonaihoz, mingyárt ismeretségük elején, 1792-ben — s az ideák nemesek és nem földszint csúszók. Ez pedig maga is poesist teszen, ha a szavak prózában íródnak is. Hány poetánk van az istenekért, a kiknek minden munkájok cadentiás próza és sermo merus"... „Kérem közöljön többeket is velem az ur, — folytatja orthographiai megjegyzései után, — és engedje meg, hogy a világ eleibe én vezessem az urat. Helikoni Virágaimban szándékozom azt tenni!" E világ eleibe vezetés, mint látni fogjuk, elmaradt ugyan, de Csokonai, a ki, bár betegeskedett, többször ki szokott rándulni Miskolcra, Ungvárra, Szikszóra, Regmecet se kerülte el, s ilyenkor magával vitte egyes műveit. Kazinczy [1]) aztán nem mulasztotta el rája is rákötni szokása szerint a német költőket; a lyra művelésére tüzelte, megismertette egyes régibb írók műveivel, majd a

[1]) L. ennek nyomait egyik epistolionjában, az akadémiai kézirattár Kazinczy levelei közt IV. kötet 183. sz.

Hunnias hires írójával, Horváth Ádámmal fonta levelezésbe. Később látni fogjuk, mily elhatározó, átalakitó befolyással voltak e körülmények egyenkint költőnkre. E befolyással kezdődik tulajdonkép Csokonai költészetének érettebb, i f j u kora, mert bár ő hírneves barátjának minden fellépési buzditását csak egy alkalmi verssel viszonozza, — dacára az ország lapjában össze-vissza magasztaltatásának, — múzsája hosszú, dúsan virágzó gyermekkort él.

A rendes iskolai gyakorlatokkal kezdi meg ő is pályáját: leiró s tanitó versekkel, mik e költőileg kimerült századnak különben is kedvencei voltak. E propositio, axioma kidolgozások, miket előbb prózában kisért meg s aztán szed versbe, [1]) ép oly semmisek, mint a bucsuztató, chablonos halotti versek serege. Hogy aztán a superintendenstől, a professorokon át, le a seniorig, mindenik megkapja a maga ünneplő versét, gondolható, s e versei említést csakis egy szempontból érdemelnek: nem egyszerü alkalmi versezetek, hanem olaszos cantate formájuak, s igy szerzőjöknek erős zenei hajlamai felől tanúskodnak. Lyrai ösztönét már korán kifejlesztéke az olasz dalköltők, kiknek forditása által lassankint előkésziti kifejezéseinek költőiségét, zeneiségét arra az időre, midőn majd saját érzései fognak anyagot szolgáltatni. A külföldi irodalomhoz is oly nagy kedvet kap, hogy a németen kivül franciául is megtanul. Theocritos s társainak természet szeretete, Ovid érzékies vidámsága mellett e két iránynak mo-

[1]) L. Hátrahagyott Irásai III. kötetét, akadémiai kézirattár.

dern képviselői, az olasz és francia idyll-költők, ugy Boileau, Blumauer és végre Wieland, Zachariae, Pope meg Tassoni, a comicai epos e művelői foglalják el őt.

A collegiumi élet izetlenségei felett bosszant kodásának is hangot ad, bár egész általánosságban, s nem egyszer dacos megnyugvásba, humorba, sőgúnyba fojtja indulatát. Ez a szellem élénkiti meg néhol leirásaiban is annyira, hogy nemcsak éles szúrásokat ejt satirája, de torzképek körvonalait is megkisérti rajzolni. [1] Mindezen azomban ép úgy meglátszik, hogy Csokonai még nem saját tapasztalás után ismeri a mit kigúnyol mint Blumauer-hangu szabad utánzatában, Béka-egérharcában. Itt oly szabadon vagdosgat mint később sehol, de ép oly fölületes legyintések is ütései; hangja nem bir még elég maró lenni az oly odavetett megjegyzések sikeres alkalmazására. Néhol ugyanazon durva tréfákat hallatja mint ez időben oly számosan készült s a kor ínye szerinti szennyes verseiben. Bár e műve csak átdolgozás ebben van a legtöbb allusio hazai viszonyainkra. Az egerek országgyülése, melyet a nádorispán hí egybe, öt hétig dévánkozik a vallás dolga felett, s aztán megszavazzák a nép által fizetendő milliókat. A békák diaetája is, bár a francia respublicának akarna gúnyolása lenni, ránk céloz: előre „nevetséges beszéddel prophetálnak" az ellenség ellen, majd meg a halnyelv megtartása vagy meg nem tartása felett okoskodnak. Sőt nemcsak a vizbefuló egérprinc fúja el Rákóci kesergőjét, haldoklásakor, nemcsak az egerek huszárserege „hangoztatja bús szó-

[1] V. ö. A tél leirását, ugy Zsugori uramat.

val a mohácsi nótát," de Jupiter sem feledi el arra figyelmeztetni Minervát, hogy az ő templomában a magyar nemeseknél alig van egyéb egérnél. Aztán a tudatlan, hasukat hízlaló nagy urakra is ép úgy rájár a rúd, mint a „bálban nevekedett, elnémetesedett magyar urfiakra," a jobbágyok zsírján hízó földesurakra. — Hogy milyen volt Csokonainak e műve eredeti, első alakjában, nehezen lehetne megitélni: az előttünk fekvő, későbbi átdolgozás. Maga tudósit erről bennünket: „Nem szószerint fordítottam, úgy mond, hanem a furcsaság kútfejét megduplázván, travestiáltam, mely munkámat még 18 esztendős siheder koromban készitvén, munkáim közül kimustráltam, de jó uraimnak s barátimnak kérésére, megegyengetvén, a kiadni valók közé beiktattam."

Minthogy Csokonai nemcsak a versalakot, hanem a *módot* is Blumauertől kölcsönözte, térjünk ki egy kissé.

A burlesque styl már Gleimék óta divott a német irodalomban, kik a Gongora-románcokat nemcsak leforditák, de utánozgatták is. Ezeknek népies hangja, ironicus szinezete önként kinálkozott a travestiára, az antik mythosoknak célzatosan anachronisticus és frivol feldolgozására. Igy lép e térre a különben is erős érzékiségü Bürger is, ki bänkelsängereios travestiájában álszenteskedő korának tányérjára keservesen megköhögtető csemegét lop. Igy a szabadkőmivessé lett egykori jezsuita, Blumauer Alajos, ki mint az előbbeni században Scarron a *fronde*-ot, ugy ő most századának orthodoxiáját csipkedi halálra, Saint-Evremond eszméje szerint parodizált *Aeneisében*. II. József nem hiába

vette pártfogásába e költőt: ő fölismerte benne a felvilágosultságnak bohóc ruhába öltözött apostolát. Mert Blumauer nemcsak a bécsi nyárspolgárságot figurázza ki, nemcsak az elfranciásulást, iszákosságot, pedanteriát, Maîtressenwirthschaftot vagdossa, hanem — és ezt nem aljas, személyes bosszuállásból — a papságot, pápaságot, illetőleg az ezek által képviselt fanatismust, orthodoxiát, mint a kor haladásának legveszedelmesebb gátjait. Blumauer tehát Lessingnek, Herdernek harctársa, s ezeknek miatta nincs is mit szégyenleniök, mert bár az osztrák költő meglehetős durva szennyességekbe sülyed is, szellemessége s elevensége egy német irónak becsületére válik. Jellemző, hogy Aeneisből magyarul a censura csak a 4 első könyvet engedte megjelenni Szalkay Antal bővitett s röviditett átültetésében.

Csokonainál ez elemek nagyon átalakulvák. Bürgernek Európa elragadtatása [1]) elveszti nála csipősségét, de annál rikitóbb nyerseséget ölt sensualismusa. Épen igy Blumauer utánzásában is: a mi amannál pikant sikamlósság, vagy átcsuszamló durva

[1]) E sorok irása óta ráakadtam a m. n. muzeum kéziratos példányára (oct. hung. 29.), melynek cimlapja világosan mondja: „Bürger után". Kulini Nagy Benő már annyira ment Cs. védésében, hogy e költeményt — eredetinek, s igy szégyenfoltnak tekintvén — másnak vindikálta. Hogy kinek, azt ő sem mondja meg. A magy. n. muzeum pompásan kiállitott példánya, mely csakis ez egy verset tartalmazza, nem hagy fenn kétséget Cs. szerzősége iránt. De azok közt a trágárságok közt, mik a kálomista diákságnál nemzedékről nemzedékre hagyományoztatnak, bizonyára sok idegen szerzemény bitorolja Csokonai nevét.

tréfa volt, nála húzamossá válik s undoritó tetszelgéssel van részletezve, a collegium kaszárnyai ifjuságának röhögő kedvére. Az orthodoxia elleni harc, fölötte jellemzőleg, szükkörü patriotismussá törpül: a liberalis cosmopolita helyett itt erős magyarral van dolgunk, se többel, se kevesebbel. Ugyanilyen hangon van tartva a Mennyei diéta vagy másik cimével az Istenek osztozása,[1] mely a pragmatica sanctiót, királyválasztást, a veszekedő karokat és rendeket, világi és egyházi nemességet vastag szennyességek közt satirizálja. — Érdekes fölemlitenünk, mielőtt a keztyünket levetnők s e dolgokkal végeznénk, hogy Csokonai Béka-egérharcának elejébe ily cimü traktamentomocskát készitett: „Vitéz az elysiumi törvényszék előtt, a Béka-egérharc iránt. Birák: Minos, Menippus, Mátyás király, Erasmus,[2] Voltaire. Vádolók: Domine spectabilis, Pater Süsdhanemhiszi és Csajkos, hajdan librorum revisor, most udvari bolond, a mi mindegy. Az alperes Cs. Vitéz, azaz én magam; prókátorom: Blumauer." Lehet, hogy maga ez apologia-pamphlet sem volt egyéb német utánzatnál: Oettinger Bibliographie biographique universelle-ében ily cimü curiosité litteraire en vers burlesques van emlitve: „Blumauer im Olymp

[1] Akad. kéziratt. a Domby életrajzához csatolt másolatok közt és: m. n. muz. kéziratt. oct. hung. 28.

[2] Ennek a „bolondság dicséretéről" szóló elmefuttatását Cs. már korán lefordità.

oder Virgilus contra Blumauer. (Lipcse 1792. s Grác 1796). [1])

Még a Béka-egérharc előtt egy évvel már megkezdte volt Csokonai politikai satiráit. A század divatos s Gellerték által legtöbbre becsült műfajában, a mesékben, mikhez Roberti, Baldi az olasz meseirók hatása alatt kedvet kapott. Az „állatok beszélgetése" cimüben egy kócsagot s egy baglyot beszéltet. „A József halála, a magyarok hazafiassága a kócsagoknak halál... Az volt legderekabb hazafi, kiknek leghosszabb s legvastagabb bokrétája volt." Ime a kócsag további panasza: „Ezen két-három fehér szálacskák ragadják tehát ki az én kedves hazámat az inség torkából? Oh együgyü szálacskák! ti adjátok meg az elveszett Pannoniának az előbbeni diszét, ti nálatok nélkül nem lehetne sással fedett honjaikból a közjó helyre hozására kilépni: mint hajdan a mi megdicsőült eleink, kiknek szemrehányó poraikon mi, elfajult unokák, piros sarku sárga csizmákkal tapodunk... A mai magyaroknak mostani hazafiuságok és magyarságok az ő tavaikba, a mi fejünkön terem." A bagoly is duzzog, a mért baglyok vannak varrva tarsolyaikra. „De elhidd, válaszol a kócsag-költő, sokra is reáillett a bagoly-cimer, kik éjszaka szüntelen barangoltak a haza dicsőségéért és a magyar nép

---

[1]) V. ö. Griesebach Edétől Blumauer Aeneisének kiadásában az előszót: Die Parodie und die Parodisten. — Leipzig 1872. A Brockhaus-féle Bibliothek der deutschen Nationallitt. im XVIII. u. XIX. Jahrhundert.

V. ö. Akad. kéziratt. Kazinczy-levelek IV. k. 183. sz. II. A Vitéz nevet Cs. csak a debreceni collegiumtól eltávoztakor vette fel állandóan.

méltóságáért: nappal aztán csak hortyogtak. De már elmegyek boldogabb hazába, hol az emberek nem oly buzgó hazafiak, hogy a miatt rakásra öljenek bennünket."

Bagoly. Eredj békével, de a mint én a sötétbe látok, reménylem, boldogabb időket támaszt az új király és a leülepedett hazafiság!

Kócsag: Adná a magyarok istene!

Még egy ily állatok beszélgetését (a Szamár és a szarvas) emlit Puky 1805-ben, költőnk halála után, de „ennek kinyomatását, úgy mond ez, a mostani és mult század környülállásai meg nem engedik." Ki tudja, nem amaz előbbeni mesében kifejezett remény palinodiája volt-e?

E jól induló, higgadt gúnyt, mely bizonyos melancholiával vegyül, a társadalomnak visszariasztó, hóbortos caricaturája váltja fel, s ez első nagyobb önálló kisérlete Csokonai satirai erének: a „Méla Tempefői vagy: az is bolond, a ki poetává lesz Magyarországon;" s ennek satirája már igaztalan caricatura, kesernyés tulhajtás, pessimismus. Nem csuda, ha szerzője, ki esetleges kifakadásait mindig vissza-vissza igazitotta jegyzeteivel, e műve iránt ellenszenvet táplált s azt az elégetéstől csak is az anyai gond mentette meg.

Durva mázú fabábok e „satirai játék" alakjai, kik dialogizálni sem tudnak, hanem önmaguknak torzképeit monologizálják el vagy irodalomtörténeti előadásokat tartanak Horváth A., Péceli, Szilágyi felől; pedig ezek az elvetemült emberek nem érdemlik meg a szép szót, mikor a Gyöngyösi leoninusaival gyújtanak pipára, a Hunniásba takargatják

a tarokkot: mert ily istentelenkedés folyik itt; sőt horribile dictu, a gvárdián a zárda alapitási jubilaeumára tűzjáték csináláshoz a könyvtárból a M. Múzeumtól, Orpheustól kezdve Gyöngyösi, Révai, Faludi, Bessenyei műveit adja ki: a kor egész irodalmát majdnem! „Derék magyarnak lenni nem egyéb — mondják egy helyt, — hanem kihányt ruhákban öltözködni, sok szép kopókat tartani, nyalka paripákon ugrálni, periodice káromkodni, enni, innya, mások munkálódását nézni, a tudományokat gyülölni, a tanultakat az éhenhalásra segélleni." Nem csuda, ha aztán azt is halljuk az egyik elvetemülttől, hogy a könyvek csak olyanoknak valók, „a kiket a szerencse vagy rossz neveléssel, vagy fekete vérbe szorult alacsony lélekkel, vagy koldusi szegény ranggal vert meg." Természetesen nem az ilyen könyvek számába mennek „az ujmódi francia complimentekről, anglus csizmákról, frizirozásról, karcsubb vállakról, orcafestésről" szólók.

Ne is bántsuk a darab meséjét, tekintsük inkább az alakokat végig, melyek mind csak egy-egy jellemvonás megtestesitői . . . test nélkül. Könnyen végezhetünk velük: nevük eleget mond. Gróf Fegyverneki, büszke nemes, de jószivü ember s apa, ki azt tartja, hogy „nem okos embernek való könyvekkel veszteni az idejét"; de a kóklereken azért tud nevetni. Báró Serteperti, a külföld esetlen majma, nagyszáju bamba. Kopóházi: lásd a nevét. Tökkolopi: ez „felkél 9 órakor, 10-ig frizirozzák, 10-kor a táblára megy, ha kell, s ott van 1-ig, 2-ig; ha nem kell pedig, vizitákat tesz; 2-kor ebédel 5-ig, akkor sétálni, caresseirozni megy s egyéb aféle" s aztán éjfél utánig veri a kártyát. Csikorgó:

szájas, tudatlan rigmusozó, kit az urak etetnek, ruháznak, mert „nevetséges versificáló, vig és derék kártyázó.“ Egészen más sorsa van azonban a méla Tempefőinek, ki hóna alatt bugyillárist, zsebeiben nagy könyveket hordoz, s kinek öltözete „egy kis konya, fakó kalap, rongyos kaputrok, fehér lájbli, fótos nadrág; csizmájából kinyulik a szalma.“ Mig a kor „dongó rhythmistáinak“ torzképe, Csikorgó, ki Kádár énekével, Argirus királyfival, Orbis pictussal táplálkozik, pompásan van öltözve, addig ime ilyen szerencsétlen flótás nálunk a múzsák választottja.

Bizonyára nincsenek egészen légből kapva az alapvonások, de oly képzelődésszülte bosszankodással torzitvák el, a hogy Csokonai élete végén, szomoru tapasztalatai után sem tette volna higgadt, józan észszel. Érthető, hogy e rossz óra munkáját soha se is fejezte be. A dagályos, sentimentalis közhelyeknek s értekezés töredékeknek halmaza közt a nehézkes, élettelen alakok sorában a kályhafütő és a hajduk emelkednek még leginkább ki, ezekben már több a hús és vér, ha nyers comicummal rajzolvák is.

Ily népből vett stereotyp alakok teszik becsessé a Gerson du Malheureux szintén ez időben készült [1]) vigjátékot is, melynek különben ép oly laza semmiség a tárgya. Támadi „méltóságos ur“ házát Ábrahám zsidó szeretné megkapni, ezért benne kisért. A lélekjárás zajt üt; megfogása nem sike-

[1]) Mint e műnek egyik kéziratán olvasható: „Játszodtatott Debrecenben a collegiumban. Febr. 28. 1795.“ Tehát épen kizáratása előtt, jegyzi meg Toldy.

rül, de egy átutazó fiatal franciára fordul gyanújuk, a ki elfogatásakor Támadi elveszett fiának derül ki s erre a zsidó is megvallani kényszerül turpisságát. Az Endrődi, piarista költő Játékszini Gyüjteményében (1790), mely a Gottsched Deutsche Schaubühne-jétől vette nevét s létét, s melynek átmagyarositását Csokonai is Terenc és Plautus pár darabjával kisértette meg utánozni ugyanez időtájt, már e gyüjteményben megtaláljuk a Kisfaludy Károly alakjainak jó részét. Csokonainál is láttuk báró Szélházi első vázlatát: most itt meg a szájaskodó nyugalmazott hadnagy, deákos iskolamester, intrikus zsidó, humoros kályhafütő cigány jönnek elénk, kik mindannyian élettől pezsgenek.

Míg Csokonai tehát egyfelől a kor politicai és társadalmi viszonyai ellen ifjui enthuasiasmussal satirizálva lép fel, s a szabad vizsgálatot hirdeti, környezetének scholastikus és polytistoricus zürzavaràval szemben azt hangoztatva, hogy „a Lockeoktól egyengetett ösvényeken kell utazgatni a sok homályos helyeken és kövecses tekervényeken,“ [1]) addig másfelől nemcsak a kor sensualismusának ad kifejezést mint frivolságokon kapó fiatal ember, hanem a népélet comicumát is szerencsésen reproducálja. Annyi elevenségei, szikrázó jó kedvet mennyi a Gersonban a kisértetfogást megelőzi s kiséri, sehol sem találunk Kisfaludy Károlyig, a ki maga sem képes vele a nyelvkeverés ügyes használatában versenyezni, általában véve, csakis a Pártütőkben alkotott *ilyen* mulatságos jeleneteket, melyeknek elég érdemük,

[1]) Költői levele Horváth Ádámhoz.

hogy a későbbi kor olvasója előtt izetlenekké nem halványultak el.

S mily különös, hogy ugyan ebben a műben, mely oly pattogó tréfás kedvet mutat, egyuttal melancholiát, blazirtságot, sőt embergyülöletet is tüntet fel a főalak, Gerson. Ez elemek későbbi átdolgozás toldásai: megértésükre folytatnunk kell az elejtett életrajzi fonalat.

VII.

A hazának praedestinált nagy költője zavartan vonul el professorainak gúnyosan kétkedő tekintete elől, mignem egyszerre napvilágra jönni, vele szembe nézni kényszerül. Csokonai azóta már befejezte gymnasiumi tanulmányait, s még ugyanazon évben, 1788-ban, az akademiai cursust kezdte meg: „subscribált az iskolai törvényeknek." Ez új helyzetében éri egy meglepetés. Egy nap az alsóbb iskolák felvigyázója ebédre hivatja meg, melyen ki sem vergődhetik nagy megtiszteltetése fölött ámulásából, még nagyobb meglepetés vár rá: a poetikai classisban köztanitóságra szólitódik fel. A hét éves deákot e nem remélt szerencse megzavarja; elfogódva vállalja el, mert rögtön megérzi új hivatalának terhét is, de kétkedését a pillanat hatása elnyomja s — mint maga mondja majd később — eladja magát egy ebédért.

Mily büszkélkedést szül ez a rokonságnál, ismerőseknél, hát még az édesanya szivében! A társak között is egyre nagyobbodik tekintélye; költeményei is mind ismertebbekké válnak s csak azon veszik észre, hogy a diákos impromptuknek, jovia-

lis satiráknak csinálója a collegiumnak, sőt a városnak cseperedett poetájává: ő az, kire a város s a collegium tekint, ha excellentiás, főrangu látogatókat kell megtisztelni deák vagy magyar versekkel. A legfontosabb alkalmakkor, a legmagasabb rangu egyének ünneplésekor mindenkinek csak rajta függ szeme. Névnapoknak, disznótoroknak, vacsorázásoknak is ép oly poetája lesz mint később Petőfi. [1]) Nevét mind sűrűbben s mind nagyobb elismeréssel emlegetik, sőt az akkor Pesten alakuló első magyar női salon lapjának szerkesztősége, mely Addison Spectatorje után nőink kiművelését tűzte célul, munkatársul kéri fel. „Ekkép Csokonai — irja Toldy — kevés hónapok alatt közajakra látta magát véve anyavárosában, kerestetve Pesten, ajánlva Bécsben, biztatva Somogyból, simogatva Regmecről és végre hódolattal körülfonva rajta csüngő tanitványai koszorújától."

Ennyi dicsőség mellett mint dagaszthatja keblét az a tudat, hogy tág mező áll előtte, hol dús aratás reményében vetheti el fáradsággal szerzett ismereteinek magvait. Dobogtathatja-e hevesebben az első szerelem is a szivet, mint midőn a törekvő ifjú végre módot nyer hosszu idők során át gyüjtött tanulmányait érvényesíteni? Mily könnyen felejtheti számitáson kivül az érzékeny felbuzdulás amaz aprólékos akadályokat, mikbe az ideálisabb lelkek annyira beleütődnek, mint ez Csokonaival is történt.

---

[1]) Lásd például a „Nyársra itéltetett hízlalt gunárnak" panaszát, ez elnyújtott, néhol trágár, de többnyire vervevel irt tréfát. Hátrah. Irásai, akad. kézirattár III. köt.

Csokonai uj állása a coliegium kaszárnyai szellemének volt kifolyása, mely nagyban nyilatkozott az intézet külömböző hivatalainak betöltésében. A bentlakó tógátusokból került ki ugyanis az egész személyzet, elkezdve a tisztes professori karnak jobb karját, szemét, fülét képező iskolanagyon, ellenőrön s esküdteken, le a kapunál esti 10-ig vigyiláló bakterekig. Sőt egy másodrendü tanári kar is telt belőlük, melynek tagjai a publicus praeceptor cimét viselték. E helyzet a professori és a diáki méltóság közt ingadozott s elég kényes volt arra, hogy egy kis simulékonyságot igényeljen attól, a ki sem a tanárok jóakaratát, sem pedig a tanulók barátságát eljátszani nem akarta. De az, ki a kétszinüségnek legártatlanabb, szükséges alakjától is úgy irtózott, mint Csokonai: az bizonyára nem válhatott egy percnél tovább két kulacsossá. Szabad fesztelenséget szerető lelke hamar határozott szint vallott: az alárendelt többséghez szegődött, mint várnunk lehete, demokrata lett a felsőbb régiók nagy megbotránkozására. Huszonegy éves ifjú létére ugyanis „inkább barátinak hitte az ő vele csaknem egyforma idejü ifjakat, mint tanitványinak. Együtt sétált, mulatott, játszott és gyakran — a tartózkodást nem esmerő barátságnak érzési között — együtt is pipázott azokkal, sőt együtt is ivott." Miként társaihoz való viszonyán, ép oly keveset változtatott szokott élete módján. Most már a kathedrán is ép oly borzas fővel, álmos szemmel foglal helyet, mint egykor a padok közt, csakhogy most már szundikálás helyett neki kell beszélnie: pedig csöngetés után költötték fel s ruháit csak úgy magára hányva rohant a terembe ösztönszerüleg, azt se tudva, mit

fog ott tenni. Sőt tanitványait is ily rendetlenséghez szoktatja. Minthogy este most sem alhatik, odahagyja a közös hálószobát, hogy alvótársait gyertyagyujtással ne zavarja, s az osztályba sompolyog ki. Két-három kedvenc tanitványát felkölti s e 16—17 éves ifjak közt csöndes pipaszó s bor mellett tölti az éjt, danolva s danoltatva velük, közbe-közbe egy egy-egy verset diktálva le...

A szüret után eső vizsgálatkor a bégányi csapláros mintegy hét iccényi bort küld éneklő tanitványainak, s ebből Csokonai igazság és egyenlőség szeretete folytán közös lakomát csap az iskola falai közt, hol ily „tilalmas napokon és órákon is sipoltatja tanitványait," kiknek a táncot nemcsak az erdőn koborlásukkor engedi meg, hanem bent a collegiumban maga bátoritja rá az egyik vig fickót, egy bunda hátáról nagy kedvteléssel nézve ugrálásait. Annyira elhagyja magát ragadtatni költőieskedő hajlamai, a diákos pajzánság által, hogy egész temetést rendez Bacchusnak, s ezzel kiesik passiv szerepéből, melynek puszta elnézésre kellett volna legfölebb szoritkoznia. Mert az irigységnek régóta szálka ő a szemében; sokan haragusznak rá: első sorban a nem az ő keze alá tartozók, kik részt nem vehetnek a hires mulatságokban, s aztán főleg magok iskolatársai, kik most az intézet felügyelői s nem győznek eleget haragudni magát lealacsonyitó s az ő tekintélyüket is veszélyeztető társukra. Hja, ők aristokraták, ők a professor urakhoz szitanak, s van is becsület az egyik félnél, kerülő rettegés a másiknál. Van tehát okuk lenézni Csokonait; s ha ez szűkebb körű bálványozóinak örömriadása közt vissza meri őket fitymálni, megadja

még az árát: semmi sem könnyebb, mint ezt az önhitt, hóbortos különcöt valamin rajta kapni, mikor minden lépése a törvényekbe ütközik. . . .

Eközben pedig Csokonai enged Kazinczy sürgetéseinek, sőt most maga rendezgeti sajtó alá műveit. Még ugyanazon év őszén előfizetést hirdet négy kötetre, melyek emlitett művein kivül nehány tréfás elbeszélésből, rajzfélé[k]ből, „mindenféle nemzetiségű dalokból, kótákkal, aesthetikai és egyéb sok értekezésekből, recensiókból kiszedett darabokból s más efféle tractamentumokból" állanának.

VIII.

„Régibb betegségem s vérem tulajdonsága miatt templomba nem járhatok, mert testem folytonos mozgást kiván. Annál fogva egész óráig, annál inkább egész isteni tisztelet alatt egy helyben nem ülhetek, de az erős éneklést sem szenvedhetem, a milyen a templomokban szokott lenni." [1])

Különös kifogások! Tehát nem szereti a templomi zajt? de eltudja tűrni a tánc „tombolását!" Egy helyben nem bir ülni? Az igaz: hiszen nézzen csak be valaki a leckéje alatt az osztályba. Ha ugyan üresen nem találja a termet, — mert megesik, hogy a tanitó óra alatt sétálni viszi tanitványait, — oly zűrzavart fog ott találni, mint akár szabad órán a közös teremben. Míg a többi praeceptor és professzor arra ügyel, hogy egy gyermek se találjon megmoccanni tanitás ideje alatt, addig Csokonainak különcködnie, peripatetizálnia kell,

[1]) A colleg. jegyzőkönyv után.

semmibe sem véve a paedagogiát, a rendet. No a rendre ugyan nem ő fog példaképet nyujtani. Miért mulasztja el az esteli imát? Mert hát más is teszi: szép kifogás! Hogy mer kijárni egyenruha nélkül? Aztán a contrascribának be se jelenti, a ki k ü l ö m b e n vele lakik, az igaz, s látja is, a mikor lakótársa kimegy, de hát mit tartozik az ő rá, ha h i v a t a l o s értesitést nem nyer? — Gorombáskodni se felejt el: egy k ü l ö m b e n haszontalan gyereknek hánykolódó apjával kurtán bánik el; sőt még a szakácsnéval is összekap. Finom bókokat izengetnek egymásnak: „K...anyja kofájának mondd meg, csinálja jobban a vetrecét, ne tegyen bele annyi hagymát!“ Ime az intrikus deáktól hozott válasz: „A ragyás szájától született ragyás szájú megehetné az én vetrecémet.“

Az utóbbi episodot nagyon a lelkére veszi a konyhaszűzek lovagias védője s a saját szolgálója „érdemeinek becsülője:“[1]) ugyan az a classium inspector, ki Csokonait, mint ez mondá, egy ebéd árán vásárolta meg a publicus praeceptorságra. A büszke professor, a collegium e zsarnoka, mikor látja, mivé fajul az ő teremtménye, milyen kigyót ölelt ő atyai keblére, többször meginti „fiatal barátját,“ de úgy kéz alatt, mint nyilvánosan adott figyelmeztetései falrahányt borsóként peregnek vissza, sőt őt magát is meg-megütik. Mivel is találkoznék ilyesmi Csokonainál, ha nem oly dacos visszautasitással, mikor úgy szeretve látja magát tanitványaitól, kik „az ő oskolájába, mint a theatrumba egymást törve mennek“[2]) s azután annál ke-

[1]) Döbrentei ismeretes emphasisa.
[2]) Domby M. id. müve.

vesebb kedvet mutatnak a többi unalmas órák ámolygó gügyögéseit végig hallgatni.

Tehát azt akarja, hogy kenyértörésre kerüljön a dolog, hogy iskolai törvényszék elé állittassék? Jól van, az is meg lesz.

A törvényszék össze is ül és Csokonai rendetlenségeiért fenyitést kap s elmozdítással is meg ijesztik. A heves ifjú első felindulásában egy gúnyos deák levelet ir Szilágyinak. E levélben keserüen vágja szeme közé, hogy őt tette Szilágyi más hiányában szükségből tanitóvá, kit most maga is tanitásra képtelennek (docere inhabilis) bélyegez: „unde factum est, ut ego stolidus, in casu necessitatis factus fuerim deus, olim truncus ficulnus, inutile lignum, cum sapientes alii in collegio non fuerint, ego, qui (alkalmasint Szilágyi szavai) legibus eius semper contrafacio, proceres scholasticos non honoro, eorum instituta, vile subjectum, subvertere gigantico ausu laboro, e cursu meo, quo proprium genium sequebar retractus, conditione opima privatus, ad lanienam reservatus, publicae contumeliae, sacroque enthusiasmo devotus, immerens latro, nec in latronum societate ferendus, beneficiis omnibus indignus, vanus philososophaster, raro exemplo poetarum praeceptor stb." Majd meg komolyan hányja szemére, hogy egy ebédért vette meg őt e hivatalra, melyben, úgy mond „aegerrimo corpore asininos classis labores tantum ferre cogor, ut laudis et utilitatis nihil, dolorum, indignationis et languoris, anno exacto, plurimum referam." „At ita cum iis agitur, veti hozzá a szakácsnéra célozva, quibus non omne placet quod S o m o g y i a n a manus offert. Apud alios etiam indigni omnibus beneficiis reputan-

tur, qui tali flagitio divinam ultionem lacessere non horrescunt. Lis mea 60 florenis aestimatur. Civili foro tot pro unius personae, quantumvis huic Athenaeo (a collegiumot érti, de az a panasza alaptalan, mintha 60 frt birságot kellett volna a szakácsné bántásáért fizetnie, sőt az egész vád alól az iskolaszék fel is mentette) propter pecuniam utilissimae laesione ridicula et ceparia (lásd a h a g y m á s vetrecét) non solvissem. Sed res est horrenda, et quam ante B a c c h u m s e p u l t u m p a t r a r e a u s u s s u m, post dimissos a me discipulos, et ab Jurato, civitatenses hospites, s e r a s c i l i c e t n o c t e." E páratlan culinaris stylben irt levelet azomban barátjainak tanácsára nem küldi el, ágyába rejti; hanem tisztelt lakótársa gondoskodik róla, hogy kézhez kerüljön. — A trójai vándorlásnak végre első jelenete a Nagy-Erdőn üt Aeneasunkra, hogy Dombyval szóljunk. E kedvenc sétahelyen egy délutáni kirándulás alkalmával, ép szerteszét kószálgatva pipázgatnak tanitványai, midőn a rector s ennek egy chirurgus ismerőse kiséretében az terem előttük, ki annyira begyükben van: Szilágyi. Ez „valamely könnyen ingerelhető állapotban lévén", a pipázni merészlésért, s tekintélyének ezzel járó megsértéséért nemcsak a tanitványokat, de Csokonait is megtámadja. A rector társával félre vonul a küzdő térről, se látni, se hallani nem akarva, s a dühösködő professor most neki ront fiatal barátjának, a ki hidegen ripostiroz. Mért engedi meg a pipázást? — Ő nem tudja, hogy ilyesmi tiltva volna, s ha neki szabad, mért ne lenne szabad ezeknek is, kik vele többnyire e gykoruak? „Szeretném tudni — kérdi kötekedő kedvében Csokonai, — ki határozhatná meg azon életkort, melyben pipázni szabad

az ifjaknak?“ Mikor ismétli e kérdést, a dühbe jött professor még jobbanr á förmed, szeme közé vágja: „Meg látszik hogy még maga sem érett idejü ember?“ Erre az addig pipázó Csokonai abba hagyja a pipázást s hirtelen lekapja a kalapját:

Mért nem pipázik?

„Nekem sem szabad, mert éretlen idejü ember vagyok.“

Tegye föl a kalapját!

„Sokkal alábbvaló ember vagyok, mint oly nagy férfiu előtt azt tehetném.“

E collegiumi álszenteskedésbe burkolt gúny csak jobban tüzeli Szilágyi mérgét, ki a körülötte vigyorgó gyerekseregre is hiába rikácsol rá: csak kedvelt tanitójuk szavára mozdulnak azok. De most végre ketten vannak, bent vannak a csőszházban, kiönti epéjét: össze semmirevalózza, felpofozással, kidobással fenyegeti ezt a deákot, ő, a professor! Az az ajkait harapdosó vén ember nem szégyenli e könnyelmű, de épen nem silány ifjura foga fehérét kimutatni, a ki maga meg sokáig kiállja ugyan a sarat, „hanem egyszer aztán az ő könnyen gyuladható természete is lángot kapván,“ kevés barátsággal válnak el. De nem visszatorlás nélkül, mert a megsértett ifjú a legérzékenyebb oldalról adja viszsza rögtön a vett bántalmat: a professor szolgálójáról gúnyos nótát énekeltet el ott álló helyben.

A büntetés hamar utóléri e tettéért: újból iskolatörvényszék elé állitják; de ő Hunyadi superintendensnek, jóakarójának, irásban nyujtja be ügyét s egymás után háromszor mond le ugy hivataláról mint diákságáról. Az iskolában ügye eldőltéig is helyettesitőt kér, minthogy izgatottsága

miatt nem tud eleget tenni többé kötelességének. „Különben is ő már deákruháját levetvén, csak még holnap akar abban, tiszteletének jeléül, a küldöttség előtt megjelenni, minden iskolai élettől magát egyébiránt eltiltatni kérvén, valamig a küldöttség által vagy csendes révbe nem jutand, vagy tört hajója maradékdarabjait idegen partra vinni nem kénytelenittetik. Az isten jó és hatalmas, gondot visel; a haza jó anya, fiát felfogadja; vannak jó emberek, segítenek. Magam is ha élek, úgy mond, igyekezem, hogy életem hazámnak s hazám fiainak javára s ékességére emésztődjék el, melyet a kegyes maradék megsirasson."

A saját becsét érező, élete feladatát komolyan felfogó tehetségnek prophetikus szavai ezek. Nem csoda, ha írójuk csakugyan szakit viszonyaival s most „rövid ruhás tanulóhoz is illetlen" öltözetben, szines mellényben jár.

Az itéletet megtartják. Csokonai az egész pör alatt hideg, nyugodt igyekszik maradni: érzi, hogy most oly lépést követett el, mely helyzetét tarthatlanná tette. Eleinte collegiumi képmutatás alá rejti kétszinű gúnyját s az erdőn elfuvatott Jutka Perzsidalt engesztelési kisérletre magyarázza, miután a professor úr az éneket nagyon szereti; de aztán hamar a saját egyéniségét ölti fel ismét magára. Készséggel áll rá felsőbb jóakaróinak tanácsára, ismét alája veti magát a collegium törvényeinek, újból tagja lesz a collegiumnak, az itéletet igazságosnak, sőt lágynak ismeri el: Szilágyit hivatalosan megköveti.

Igy végződött ez az epés keserüséggel kezdődött ügy. Csokonait a méltatlan szenvedés tuda-

tának fásultsága szállotta meg, s csak alkalomra várt, hogy kirepülhessen hosszas fogságából. A karácsonyi szünidők épen kapóra jöttek, hogy ügyének minél lassúbb s higgadtabb folyást engedjenek; az itélet maga is jó soká húzódott el s igy csak kevés ideig kellett irigyeinek kárörömét türnie. A közelgő husvétra örömmel ragadta meg a legatiót; szívesen elprédikált ő egyet-kettőt — ismerjük actori természetét —, csakhogy e nyomasztó levegőből kijuthasson. Mily örömmel távozik, ha rágondol a falusi életnek rája várakozó familiáris örömeire! Bizonyára őt is oly kevéssé foglalkoztatja a visszatérés eszméje, mint a szobai kalitból kiszabaduló madarat elszálltakor!

IX.

Az olvasónak csak a szállinkozó hagyományokra kell gondolnia, hogy bizonyitékot nyerjen rá, miszerint Csokonai sem nélkülözte a legatiónak rendes örömeit.

A mai kornak ez apostolok lován utazgató, nagy pipáju, még nagyobb csizmáju ‚tanitványai' szives fogadtatáshoz vannak szokva, s kis városban, főleg falun egész esemény ottlétük. A prédikáló ifjú egygyel több borozótárs az öreg uraknak, de a matrónák előtt is érdekes egyéniség s főleg a fiatal lányoknak izgatja fel kiváncsiságát, sőt nem egyszer múló felleget von a lelkészi ház egére. A legátus élete oly vidám s élénk, mint a mennyire szomorú, egyhangú volt a deáké, a collegium falai közt, a hova visszatérni aztán majdnem lehetetlenségnek

tünik fel előtte, ha már „die schönen Tage in Aranjuez sind zu Ende . . .“ Csokonait ez a gond aggasztotta legkevésbbé, sőt inkább könnyelmű életet élt. A debreceni puritán intézetben oly sokáig elnyomott jó kedve itt egész szeretetreméltóságában tört ki, s a társaságok, úgyszólva, egymástól ragadták el. Megtörtént az is, hogy a szomszéd faluból ép beharangozáskor jöttek be érte, s Csokonai lépteit elforditván a templomtól, szépen ott hagyta ülni, míg bele nem únnak, az ő papolására, tiszteletére összegyült ekklésiát.

Gyakori kirándulásai olyanná tették, mint a fészekből most elszálló madár, mely mindig tovább és tovább óhajt, mer repülni. Halasra érve, az a gondolat kezdte bántani, mily könnyen rándulhatna most Pestre, hol az irodalom kitünőségeit szinről-szinre láthatná s velük megismerkedhetnék. E vágy egyre ellenállhatlanabbul sarkalta, bár pénze nem volt utazásra. De kezei közt volt a legatión kapott összeg, s egyik buzdultabb percében megszünt tétovázni: becsületes visszapótlás szándékával hozzányúlt és — Pesten termett.

Az ős Budának ez igen fiatal, vézna kisöcsese akkor tájban kezdett összeszedelőzködni. Pozsonytól, Ausztria szomszédjától még nem ragadhatta el a politikai vezérszerepet, de sikerült Bécscsel szemben megtenni félénk első lépéseit arra, hogy necsak geographiai fekvés, hanem műveltségi, szellemi élet tekintetéből is szive lehessen az országnak. II. József utolsó éveiben sikerült egy deszkabódét szerezni meg a magyar Thaliának, sőt Unverth gróf magyarfalásának dacára, egy párszor a díszes német szinház is kegyeskedett szép szóért meg nagyon

sok jo pénzért valahogy megengedni, hogy falait magyar szó szennyezze be. Bessenyeinek akademia tervét most Révai buzgólkodott megvalósitani, de ép oly eredménytelenül mint szegény színészeink a magukét. A kereskedés és az egyetem azomban nem engedték kihalni e városból az életet, s az irodalom központosításának eszméjét majd Kármán indította meg újra, de törekvését ő sem volt képes tovább vinni a kezdetnél, bár „Pesten van csak egy nagyobb szép társaság; a Telekiek, Rádaiak, Podmaniczkyek, Orczyak itt folytatnak magyar házakat; itt van csak e tekintélyes serege a tudósoknak kiket az egyetem egyesit; itt egy közkönyvtár, egy a külfölddel közvetlenül összefüggő s a világot velünk közvetitő könyvkereskedés; itt fordul meg minden nemes ifju egyszer életében, midőn törvénygyakorlatokra feljő; itt nagyobb száma a tisztviselőknek, ügyvédeknek, orvosoknak, kikből nagyobb számu olvasók, nyelterjesztők, könyvirók telnek ki." [1])

Kármán bukását egy országos csapás kisérte. A Martinovics-összeesküvés megtorlása, mely az irodalomból tabula rasat szeretett volna csinálni. De e zivatar, ha számos agg tölgyet s ifju csemetét döntött ki, az elsejéből is meghagyott egy pár derekat.

Csokonait feljövetelekor a hátramaradt Sheduson kivül két öreg iró fogadta atyai karokkal. [2]) Az egyik a Budán nyomorgó, nemeslelkü Virág volt, ki classicai izléssel erős magyarságot párosi-

[1]) Toldy F. A magyar Költ. Történetében.

[2]) Nyoma csakis Dugonicsesal találkozásának maradt „D. oszlopa" c. költeményében.

tott, s ha nagyon hideg volt is mint költő, annál melegebben lángolt haza szeretete. Szintén katholikus pap volt másik pártfogója is, a jó Dugonics, a királyi oktató, egyetemi tanár s hires regényíró. A hevülékeny ifju lelke hajlamáinál, izlésénél fogva inkább ez utóbbihoz tapadt imádással. Szent volt előtte a jó öreg, ki vásárkor a szekérrudon leselkedett azokra a közmondásokra, melyeket Uszubu apánkkal pattogtatott. A magyar őskornak első feltámasztója, habár politikai korcélzásokkal átszőtt sentimentalis paródiaszerű regényekben, s az Árpád későbbi énekese : a nyugodni készülő ősz, s a magát harcra edző fiatal a legszentebb rokonszenv szülte extasissal, könyek között borultak egymás karjába.

Katholikus pap s debreceni tógátus : nemde mily ellentét ? De ekkor a vallási szőrszálhasogatás gyülöleténél erősebb volt a hazaszeretet, s egymásban ők csak hazafit, csak embert láttak. Ilyesmi gyakran történt akkor, s épen Csokonaival esett meg az is, hogy közvetett hazafiui célból s tán ép katholikus pap sugalmazására, ő, a kálomista légátus a hercegprimást tisztelte meg dicsőitő verssel, melyben in spe Maecenasának Virgili voltával igérkezett : oly eredménytelenül, mint később egész életében.

X.

Csokonai természetesen azon törte most a fejét, miként kerülhesse el a haza menetelt. Végre meg találta a módját : pünkösdre is meghosszabbittatni kérte legatióját, betegeskedésével mentegetve elmaradását, mely okot az olyan gyenge egészségü-

nek ugyan ki gondolnia nem kellett. Mikor pedig már tovább nem volt halasztható haza menetele, kedvetlenül indult utnak.

Otthon még mindig vigyorogva találta irigyeit publicus praeceptorságából lecsapatása felett; a megsértett professor se mutatott valami feledékeny emlékező tehetséget. Az elvett összegrészt is csak nagy nehezen tudta megtériteni s így a legvisszásabb helyzetben és érzések közt állított be a collegiumba; Működéséről hivatalosan nem adott számot, hanem tóga nélkül járkált be pesti életéről mesélni. E magaviselet a törvény szigorát hívta ki, s Csokonai ismét törvényszék elé lett idézve.

Ekkor egy döntő lépésre határozta el magát, mert érezte, hogy neki pusztulnia kell ebből, a pesti intermezzo után elötte még ridegebb s még undorítóbb, feszes és szolgai szellemű, puritán intézetből, ha életét pokollá nem akarja tenni. Egyik este tehát, az esti ima után a terem szószékére lépett fel s nyíltan kiöntötte eddig csak meghittjeivel közlött keserűségeit zaklatott lelkének. „Néha — így szólt társaihoz — hibáztam, megvallom; de a ki nem hibázik, angyal az; a ki hibáját meg nem ismeri, gazember az", igen, hibáztam, de „erkölcsi vétek nem undorította az én lelkemet és annak ismerete csendes volt a maga tisztaságával való megelégedésében." S mégis oly sok keserítés, lelketlen bántás ért itt, hogy távoznom kell innen, mert különben „Timonná, misanthropus Timonná kell lennem, látván, hogy ily emberséggel ellenkező módon bánnak velem"

A búcsúzónak villanyos enthusiasmusától könynyekre ragadt, merészségétől elámult s felbátorított hallgatóság hevét a tanári kar gyors válasza hűté

le. Csokonainak a többséghez appelláló, „gúnyos, panaszkodása ésmagáról való nagy álmodozásokból az iskolában szenvedett méltatlanságok elleni panaszokból, és az itt tanitattni szokott tudományoknak s törvényeknek ocsárlásából és megvetéséből“ [1]) állott szavaira, m a g y a r ú l s „szemtelen szinészhez“ illő taglejtésekkel előadott beszédjére, az volt a felelet, hogy őt a törvényszék háza elé gyüjtött ifjuság előtt kicsapottnak hirdették ki s azokat, kik vele társalkodni merészlenének vagy őt a collegiumba bereszteni találnák, mind előleges átok alá vetették.

Róma sem átkozta el külömb ceremoniával Carthagót. . . .

Csokonai pedig nem várta be a keltett zivatar kitörését, ez már az ő háta megett öntötte ki mérgét. Jó barátait kivéve, csak a kapufélfától vett búcsút.

Nem sokára magát a várost is oda hagyta.

---

[1]) A colleg. jegyzőkönyv kifejezései, Sárvárynál.

MÁSODIK FEJEZET.

Dunántúl: a férfi szerelme, az író küzdése.

1796.—1799.

I. A férfikor kezdetén. II. Sárospatak. Misanthropia. Bicskei magány. III. Politikai viszonyok. Pozsonyi országgyülés. Tyrtaeuskodás. IV. Politikai költészet: Bacsányi és Csokonai. V. Rév-Komárom. A Bédi-család. Sentimentalis melancholia. VI. A nők társadalmi helyzete. VII. Csokonai és a nők. Rózsi. VIII. Lilla. IX. A politikai viszonyok alakulása. Irói tervek. Csokonai és Kármán. Csokonai szerelmének fejlődése. X. Csurgói remény. Lilla hűtlensége. Búcsúvétel.

I.

1795. nyarán hagyta oda Csokonai a collegiumot.

„Ez az esztendő húz határt a gyermek és az ember közt.“ [1])

Gondolkozásának s érzésének hullámai nagy háborgásba jöttek, belseje forrongásba esett.

Ő érezte tehetségét, erejét, s nem habozott azt szemük közé vágni, — legyőzve vele született szerénységét — elleneinek, kik vele oly méltatlanul bántak, s a jövőre hivatkozott, mely őt érdeme szerint fogja becsülni tudni. De fájdalmának felhevült nyilvánítása, félemliteni akart jóslása mitsem változtatott a hideg gúnyon, sem a törvény betűjén. Mikor ő sujtani vélt, csak az ellenfél fegyverének engedett szúrást; azt hitte, hogy elég neki az igazság tudata, le képes vele fegyverezni ellenfeleit, s nem gondolta meg, hogy a vívás hosszabb gyakorlatot igénylő, fogásos mesterség. Arra sem gondolt, hogy milyen visszás helyzetet

[1]) Domby M. idézett műve. 18. l.

választott ő magának a társadalomban. Nem gondolt arra, hogy az ő idejében az aurea aetasról álmadozni nem tanácsos, mert a gyakorlatiság érzékét veszélyezteti ; hogy az életben sem angyalokat, sem ördögöket nem találhatni, hanem csak gyarló, sokszor nagyon is gyarló embereket, kiket önzés vezet többé-kevésbbé, magasztos erkölcsi eszmék helyett. Hogy miként már a kültermészetnek bántásai is bizonyos óvakodási módszereket tettek szükségesekké, ép oly elkerülhetetlen az emberi természetek közt is convenientiákat, megegyezési rendszabályokat felállitani, miket aztán részint a törvény hivatalos betüje, részint a közvélemény sújtó keze szentesit. Hogy ebbe végre bele kell nyugodni, nem ugyan teljes feláldozásával egyéniségünknek, de nem is kell annyira isszonyodnunk a tömegbe szolgai beleolvadástól, hogy homlokegyenest szálljunk szembe a meglevő renddel, s ujat, kivételt követeljünk magunknak. Ugyan minő társadalom lenne is az, mely mind a Csokonai-féle emberekből állana ? S képezhetnének-e egyáltalában társadalmat az ily emberek ? Nem a szellemi betegek közé tartoznak-e mindannyian, kiket ápolni, nevelni kell ? Hisz ezek valóságos gyermekek még meg lett korukban is, s mint a gyermeket járni kell tanitanunk, izmai erősitést kivánnak s hideghez, meleghez várják a hozzászoktatást, olyan gondozást igényel ezeknek is szellemük.

Járuljon ideges, ingerlékeny testi állapot az ilyen lélekhez, ugy még annak is nehezére, sokszor majdnem eltűrhetetlenné lesz az élet, a ki lelki s testi szervezetének hibáiról világos tudattal bir s azokat helyre igazitani is törekszik. Hányszor csalja

meg az ilyennek is őrködő eszét a pillanat hatása alatt felizgatott vér, melynek buzogása közben az okosság szava erőtlenül vész el. Mennyivel kínosabb lesz tehát még annak az élet, a kit sem más, sem önmaga nem ápol, nem gondoz. Meztelen lába minduntalan tövisre fog hágni, s minden lépten-nyomon föl kell szisszennie. Az ilyen állapotnak természetes következménye csak megőrülés vagy életúntság s embergyűlölet lehet.

Ilyen életűnt s embergyűlölő lett Csokonaiból is . . . egy időre.

Ő annyira természetesnek találta azt, hogy gondolatait, érzéseit leplezetlenül engedje nyilvánulni, mint a vadember a meztelenül járást. A richelieui esprit de suite, az alkalmazkodás volt előtte a legnagyobb ismeretlen, s igy arra a gondolatra nem juthatott, hátha mégis ő az, a ki fonákul cselekszik. Lelkiismeretét tisztának érezvén, minden tartózkodás nélkül, számba nem véve a körülményeket, mindig csak a saját egyéniségében akart megmaradni. Környezete azután e különcködést a leghétköznapibb dolognak vette; banalis vásottságnak nézte azt, mi egy korlátlanságra törekvő egyediségnek volt nyilvánulása, s mint olyannal szemben, nagyon prózai módszert, paragraphus-zsinórt alkalmazott.

Rakoncátlanság egyfelől, phalanxteri szellem a másik felől: két ellenséges erő, melyek közül a hatalom birtokosáé a győzelem, a gyöngébbé pedig a méltatlanul szenvedésnek keserítő tudata.

II.

Csokonai félvereséggel, de a meg nem érdemlett sérelemnek önérzetével távozott gyermekkorának palaestrájáról, hol nyolc hosszú évet töltött el: az élet legdrágább éveit, melyek alatt a fejlődésnek indult csemetének növésében irányt, támaszt kell nyernie. Visszavonulva élt most édesanya hajlékában s beteg lelkét a házikó ketté választott udvarán levő kis kertbeli virágok illatánál üditgetve, múltja s jövője felett tünődött. Oly mohón szívta kitágult tüdejébe a szabad levegőt, mint a fellábbadó, ha először hagyja oda szobájának tikkadt börtönét, — s álmadozásba merült.

„Az én csak itthon világosodó szemem csak egy kis vidéket látott vala ki maga körül; az ő horizonját határolták holmi alacsony falak, jegenyék és komlók, s én azt gondoltam, hogy azok a világnak szélei, a melyeken kivül látszik, hallatszik valami, de a melyet fel nem vehetek."

Ime az idealista vallomása, ki maga tárja fel előttünk azt a külön alkotott kis világot, hová az élet durva sértései után huzódott. Igy él ő itt otahaitiként, magányosságban, s azt hive, hogy az ő szigetén túl végződik már a világ: mignem egyszer „jószivü idegenek" jönnek, kik egy „boldogabb megyéről" beszélnek előtte. [1])

[1]) Csokonai levele Gáspár Pál főjegyzőhez. Toldy Nemzeti Könyvtárában. Ujra közölve az eperjesi colleg. eredetijéből mint kiadatlan a Hon 1871. nov. 22-iki számában. (Toldy széljegyzete a m. n. múzeum példányában.)

A háznak előkelő, zempléni ismerősei voltak ezek, kik a helytelen szigortól mélyen bántott fiatal embert vigasztalták s arra biztatták, hogy Sárospatakra jőjjön: e nem oly pedans, de szintoly híres, sőt még híresebb collegiumon folytathatja tanulmányait. Csokonai elfogadta tehát azt a tanácsot, melyre „a bölcsesség kötelezte, a jó szív édesgette; de a melytől a szükség parancsoló szava elkiáltá és elisszonyitá." Mert bármennyire enyhité is sérelmét, bármily édes vigaszként kecsegtette is az a gondolat, hogy nemes bosszut állhat, megmutatva, hogy még se oly kivetni való volt ő: tervét anyagi viszonyok gátolták.

Igaz, hogy édesanyjának öröksége elég tisztességes volt; volt annyia, hogy másra soha se szoruljon, hogy özvegysége napjaiban szükséget ne lásson, sőt hogy árva gyermekeit is képeztethesse, eltarthassa. De a huszonegyéves fiatal emberben erős hangon szólalt meg az önérzet s nem akarta engedni, hogy tovább is gyöngüljön, fogyjon ő miatta édesanyjának anyagi segitsége, melyet ő különben sem vehetett volna, öcsese miatt, egyetlen gyermekként teljesen igénybe: maga erejéből akart már megélni. Állás után nézett tehát s egyik tehetősebb jóakarójának pártfogását kérve ki, útnak indult.

A következő évet csakugyan Sárospatakon kezdte kihúzni mint joghallgató, s — mint a Tempefői naiv tépelődéseiből sejthetjük, — édesanyja küldeményeiből tartva fent magát. — Neki való volt e száraz tudomány, mely gyakorlójától hideg kiszámitást s magát el nem ragadtató, higgadt belátást kiván? De halljuk magát, milyen érzések kö-

zött lép fel új pályára. Isten veletek, búcsúzik Múzsáitól, ti jószivü, de nem sok hasznot hajtó barátok, kiknek kellemetlenségeimet köszönhetem. Titeket fel sem vesznek a pénzesek, azért költészet helyett más dolgot kell keresnem; minden szeretetem mellett sem akarok miattatok ország szegénye lenni. S aztán ki megy ám a főből minden cadentia, ha üres erszénynyel ír az ember fia! Mit ér Homér babérja, ha falunként kell élődni tudós koldulással? Csak ugy jó ám lenni Voltairenak, ha ferneyi úr s gavallér az ember, vagy ha sok Maecenás van, kiknek a számuk nálunk ugyan nagyra nem rug, sőt talán mind kihaltak. Hja nálunk a bálokra kell a pénz s a poetának ajándékot adni vajmi „ausländisch portéka;" igy aztán „sok szegény legénynek megesökken szándéka s közfényü gyertyáját elrejti a véka."

Magam is ezután ti véletek tartok,
Kik élni és nem csak verselni akartok.
Verbőcihez megyek: t i t á n m e g n e m m a r t o k,
K i k a t ö r v é n y l é b ő l m o s l é k o t h a b a r t o k.
Te pedig poesis... a szegénységnek anyja és dajkája,
Élj vigan...
Minden irásimat, melyek még maradtak,
S szűk erszényem miatt köztényt nem láthattak,
Bízom az érdemes késő maradékra,
Mely több szivességgel néz a jó szándékra; — —
Vagy pedig nem hajtván semmi tartalékra,
Pipára rakgatom és vajas fazékra. [1])

E keserü humornak alapja volt: négy kötetnyi müveit a tavaszra igérte, s a közrészvétlenség miatt nem csak tervét ki nem vihetve találja őt ez

[2]) Búcsú a magyar Múzsáktól.

évszak, de előbbeni állásából elüzötten, megbélyegezve, más városba bujdosva. Sohase higyjünk azomban búcsúzásának: szomorú lelki állapotában most még kevésbbé válik ő hűtlenné a költészethez mint valaha, sőt atyai gyöngédséggel keresi fel sirját eltemetett verseinek. Előszedegeti kéziratait és toldozgat, javítgat. A Tempefői kifakadásait maróbbakká teszi s egy pessimista misanthropot csinál Gersonából, e 26 éves ifjúból, ki kedvesét, anyját elvesztette, atyjáról mitsem tud, s ki e mellett külső bántalmakat, az emberek marásait szenvedni kénytelen.

Csokonai kevés módosítással önmagát rajzolja ez alakban; érdekes tehát közelebbről tekintenünk e misanthropiában tetszelgő rajzot. „Az én uram, mondja Gerson szolgája, egy igaz jó ember, az tagadhatatlan; mégis mindenen külömbség nélkül boszszankodik. Semmi kedves előtte nincs a maga kedvetlenségén kivül, mindent restel, mindent komoran fogad. — No uram, milyen világi ember volt ez előtt esztendővel! . . . Egy volt a legkedvesebb mulattatók közül; akkor egyszerre, mintha más vért öntöttek volna bele, egy csuda természetűvé lett. Hogy lehet olyan emberi tekintetet gyűlölő egy 26 esztendős ifjú, életének legkedveltetőbb tavaszában? Ő tanult ember s talán e nélkül boldog is volna; hogy tudja az emberi társaságot oly rút ábrázatba állítani elébe saját képzésének? . . Két esztendő óta egy mosolyodását sem volt szerencsém látni, a nyájas szó nála meghalt dolog, de azért szitok és házsárt nem hallik szájából; unalommal, utálattal, gyűlölettel vonul fel minden szava és mozdulása. Irtózik az emberi társaságtól, maga setét elmélke-

désével hízik . . . Ez ő rajta csak szerencsétlenség; az ő szive, jó indulatja hajlandó a nyájasságra és szeretetre; lelke nagy és nemes, büszkének is mondhatnám; érzése forró, tartós és érzékeny, de elméje a felsőbb bíróktól kipallérozva; egész viselete egy emberi társasághoz van alkalmazva. De mindezen sugári az ő fényének most a szerencsétlenségtől a vastag ködnek homályában vagynak bébürkolva."

Malheureux valóban nevéhez hív, beszédje mogorva s szaggatott, comicusan aprózza néha, de nem egyszer megdöbbentő laconismussal ad hangot embergyülöletének. Szerinte a jó ember csak boldogtalan s legjobb senkinek se hinni; a szegények és parasztok abban különböznek az uraktól, hogy „nincs annyi módjuk a huncfutságba." Az emberi társaság jóltévő hatását merészen tagadja s többé nem remél már, mert nem akar csalódni.[1])

---

[1]) Malh.: Ferenc!
Ferenc: Tessék!
M.: Hát?
F.: Él.
M.: Van?
F.: Nincs.
M.: Itt?
F.: Itt.
M.: Hogyan?
F.: Ő jó ember.
M.: Ugy hát boldogtalan.
F.: Jó is, boldog is.
M.: Az lehetetlen!...
F.: . . . Szavok megérdemli a hitelt.
M.: Angyalok?

Még egyszer megnézni kivánja születése helyét, s aztán fájó szivvel a világ végeig barangol el, cél nélkül, a megsemmisülést óhajtva.

Valóban Csokonai is szomorúbb perceiben, már régóta sokat gondolkozott a halálról. Puszta megsemmisülésnek tekintette azt. Milyen megdöbbentő nyerseséget, sivárságot árul el már ifjukori irataiban, melyeknek komor melancholiája Young szellemére emlékeztet, mint erről majd később fogunk szólni. Igy Á l o m-nak cimzett verse, melyhez

---

F.: Nem, hanem emberek.
M.: Már hát, hazudsz...
F.: U g y a n, u r a m, k i n e k h i g y j e n a z e m b e r a v i l á g o n?
M.: S e n k i n e k s e m...
F.: A z o k s z e g é n y e k é s p a r a s z t o k.
M.: A z a z n i n c s a n n y i m ó d j u k a h u n c f u t s á g b a
F.: És elméjek is ostoba.
M.: A z a z e l m é j e k e t e z e k s e m m i r e, a m a z o k (a g a z d a g n a g y o k a t é r t i Cs.) b o l o n d r a f o r d i t j á k.
F.: És szenvedhetetlen szúrtosok is
M.: Azaz ruháik.
F.: Mert mindég külső munkába vagynak kézig lábig.
M.: A z a z n e m h e n y é l n e k.
F.: A városi társaság kicsinositja a testet és a lelket.
M.: Az nem igaz.
F.: Az emberekkel való társalkodás a boldog életre vezet bennünket és a virtust képekbe ábrázolja az ember lelkébe.
M.: Az nem igaz...
F.: Ott látja az ember minden fordulásába a hiábavalóságot, ott uralkodik a balgatagság.
M.: És örökös farsang...
F.: U r a m, v á r s z - e m é g v a l a m e l y b o l d o g s á g o t?
M.: C s a l ó d n i n e m a k a r o k. Stb. (II. felv. 2. jel. Toldy Nemz. Könyvtárja: — 948—50.).

a Prédikátorok könyvéből választotta jeligéjét: „Boldogok azok, a kik ugy alusznak, hogy többé föl nem ébrednek. Sőt ez a kivánságom is haszontalan, ha az álmodozások ostromolják a sirhalmokat." Ez a komor kétség rideg materialismusban nyer nála megoldást: a halál után csak egy n é v, egy csomó por marad belőlünk; a túlvilág mind csak az élőknek setétes álmai. Alusznak, mélyen alusznak a halottak; de álmodnak-e is? S hamleti spleennel tépelődik: hisz az élőből rothadáskor egy rész elgőzölög, másik a földet termékenyiti, mint ásványrész, s a gabnaföldet kövérit. Igy táplálják a halottak az élőket s igy tartja fönt szakadatlanul a természet láncolatát: mint létünk előtt növény-, ásvány- vagy állatrész voltunk, ugy változunk ezzé vissza halálunk után. E borzasztó határozottság már spirituálisabb alakban, pantheismus felé hajol némileg a s z e r e t e t r ő l szóló dythirambban: „Majd mikor én porrá leszek, és a temetőnek füvei felszivják az én nedvemet . . . mikor még porom is visszatérvén az ő elementumába, csak egy név válik belőlem": sirhantom virágainak „az én szivemből táplálttatnak az ő gyökereik, az én csontomból kiaszott vér kering apró csövecskéikbe stb. . . . Te pedig l e l k e m, akár az é g b ő l s z á r m a z t á l a l á az én testembe s az a e t h e r n e k v a l a m i r é s z e c s k é j e, vagy valamelyik c s i l l a g n a k t i s z t a s u g á r a levén, nemesebbé tettél egy csomó sárt a több testvér göröngyöknél: akár az é n é r z é s e i m n e k s p h a n t á s i á m n a k t ü k r e vagy . . . stb."

Ily borzasztó scepticismus csak búskomorságnak szülötte s majd Csokonai élete végén látni

fogjuk, mennyire átmeneti korszakot képez költőnk életének történetében. Természetes, hogy e gondolkozásmódtól csak egy lépés az öngyilkosság, s valóban Csokonai az élet apró szúrásai elől nem egyszer fordult ez eszméhez. Ezuttal ép Hajduböszörményben lepte meg újra e gondolat erősebben, az iskolamester házánál. Levelet írt tehát anyjának, barátinak, elbucsúzott tőlük, értésükre adva, hogy mikor e sorait veszik, ő már halott: főbe lőtte magát. Erre szó nélkül utnak indult Hadházára. Az út lecsillapitotta, felcsillámlott életkedve, eszibe jutott a szegény édesanya alakja . . . s nevetve állt az őt lélekszakadva, sírva-ríva kereső övéi elé. Épen április elseje volt s a kegyetlen valót, kegyetlen tréfára lehetett forditani. [1])

Tehát nem lőtte magát főbe, hanem elment Sárospatakra s ott beiratkozott. Nem látogatta szorgalmasan az előadásokat, de magánúton ugy helyre hozta mulasztásait, hogy nemcsak oraculumnak tekinték társai, de magántanitósággal is meglett kinálva, a mihez azomban már nem volt kedve; nem fogadta el. Tehetsége hamar hírbe hozta itt is, s tanárai elismeréssel viseltettek iránta, mint a hallgatóság is széles baráti körrel vette körül, de nem volt meg már régi kedve. Elmult volt már gyermekkorának fesztelen vígsága, a tapasztalás komolyivá, komorrá tette. Legfölebb két-három barátja láthatta vissza-visszatérni ajkára a mosolyt, s hallhatta még többször keserü kifakadásait az emberek, a sors ellen. S minél több erőt vett rajta bizalmatlankodása az emberekben, annál jobban von-

[1]) Domby M. id. m. 141. l. után.

zódott a természethez, melynek szépségei mélyen megragadták őt e vidéken, itt „a Bodrog nyájas partjára könyöklő s onnan az alföldi végtelen rónán eltekintő Hegyalja" lábánál. Napról-napra jobban beleunt a törvénykönyv szőrszálhasogatásaiba, mik néha épen igazságszeretetével ütköztek össze; [1]) nyugalma mindig késett, s érezni kezdte, hogy szülővárosát odahagytakor hosszu bolyongásnak lépett utjára, melynek csak első állomásán van most. Tovább sietett tehát s a vizsgálatokat be sem várva, távozott. A magyar jog híres tanárának ajánló bizonyitványával zsebében indult Lőcsére, hogy itt patvaristáskodjék s a német nyelvben magát tökéletesitse. E hivatalosan bejelentett szándéka azomban hamar megváltozott, ha ugyan különben több volt puszta távozási ürügynél.

Távozása julius közepén történt. Utját Dunántúlra vette; barangolása közben késő ősz végén találta őt Csákváron legkedvesebb debreceni barátainak egyike, a későbbi ügyvéd Nagy Gábor, ki aztán magával vitte Bicskére, [2]) egy fehérmegyei mezővárosba, az iskola rectorhoz, egykori iskolatársukhoz, barátjukhoz. Ez a ház lett ezután középpontja Csokonai barangolásainak, ide tért mindig vissza pihenni.

---

[1]) „Leginkább hazánk törvényének ezen cikkelye: „Ha a méneses lovak az 50 számot meg nem haladják, egyenlően osztatnak fel az özvegy és gyermekek közt: ha pedig több számból állanak, csak a gyermekeket illetik" — annyira ellenkezett gondolkozásaival, hogy többé a magyar törvény tanulására reá nem birhattuk." Puky levele Mártonnak idézett bécsi kiadásában.

[2]) M. n. múzeum kézirattára: fol. hung. 893. Nagy Gábor sajátkezü jegyzése.

A rector, Kovács Sámuel, — maga is egyike a kor számos, tehetségtelen versgyártóinak, — örömmel ölelte keblére a jövevényt, kinek oly szüksége volt a csöndes élet örömeire, miket itt feltalálhatott. Csokonai lelkének fájdalmai a közös munkaversenytől is lassankint csillapulni kezdtek, midőn egyszerre egy politikai esemény újra felzavarta nyugalmát.

Pozsonyban országgyülés ült össze: Csokonai vándorbotjához nyúlt.

III.

Thugut államkancellár a Martinovicsféle „összeesküvés" szétugrasztásával elérte célját. Ez államcsinyszerüleg végrehajtott terrorismus oly súlyos csapást mért a demokrata pártra, hogy a nemzeti reformpárt is erősen megdöbbent. A keletkező középosztály bünhődése a felsőbb aristokratiának szolgált kéz alatt adott intésül, melynek egy része a kor szabad eszméit felfogadóban volt. Most kriptai csend állt be az országban, hisz a közéletnek nyilvánulást adó írók majd mind Kufstein börtöneibe hurcoltattak. Mindenki magába zárkózott, a falak füleitől kezdtek félni; még a családi kör szentélyében is titkos árulók leselkedtek. Az olvasmányok a legszigorubb vámoláson mentek át, a censurára pedig keményen rá volt parancsolva, hogy a hazai két lap semmi féle külföldi hírt ne merjen közölni. Hanem aztán maga a kormány annál jobban gondoskodott róla, hogy az általa terjesztett tudósítások, reactionarius röpiratok minél feketébb, gyülöletesebb szinben tűntessék fel a franciaországi eseményeket.

E reactio akkortájban különben is európai áramlat volt. A francia forradalom ugyanis óriási vihar levén, sok szennyet és szemetet dobott felszínre. A szomszédnépek eleinte a szabadság apostolai gyanánt, lelkesülve üdvözölték, de fölhevülésük csakhamar ellenkező végletbe csapott, midőn az erjedés megkezdődött. Ez átmeneti stadiumot végeredménynek tekinték s az előbb hymnusokat zengő ajkak most dühös palinodiákat harsogtattak a rémuralom ellen. Ki gondolt arra, hogy egy tarthatatlan államszervezetnek, egy megrothadt kormányformának újjá alakulásával, egy saját papjaitól kinevetett vallás átváltoztatásával állanak szemben: csak aljas magánérdekekből egyesektől felbőszített királygyilkos, oltárszentségtelenítő csőcseléket láttak a forradalomban.

Demokratáink ellen, kik egyedül értették meg az idő szavát, kormányunk biztosította magát: pusztulniok kelle. A felsőbb osztályra meg másképmint gyűlöletgerjesztően nem hathatott egy koronás főnek lecsapása és az imádott királyné leányának meggyilkolása. Hisz a forradalom eszméit annál kevésbbé karolhatták fel ők, mert saját kiváltságaikat ásták volna alá; az az idő pedig, midőn a kasztrendszer megszünik s hazánk önállóságáért fegyvert emel, csak félszázad múlva jött el. Nyilvános pályára annál csekélyebb is lehetett főurainknak kedvük, mert minden merészebb szót kegyvesztés, megbélyegzés kisért; a kik közügyekkel vesződtek, azoknak vagy a kormány csatlósaivá kellett felcsapniok, vagy tragicai szerepre szánniok magokat. A legtöbben kastélyukból szemlélték néma aggódással a fejükre növekvő veszélyt, mikor a Pitt által ala-

kitott coalitio felbomolván, Ausztria magára maradt s Lombardiában egyre vesztett Napoleon hatalmas karja ellen, mely a népjog nevében hurcolt zászlóját már felénk lobogtatta, ősi szabadságunk visszaállításával kecsegtetve.

A kormány mindeddig csak magán utakon, különböző hízelgés árán nyert egyes nagyjainktól segélyt: a nyilvánossághoz nem mert fordulni; tudta, hogy az országgyűlés a segély meg ajánlása után azonnal a belső bajok orvoslását fogja sürgetni, s az igy alkalomra kapott politikai forrongás az országot megint felfogja rázni halálos zsibbadásából. Most azomban már annyira fejére nőttek veszteségei, hogy kénytelen volt bele vágtatni a nehéz gödörbe; kimászhatását azomban előbb kézalatt iparkodott biztositani. A főherceg ugyanis, kinek nádorrá kineveztetése az ország legégetőbb szükségei közé tartozott, maga kezeskedett kellő hangulatról. Erre aztán a király, a határidő lejárta után jóval, végre valahára ismét összehivta az országgyűlést, mely csakugyan ügyes tapintattal vezettetvén, a kivánt eredményel folyt le. Már a meghivóban az volt kikötve, hogy semmi egyébről sem fog tanácskozás tartatni mint a „trónnak, az ősi alkotmánynak, a nemesi jogoknak s a hitvallásnak biztositásáról, a francia eszmék, elvek és francia fegyverek ellen".

Igy kezdődött el e komédia.

A király huszár-egyenruhában jelent meg a megnyitón, kócsagtollas kalappal, s magyarul mondatta el a kancellárral a gyűlés célját fejtegető trónbeszédét. Hogy pedig minél több kedvet öntsön a rendekbe, bőkézzel nyúlt az ősi dicsőség emlege-

tésének fűszeréhez, határtalan bizalmának adott kifejezést, emlegette Mária Therézia nevét és a többi.

És ismét megcsendült a v i t a m e t s a n g u i n e m: nagy uraink ismét a régi jó bolondok lettek. Hamarosan összeültek, tanácskoztak, s izibe megajánltak 50.000 katonát, 10.000 lovat, 20.000 ökröt, 2,400.000 mérő gabonát, 3,760.000 mérő zabot; ráadasul még általános fegyverre kelést emlegettek; addig is a rajnai hadsereg diadalmas vezéréhez, Károly főherceghez magasztaló feliratot intéztek.

Most már elmehettek. De az ügyetlenek, ők még akkor is továbbra nyújtották kupaktanácsukat, mikor az o s z t r á k c s á s z á r n a k semmi szüksége sem volt már rájuk. Holmi kereskedelmi, közoktatási javításokkal állottak elő, az ország fegyelmi rendjének, a közbátorságnak reformját emlegették, sőt még a bánya ügyet is a magyar kamara alá vissza helyeztetni kérték: az ügyetlenek!

A kormány olyan képet vágott ehhez a tréfához, mintha valakinek salmiak oldatot dugnak hirtelen orra alá... Itt van, nem sejtette, nem mondta, hogy ez lesz a vége? Ugyan sokat ért tehát a főherceg, a n á d o r kezessége! A nádor pedig siet most megtenni a magáét, s úgy a hogy ki huzza a sárba esett szép ügyet. Ő belátott a kormány kártyáiba s tudta, hogy ennek esze ágában sincs most az ország bajaival foglalkozni.

Egy két buzgóbb, szabadabb száju követet tehát szépen haza expediáltat főispánjaik által. A király viszont e kellemetlen intermezzo után még csak a közadót siet megszavaztatni, mire nagy ha-

mar búcsúbeszédet tart a fejedelmileg pazarul fizeti ki bókokkal a hű meg vitéz, derék karokat és rendeket.

A karok és rendek pedig szép csendesen elmehettek, haza vihették megnyúlt orrukat.

Igy végződött ez a komédia, és ehhez a komédiához jött fel Csokonai tyrtaeuskodni.[1])

IV.

Míg Napoleon egy kis ujjnyi költőt egy győzelemért nem adott volna, a mi szegény Csokonainknak valósággal tólnia kellett magát a diaetai uraknak nyakára. Nem győzte eleget fülükbe hangoztatni, hogy ő a közhangulatnak tolmácsa, a hazának költője akar lenni. A Béka-egérharcnak írója elég tapasztalatlan, naiv volt arra, hogy meg ne értse az országgyűlés szellemét, melyhez az ország geniusának magának alig volt köze. Jutott is az eszibe, hogy hisz az egész diaeta csak egy kis ajándék kérési tréfa, mely után a kormány jó ízűt nevet markába nagyjainknak meghosszabbodott arca felett.

Csokonai mingyárt az országgyűlés megnyitásakor heti, majd félheti lapot adott ki Diaetai Magyar Múzsa cimmel „a főtiszteletű, méltóságu és tekintetes rendeknek" ajánlva, a kornak szokásos, krajcáros rigmusozásra emlékeztető hangján. E kizárólag saját műveit közlő füzetekben főleg a napi eseményeknek szándékozott kifejezést adni, érces hangú harci

[1]) V. ö. Horváth Mihályt.

énekekről álmadozott, bár programmjában a censura éberségének elaltatására ép az alkalmiság kerülését igérte, annál is inkább, úgy mond, minthogy múzsája „a Themis és politika tornácában még kevés ideig mulatván, az olyanokba könnyen megtalálna botlani: ezért tehát ő csak böleselkedni fog s néha néha tréfálódni, hogy az érdemes olvasók mindkét nemének udvarolhasson". Ráadásul kottákkal is kedveskedik majd dalai mellé... a z o k n a k, a k i k e l ő f i z e t n e k.

Csokonai azonban leplezett tyrtaeismusa dacára politikai költeményt írt legkevesebbet s ezeken is meglátszik az í r ó i hevültség erőlködése. De e kevésszámu versek igy is nagyon érdekesek, mert koruk politikai viszonyait tükrözik vissza s éles, kézzel fogható ellentétet mutatnak az előbbi időszak hangulatával...

Nem volt egy fél évtizede, hogy Verseghy hadi dalokat készitgetett s magyarul harsantá meg a Marseillaiset; hogy Bacsányi merészen szeme közé vágta a fejedelemnek, hogy csak a nemzettel megosztva bír hatalmat ez ország felett, melynek végromlását ugyancsak ő hirdeté prophetai lélekkel. Nem volt egy fél évtizede, hogy e költő martyrságért hevülő lélekkel akarta velünk megértetni, miszerint elérkezett a m o s t v a g y s o h a ideje, mert később késő lesz minden igyekezet, — s majd meg aggódva fordította szemeit Franciaországra: vajjon képes lesz-e felébreszteni a világot halálos álmából, vajjon nem dűl le a szabadságnak e most emelt oltára örökre? s haraggal telt el keble az ármánykodó, az idő folyását akadályozni akaró felsőbb osztályuak iránt, kiknek nem kell az egyenlőség, testvériség, de a kiknek zsarnokoskodásukért nemsokára a vérpad fog nyújtani megtorlást!

És e merész hang után, mely egy messzeágazó, a légkört eltöltő villanyos áramlatnak kiömlése, minő hangot hallat a század utolsó szakának költője, Csokonai? Holmi dicsőitő költeményeket, lusus poeticusokat készit az uralkodó pár magasztalására. Le fordítja a bécsi Ossiánnak, Denisnek hozzánk szóló hideg buzdítását, le a nyomdászának franciák ellen hevítő versezetét, sőt maga is ir egy eredeti ilyen cantátét. Az 1741-ki pozsonyi országgyűlést veszi tárgyul, dicsőitő utólagos jóslatokkal szól Mária Theresiáról, aztán ennek fiáról, II. Józsefről, s a haza Geniusával az uralkodó család genealogiáját vezetteti le, mindenik időszakot természetesen a jólét és boldogság quintessentiájának declarálva. A sok recitativo, ária meg karének után a nádor ajkáról halljuk meg a költemény voltaképeni célját, mely az ősi dicsőség emlegetésének kopott útján járva akarja hazánk fiait a trón és haza megvédésre lelkesiteni a külellenséggel szemben. Haljunk meg, vitéz bajtársaim, királyunkért: álljunk véres boszszut ő érte és magunkért... Több már ezer esztendőnél, hogy itt lakik a magyar, mégis minden próbák között magyar maradt a magyar. Megtartotta becsületét mind a világ láttára, hát ugyan mi fajulnánk-e el nagylelkü őseinktől? Mi koldulnánk-e kegyelmet gyáva ellenségünktől? Mi csörgetnénk-e idegen láncot szabad létünkre? Mi tétetnénk örök nyerget győzni tanult népünkre? Inkább vesszünk el, sőt ha senki sem köt kardot, vesszek el egy magam: „haljon meg én bennem nemzetem dicsősége." Elestem után majd elbeszélem Árpádnak, Lehelnek unokáik elkorcsosulását:

De megver a magyar névért a magyarok istene,
Megéritek még valaha, hogy az ily puhálkodás...

De ez magas hang, kibicsaklik. Szegény költőnk megijedt, hogy a közviszonyokat egy perere a maguk meztelenségében merte feltárni, azért kárpótlásul annál nagyobb dicsőitések cifra rongyaiba burkolja most. A nádor szavait mi más követné, mint a vitam et sanguinem-jelenet s „a szőnyeg lefoly." Berekesztésül egy ‚licenza' következik: „A theatrumban hirtelen nagy zúgás és vízomlás hallatik, melyre a muzsika lármáson zeng rá. A habok közül feljön az öreg Duna, mint a poetai festés kívánja: kezében van az ő nádból, sárból és cserfából kötött koszorúja; feje németesen, melle magyarosan, lába pedig törökösen van felöltöztetve. Egy oszlophoz áll az ő hétágu villájával; szól, és a habok azonnal lecsillapodnak, a muzsika halkkal elmúlik."

Hogy mit szól, azt előre tudhatjuk. Az egész cantate sem egyéb mint a nádor szájába adott phrasisok csűrése, csavarása.

Mennyire különbözik e költőieskedő játéktól, mely theatrumi hűhóhoz nyúl, a múlt évek trombita harsogása! Bacsányi vészriadóval kezdi s talpra keltő indulóba megy át: Csokonai olyan ouverturet játszik, melynek semmi határozott alaphangulata sincs és szétfolyik. Noha ugyancsak erőlködik szárnyalást adni phantasiájának, legfölebb is csak technikai virtuozitásig jut: az egész oly hideg, mintegy vizivó bordala, mint egy köszvényes öreg szerelmi verse. A tavaszt akarja ő tél közepén dicsőiteni s így akárhogy csigázza is fel képzelődését, legfölebb némi verőfényt ha ereszt az, de éltető meleget nem. És ez nagyon természetes eredmény Csokonainál. Saját lelkéből nem vehet elég tüzet, mert ő tulaj-

donkép cosmopolita s a szabad eszmékkel rokonszenvez, mostani eljárása csak egy nagy tévedés; környezetétől pedig még kevésbbé nyerhetett. Még költői becsvágya sem érezhetett valami nagy elégültséget a felett, hogy jóslata beteljesült, s az általa anticipálólag dicsőitett diaeta csakugyan a 41-ikinek lett lett utánzata: ebben az esőben sem volt köszönet. Egy-két hízelgésért, szép szóért, igéretért az ország új teher alatt nyögött, vérével s vagyonával kényszerült áldozni.

Ez ugyan nem nagy ok volt az örömre. Legkevésbbé dicsekedhettek a diaetáról haza somfordáló készséges szavazók...

Hanem van mégis Csokonainál egy húr, melynek hangjai szíve mélyéből jönnek, s melynél már elfelejt költőieskedni: az ősi dicsőség emlékezete. Dugonicsnak imádója ideális hazaszeretetének egész hevével fordult az öreg barátja által oly zűrzavarosan, de feltámasztott hajdankorhoz. Valahányszor erről kezdett álmadozni, szíve erősebben dobogott; mintha szárnyakat kapott volna, mintha a föld felé emelkedett volna, s szemébe a lelkesülés könye szökött.

Két költemény fejezi ki tulajdonkép Csokonainak gondolatvilágát ez időben. Magyar, hajnal hasad! kiált föl az egyikben s megtévedt pacsirtaként üdvözli a virradatnak vélt esti szürkület párázatát. „Ne is félj, ó magyar, biztat lelkesülten, talán akkorára boldogabb nap jön fel reád valahára, s ki most mérget forral hazádnak ellene, megveri a magyar seregek istene.“ Mily keserü kiábrándulással húzza át később e sorait s írja e fájó gúnyt helyibük: „Ezt minap egy jámbor magyar énekelte, s benne a huszadik századot képzelte.“

Másik költeménye, mely szintén a francia háborura vonatkozik, egész kis epostöredék s előre sejteti Árpád hősi költőjét. Csokonai a győzelemért lelkesül benne, bár az osztráknak megveretéséből mindig volt annyi, ha saját vérünk árán is vásárolt hasznunk, hogy az ilyenkor szelidebben bánt velünk, s minthogy teherviselésre került a sor, az egyenlőség mézes madzagát húzta el szánkon. De lelkesülése nem csuda: hisz a mi gyermekeink is ott küzdöttek, az osztrák veszteségе a mienk is volt, s a mi nemzeti büszkeségünket sújtotta volna nagyban, mert nekünk a német most alkalmat adott rá, hogy mutassuk meg hát neki azt a híres magyar vitézséget. Ezért fú oly feszült tüdővel Csokonai most a harci kürtbe:

Oh Múzsám, mi veszély, mi csapás rettegteti mostan
A rémült Európa felét, mi kegyetlen időket
Szültek az egybe veszett rendű európai népek?
Vérpatakok folynak, s bennök sok régi vitéznek
Kardjai, puskái s véretlen testei úsznak.
A feldúlt falukat látom, mint dűltenek ösze
Már sok erős várak, melyeknek puszta falában
Rókafiak s a gyász éjnek denevéri huhognak.
Mely szörnyü fegyverropogás, mely szívet epesztő
Rettenes dörgés! Mint verdesik a magas égre
A port a paripák, mely mérges lárma, kiáltás!

Trombitát nekem, kiált s egy virgili illeegoi közhelyen átugorva, csakugyan a trombita összeszoritott hangjait önti erős melléből: Ó Múzsám, fohászkodik,

Vajha te Gyöngyösinek hadi kürtjét
Harsogtathatnád magyaridnak, vajha te Horváth
Trombitaszóra tanult múzsáját hímzeni tudnád . . .
Merj mégis, vedd fel hadi kürtödet! Im az elosztott

Táborok indúlnak, csörög a kard, a hadi lárma
Verdesi a felhőt, dobog a dob, ezer paripának
Reng a föld dübögése alatt, a trombita zendül,
S már a puskáknak lyukain a sárga halálok
Omlanak, a ropogó rézágyúk bombia dördül,
Rettenetes morgása darázs módjára dorombol. . .

E nagyon is öntudatosá váló művészi hangfestés után, harcosainknak Páris „nadrágtalan, aszszonyi népével" küzdelmére térvén át, ismét természetes s költői hangon ontja ki haragját a sansculotteok hada ellen, mely miután „a törvény ellen megölette királyát, durva bilineseivel rettegtetni kezdi hazánkat" . . .

Ellene ont vértől párádzó görbe vasával
A magyar, oh mi vitéz tüz szikrázik ki szeméből!
Im már büszke lován villám módjára kipattan,
Kardján ül a halál, réműlés mégyen előtte,
S öldöklés kiséri nyomát. Száz tarka kokárdát,
Száz sapkát látok lov' alatt a porba heverni.
Mint mikor a haragos felhőknek terhes öléből
A rohanó zápor széllel, dörgéssel elindúl
És jéggé válván, a tarka mezőkre leomlik,
S a vereses pipacsok fejeit mind összetiporja:
Igy dörög a vérnek mezején, igy tördeli össze
A vérszín sapkás koponyákat scytha vitézünk.
Rajta magyar, harcon kell pálmát szedni te néked!
Harcra vitéz nemzet! természet is arra tanított,
Hogy paripán üljél, hogy kard legyen a te kezedbe.
Rajta magyar! magyaros bátor szivedbe buzog még
Ősi vitézséged. Zászlód e légyen a hadban,
Hogy hadi szép hírét eleidnek meg ne setétitsd!

Ily erős harci kiáltásokat, erős kűrtszót hazánk az utolsó magyar dalia, Zrinyi óta nem hallott, a kinek emlékezetét hogy feltámasztották, nem volt még egy évtizede. A komolyabb hangok eddig mindössze csak szétszórt ódai kiáltások voltak:

senki sem bírt oly hatalmas tüdővel, hogy hosszú lélekzettel legyen képes fúni a harci kürtbe, melynek riadása a hanyatló kort felébressze. A kik a hajdani fényről kezdtek énekelni, sem hallással, sem hanggal nem bírtak. A kor tökéletlen epos kisérletei közt ez a költemény előhirdetője tulajdonkép annak a nagy nemzeti műnek, melynek felépitéséhez — mint alkalmunk lesz látni — Csokonai is ép ugy hozzáfog majd mint egykor Dávid az ur templomához, de a melynek végbevitele csak hosszú évtizedek után sikerül egy lángeszü utódnak, a legelső európai szinvonalon álló magyar költőnek: Vörösmartynak.

V.

Múzsa, megszünt a diaeta:
Szünni kell már néked is!

Ez ‚utravalóval' szüntette meg a segitségért hiába futkosott Csokonai lapját, melyből a gyülés hirtelen berekesztése miatt csak 11 szám jelent meg. Nyomdásza is felmondta a szolgálatot: Weber uram nem volt annyira poeta, hogy üzletén tovább is ily sebet engedjen rágódni. Az előfizetők tehát kárpótlásul költőnk más munkáinak . . . igéretét nyerték: nem rajta, hanem anyagi akadályain múlt, hogy ez igéret szép szónak maradt meg.

Csokonai tehát összeszedte sátorfáját, eltávozott, vissza bicskei barátjának csöndes házi körébe: de csak rövid időre! Jövő évre ismét tört reményeinek romjai közt találjuk őt ödöngve. . .

A pozsonyi gyülésnek magasztaló feliratát vivő küldöttség legnagyobb diadalai közt találta a főherceget, ki csakhamar egészen átűzte a franciá-

kat a Rajnán. De e győzelem után Olaszországba kellett sietnie, honnan a folyton szerencsés Bonaparte már Bécs felé szándékozott. Maga Károly fővezér sem volt képes a diadalmas ellenfélnek útját állani, sőt csakis egy huszárcsapat önfeláldozásával menekülhetett meg a fogságtól. Míg tehát Bernadotte Triestet s Laibachot foglalta el, Bonaparte már csak néhány órányi távolságban táborzott Bécstől.

Ily körülmények között hirdette ki április elején Ferenc a nemesség közfelkelését.

Rév-Komárom április 26-ikára tűzte ki a felülés ügyében a gyülést: Csokonai most itt termett Bicskéről, itt leste megint a jó szerencsét. S megtalálta, ha nem is a keresett alakban: hogy elvesztése annál jobban sebezze majd lelkét.

Jelenlétét „a nemes magyarsagnak felülélésére" írt versével adta tudtul hivatalosan: csak pozsonyi hangjait ismételte, multkori csalódása folyton még hidegebb lelkesüléssel, s az osztrák kijátszásától felbosszantott rendeket némi németellenes színezet által iparkodva részére nyerni. Deákul akarta előbb, úgy mond, írni versét, de meggondolta, hogy nem római katonákhoz szól, hanem magyar vitézekhez, „a kikben egy Rajta, ősi magyar! s több efféle hazai szólás több benyomást csinál, mint minden latiumi eloquentia," s siet ráadásul megjegyezni, hogy Nádasdi is szokott szavajárásával: „Vitéz barátom, rajta! többet ért mint száz rekeunkerdájjal." E jegyzetbe dugott kifakadás képezi az egyetlen új elemet, a többi mind a Diaetai Múzsa elcsépelt tárgyainak még lomhább felhordása. E verset a nélkül a sok tudóskodó jegy-

zet nélkül sem fogjuk egyébnek gondolni szobai versfaragásnál, mibe hajuknál fogva berántott árpádkori nevek, scytha, sőt classicai dolgok is Dugonics után magyarázgatvák. Mily tartós Dugonicsnak e hatása költőnkre, majd Árpádjáról szóltunkban fog kitünni.

E versnek vele egyszerre kijött párja már nem politikai, csak háttere áll ily színü decoratióból. A „Becsület és szerelem" egy családi jelenetnek rajza a felkelés idejéből. A gavallér atyjától búcsúzik, ki őt áldással ereszti el: nem úgy az ifiasszonyka, ki keseregve tartóztatja habozó szerelmesét. Ezt keményebbszivü collegája nem szünik hivni, ösztökélni, mig végre a családfő ugy egyenliti ki a dolgot, hogy a gavallér hűséget fogadva, kölcsönös búcsúdal után búsan induló társaihoz csatlakozik, a kik valami szelidebb mars nótájával igyekeznek elűzni a léptükbe hágó levertséget.

E költemény Csokonai életének ujabb mozzanatára vet világot. Poetaságáról annyira-mennyire ismeretes lévén a városban, kiváló egyéniségként szerepelt s hamar támadtak ismerősei. Költői tervei miatt maga is tolakodásra adta részben a fejét, de viszont szivesen látták körükben a legnevesebb házak, mindegyre felhőtlenebbé váló egyéniségének szeretetreméltósága miatt: most emlitett két versét is egy odavaló, városbeli család pártfogása alatt nyomattatá ki.

Az a ház, hová leghamarább jutott, s mely rá oly végzetes hatással volt, Bédi Jánosnak, a város egyik kiválóbb egyéniségének volt családja. Csokonait ide alkalmasint Édes Gergely vezette be. Ez izetlen, de annál buzgóbb versfábrikáló, ez idő-

ben épen szülőföldét jövén meglátogatni, csakhamar találkozott Csokonaival, kivel mint Apollóban per te-tu barát, mingyárt panaszra fogta a dolgot, elkeseregte poeta társának azt az útközben vele történt nagy szerencsétlenséget, miszerint anakreoni verseinek legjavát elvesztette. Nagy bánatát azonban örvendetes esemény csillapitotta; Bédiné, a híres poetria Fábián Juliánna, egy új, bécsi ismeretséget szerzett Édesnek: Vályi Klára nőköltő epistoláját adta kezébe; lehet, hogy e kellemes meglepetés viszonzásául Édes meg Csokonait mutatta be barátnéjának. [1])

Hogyan, nőköltők nálunk s a múlt században? Mindenesetre érdekes jelenség, melyet míg közelebbről vizsgálni kitérnénk, s egyúttal hősünk életének folyamát tovább kisérnők, emlékezzünk meg kedélyállapotáról...

Csokonai lelkének hullámzása e tájt növekvőben volt. Pozsonyi nemes tervének bukása, mely őt anyagi zavarokba sodorta, önzetlen buzgalmának közrészvétlenség miatt cserben maradása, újból keserü csalódást keltett szivében, melancholiájának adott bő tápot. De misanthropiája lassankint elsimúlni kezdett, őrülésig vivő, vad scepticusmusából érzékeny szive csakhamar kibontakozott, s ha a bántalomvétel perceinek hatása alatt ki is tört még,

---

[1]) Vályi Klára maga is megismerkedett Csokonaival, sőt vele költői leveleket váltott is, mint ezt Magyar Tempe (Vác 1807.) cim alatt megjelent verseiből láthatni, hol Cs.-nak két verse van közölve. Itt található a többi közt Fabián Juliannának is egy levele. — Ez ismeretlen levelezésre Abafi Lajos ur szíveskedett figyelmeztetni.

lelke mélyén megmaradt lágyan érző s az emberiség romlása felett szívszaggatóan zokogó csöndes őrültnek, kit a nap leáldozása ábrándozásba merit . .

A napnak hanyatlik tündöklő hintaja,
Nyitva várja a szép enyészet ajtaja.
Haldokló sugári halványnyá lesznek,
Pirult horizonunk alatt elenyésznek.
Az aranyos felhők tetején lefestve
Mosolyog a híves szárnyon járó estve,
Melynek új balzsammal biztató harmatja
Cseppecskéit a nyilt rózsákba hullatja.
A madárkák meghűlt fészkeknek szélein
Szunnyadnak búcsúzó nótájok rendjein.
A kis fülemile míg magát kisírta,
Szomorún hangicsált fészkén a pacsirta.
A vadak, farkasok ülnek szenderedve,
Barlangjába belől bömböl a mord medve...

Az est homályával mindent elföd. Bent lassankint mind elnyugosznak, csak a költő ablaka világit ki a féllábú, hátradugott esőrű gémekként alvó fákra, melyeknek meg-megingó törzse megöl bámuló arccal kel fel a hold. Ezüstös fénye átszűrődik a rezgő leveleken s a felébresztett fülemile kisérő dalt csattog a sugaraiban fürdő tündérkék táncához. Egy eltévedt sugár beesik a világos ablakon s a költő ágyához tér, hivogatóan. Ő olvas és pipázik, majd ceruzát ragadva, könyve hátára jegyez valamit sebtiben. Észreveszi hivó vendégét, melynek titkos halványsága a gyertya szagos lángját oly rikitó sötétvörösnek mutatja. Becsapja könyvét, fölkel, magára húzza nagy kabátját, s kilopózik a hűves esti levegőre. Merengve süt arcába az ég éji vándora, melynek sárgás világánál mintha hevülni kezdenének arcai. A hold mélán bámul le

felhői körül az alant csillogó szempárra, míg ezek révedező tekintete a messze ég végtelenébe vesz: s az ábrándozó ajkai mozogni kezdenek, mintha imát rebegnének! Igen, ő imádkozik:

Ah ti csendes szellők fuvallati jertek,
Jertek füleimbe, ti édes concertek:
Mártsátok örömbe szomoru lelkemet,
A ti nyájasságtok minden bút eltemet.
Lengjetek oh kellő zephyrek, lengjetek,
Lankadt kebelembe életet öntsetek...
Mit érzek?.. Míg szólok, egy kis nyájas szellet
Rám gyengén mennyei illatot lehellett.
Suhogó szárnyával a fák árnyékinál
Egy füszerszámozott theátromot csinál...
Hol a csendes berek barna rajzolatja
Magát a hold rezgő fényénél ingatja...
Késsél még sötét éj, komor óráiddal,
Ne fedd be kedvemet hideg szárnyaiddal:
Ugyis e világba semmi részem nincsen,
Mely bágyadt lelkemre megnyugovást hintsen!

A felhők elfödik az eget, az esti ábrándozó homloka is elborul. A csípős szél köpenyét jobban összehúzatja... Eszébe jut a lármás világ, egymást agyongázoló kapzsisága, — eszébe jut ama genfi bölcs álmodta aranykor, midőn birtokfelosztás s a törvény betüje nem tette oly nyomorúlttá a föld népét, midőn nemtelen indulatok sem magányosok, sem a világ békéjét nem zavarták. De haj, csak álom volt ez, soha vissza nem térő álom: milyen bohó ő, hogy még rája is gondolhat!.. Ajkain gúnyos mosoly rándul végig s keserü humorral sohajt fel az ismét kibukkanó holdhoz!

Te vagy még egyedül, oh arany holdvilág,
Melyet árendába nem ad még a világ.

Te vagy még éltető levegő, a melyen
Indzsenéri ductus nem járt semmi helyen.
Téged még, oh legszebb hangú symphonia,
Ingyen is hallgathat minden ember fia;
S titeket, oh édes erdei hangzások,
Hallhatnak a szegény pásztorok s munkások:
Mikor a mesterség gyáva hangjainál
A kényes nagy világ fárasztó bált csinál....

Visszatér szobácskájába, hova a sugár búcsút venni tekint be... Ablakához lép s felnyitja, hogy még egyszer szívhassa a szabad levegő balzsamát, hogy elrebeghesse imájának végsorait:

Oh áldott természet, oh csak te vagy nékem
Az a tetőled nyert birtokom s vidékem,
Melynek én örökös földesura lettem,
Mihelyt te általad embernek születtem!

... Vajjon csak az emlitett tényezők működtek-e közre ily hangulat létrehozásánál? Nincs-e része benne a szerelmi ábrándnak? Hihető-e, hogy ilyen túltelt, érzékeny kebel, minőt ez édesen hullámzó rhytmusu költeményből kiérezhetni, ment maradt volna az ifju kor édes kínjaitól, melyekkel a boldogság annyiszor leng tova illatos fuvalomként? Valóban Csokonai már korán foglalkozott ez érzéssel. A „Szeretet" fölött irt elmefuttatása, ez érzésnek prozai rationalisticus okoskodásokba foglalt dythirambja, egészen a kornak visszatükrözése: nemcsak az állat nemi ösztönét, de még a nehézkedés törvényét is ebből az érzésből magyarázza, híven felvilágosult századának érzékenykedéséhez. [1]) Bár a levegővel kezdte meg poetai ob-

[1]) V. ö. Schillert: Phantasie an Laura.

ligét szerelmeskedését, ez állapot nála hamar a valóságba ment át. Korán érintkezésbe jött ő a collegium hosszas és gyakori szünidői alatt a női világgal, mely e korban, hogy úgy mondjuk, két részre volt oszolva.

VI.

La femme très-heureuse par le coeur ne va plus dans le monde.

A Physiologie du mariage szerzőjének e mély elméjü észrevétele teljesen kifordítva divott e korban, abban az országszivben, melyről később is azt hitték, hogy C'est la seule ville du monde ou l'on peut se passer du bonheur. (Mme Staël.) Az ancien régime nőinek nélkülözhetlen volt a nagyvilág, mert nekik nem volt szivök. Kis koruktól fogva elszigetelve éltek szülőik-, testvéreiktől, a kikkel csak ritkán, hivatalosan találkoztak; a vérségi kötelékek által fölkelteni szokott érzésekről fogalmuk sem volt. A kor egyetlen paedagogusától, a táncmestertől csak udvarias hajlongásokat, kifogástalan mozdulatokat, fürge elegantiát meg bókolást s a pointe d'honneur betegesen izgatott érzékét tanulták el. A házasság maga csak egyházi s állami feljogositása volt a kéjelgésnek, de természetesen nem a házasfelek közt. Semmi sem lett volna előttük nevetségesebb, mint holmi modern angol családi életet kisérteni meg. A férj, ellenkezőleg, udvariasan neje tetszésének engedte át jogait, s míg gyermekeinek névszerinti atyaságával megelégedett, maga is viszont másnak családi körében keresett szórakozást és kárpótlást.

Családi kör helyett tulajdonkép csak a salonoknak ez opera élete létezett, hogy ez időszak kitünő történetirójával, Tainenel szóljunk. De eljött végre aztán egy nap az az idő, midőn arra ébredtek fel férfiak, nők, hogy már bele untak a látványos külsőségekbe. A sok bejelentés, diszes vendégkar előtt defilirozás, jobbra-balra szórt bókok, hajlongás, örökös párbajozás helyett mily más volna az egyszerű szoba csöndje, hol ne kelljen frivol dolgokon, pikáns megjegyzéseken törniök fejüket a vallás felett, — hol a most mindenkire egyaránt mosolygó pazar toiletteü nőt négy szemközt lehessen keblükre szoritaniok: nem bünös kéjelgésben, hanem mint isten és emberek előtt bevallott élettársat, a ki csak férjének él, s kinek szive csak ő érette dobog. Mily boldogság volna a nevüket viselő kis teremtéseket saját, édes gyermekeikként ölelni szivükre, tiszta homlokukat atyai csókokkal illetni. . .

Szóltunk róla, hogy történetünk folyamában a bécsi udvarnál az ancien régime divatja uralkodott. Ezt tanulta el a magyar főnemesség, mely francia szakácsokkal, abbékkal, bonneokkel, táncmesterekkel megrakodva tért vissza hazájába. Külföldi nevelést kaptak gyermekei, s igy egy oly nemzedék jött létre, mely maga volt az esetlen utánzás. A nemzeti bélyeg soha le nem vetközhető s csak rendesen történt, hogy a párizsi élet közöttünk oly alakot nyert, minő most a pétervári kiadása. De igy is elég hű volt arra ez utánzás hogy a vele járó érzékiességet, az időszak mámorát, a sensualismust e nemzedék lelkébe is becsepegtesse.

Emlékezzünk e korbeli költőinknek gyakori kifakadásaira a „negédes városokban francia módra

nevelt leányok" ellen, — emlékezzünk Kármánnak maró satirájára: „a Módira" . . .

A reactio külföldön ugyancsak Franciaországból indult ki s zászlaját Rousseau emelte magasra. A tökéletesség tetőpontjára ő sem juthatott egyszerre, s ha a nőknek természetességet hangoztatott szüntelen, ha a nevelés reformját kötötte kortársainak lelkére: másrészt nevelési elveiben nagyokat botlott, tulságig vitt naturalismusa folytán, s az anyák szerepét majdnem csak animalis szempontból fogta fel, ugy kénytelen volt erényekként dicsőiteni az indulatokat, csakhogy szenvedélyeket kelthessen fel frivolságtól bágyadt korában.

Reactiójának eszméi nálunk is visszhangra találtak, s mint külföldön, ugy hazánkban is lelkesedve karolták fel a felsőbb körök női. Futólag emlékeztünk volt Beleznay tábornokné salonjáról, honnan a deákul disputáló tudós urak más szobába kényszerültek kotródni, s hol a magyar Addison és társai vitatták az évtizedek óta, már Faluditól felhányt nőemancipatio kezdetleges kérdését. S mig az Uránia elvben kezdte meg az ujitást, némely főbb rangu hölgy, mint Hohenlohe hercegnő, született b. Reviczky Judit is[1]) a gyakorlati téren iparkodott elősegiteni nőink visszatéritését a családi tűzhely egyszerü, de boldog életéhez, mitől annyira függött a társadalom javulása, s mintegy Mme Genlis utódaként a házastársi és anyai kötelességeknek szegődött hirdetőjévé: „A házasságban, igy oktatja kortársait, egyéb célnak nincs helye, hanem hogy

[1]) L. nyomát Bacsányi J. versei közt, Toldy kiadásában 24—26. ll.

kedves, kellemes feleségek, jó házi gazdasszonyok s boldog, érdemes anyák legyünk." Ugyanazon elvek, miket Rousseau hirdet, s miket nálunk Kármán tolmácsol az Egy uj házas leveleiben. Mint külföldön, ugy nálunk is a nők és írók megértették, hogy kölcsönös támogatásra van szükségük, s ezzel jókora lenditést kapott az aristokrata kaszt és a fejlődő középosztály egymáshoz közeledése. De nőinknek ez az osztálya, melybe érzést kelle önteni, csak a kisebbség volt: a másikba tartozott a nemzet tömege s azt kelle fölszabaditani a szó szoros értelmében, mert rabszolgaságban sinylett. A nemesi ház embonpointos ura előtt csak remegve állt meg a szegény házi asszony, csak reszketve hallgathatá annak sürű, vastag káromkodásait, mig parancsoló szava ki nem tiltotta a szobából.

Bájos hölgye e XIX. századnak, hagyd abba toiletteed: öltsd fel hirtelen peignoirod s jer velem, hadd vezetlek egy mult századbeli magyar nemes házába. . .

Szerencsénkre eső esett az éjjel s igy nem kell tartanunk tőle, hogy eddig a ház ura ismét a mezőn kóborol már. S csakugyan otthon érjük őt. Ottt pöfékeli ágyában a jó ég tudja hányadik pipa dohányt, laposakat pislongat, változatosság kedvéért meg-megpróbál az ablaka alatt napra feküdt kuvaszszal versenyezni: nagyokat ásit. Egyszerre nagyot ordit is: Fölöstököm! Megtörténik, csak egy pár összemarházásba kerül az egész. Aztán ismét lecsendesül az oroszlán, újra kiszi egy pár pipát. Megint orditás. Az ajtón lelkendezve esik be a szolga s megkezdődik a felöltözés herculesi munkája, melynek leirása nem kerül nekem

annyi szóba, mint a hány káromkodásba, nyaklevesbe és egyébbe maga az a műtét kerül. Végre a borzasztó combokra feszülő nadrág, az óriási csizma mind fönn van: csak egy van még hátra... a fekete leves. A nyakkendő tekeréséhez értek. Az ur egyet-kettőt ránt hordószerű hasán, megrángatja hegyes bajuszát s a szoba egyik végire megy, mig a szolga a másik szögletbe áll. Mi lesz most? Csak türelem, kedves Nagyságod! Ime az úr már beleilleszteti a fásliba nyakát, forogni kezd és dörögni. Ha e zivatar tombolása alatt le nem ütött a menykő, a jámbor cseléd hálaadva törülgetheti izzadt homlokát.

Végre már a vastag, szűk kabát is felment: készen vannak.

„Az asszony jöjjön."

E lakonismus után az úr pipát, korbácsot vesz s átmegy a pitvaron. Egy-két agarára ráhúz, megnézi a fogatot, s ha valami hibát találhat benne, majd le dönti a kocsist a bakról. Beül. „No hát jön az az asszony?" A refrainre görnyedve tipeg elő az a s s z o n y s balra felül. Egész úton hallgat, egyet-kettőt sóhajt, pirulva hallgatja végig férjének trágár megjegyzéseit, ha ez ugyan kegyeskedik vele szóba ereszkedni s nem hajt inkább . . . A sok úti nehézség után megérkeznek s a nő kiugrik, míg lemászó férje maga után engedi ballagni, s kiabálva ráz kezet az előcammogó házi urral.

Bent szalonna és papramorgó várja őket, mihez derekasan hozzá fognak, miután az asszonyok kinálgatásában óvakodtak magukat megerőltetni: s míg ügyüket e mellett elvégzik, míg rágyujtanak, eljön a dél.

Na de most mar el nem mennek, a kerekeket is kiszedik inkább. Hogy is gondolnak menésre, mikor ma ép vendégeket várnak. És csakugyan a szomszédságból mindegyre többen érkeznek, férfiak, asszonyok. Van lárma a találkozásnál, öröm a viszontlátás felett, s ebédig még elpolitizálnak egy kicsit. Hanem a mily zajosan voltak eddig, most evés alatt ép oly kevés szavuak. Nem zavarják a csöndet a nők sem, kik közül a házi asszony oda künt sürög-forog, míg lánya bent kinálgat, ételt hord. De még milyen ételeket, boldog isten! Tejfölös, szalonnás, disznóhusos, marhahusos töltött káposztát. Tepertyűs túros gombócokat, mikkel ágyut is tömhetnének. Négyöt féle pecsenyét, mikkel az embert agyon kinálják, mert „egyéb nincs", — s a mik közül sértés nélkül egyet sem lehet visszautasitani. Ugy teli is tömik magukat, hogy a nadrágszijat egy-egy fokkal fölebb-fölebb kell ereszteni minden tál étel után: talán csinált a n n y i lyukat rá a szijgyártó. Persze hogy erre aztán inni is kell; de erről ne aggódjunk: iszik egyikük hármunk helyett is. E nagy munkában aztán ki melegszenek, de az se baj; ingújra vetkőznek s igy folytatják a borivást. Végre a háziasszony is bejön, oda ül hallgatag társai közé, a kikre uraik rájuk se hederitnek. — Ezek csak tovább diskurálgatnak amúgy cordialiter, culináris deáksággal s majd meg pukkannak röhögésük közben, hasukat fogják s előre hátra hányják-vetik magukat, míg a szegény nők a rovásukra szóló érthetlen nyelvü tréfák elől, melyeknek egy-két ismertebb, már megtanult szava csak a vért kergeti arcukba, az asztal tulsó végire hú-

zódnak szép lassan, néha-néha váltva egy-egy félénk szót egymással.

A pipafüst pedig egész felhővé alakul e vad zaju férfitársaság felett . . . de siessünk is el innen már most, bájos Nagysád, mert majd migraineje lesz, ha még nincs. . .

Csuda-e aztán, ha II. József körutjakor egy nőt sem talál némely városunkban, a kivel beszélhessen, a ki nyelvét értse? Ha e nők írni, olvasni sem tudnak nagyrészt: igy maga a hires Vályi Klára is műveinek kiadása előtt csak három évvel tanul meg írni! Csuda-e, hogy a törekvés gúnynyal találkozik? Ime mit ir Gvadányi levelező társáról, Fábián Juliannáról: „Az utcákon mocskos és ócsárló cédulákat hánytak és szórtak el ellene (t. i. Komáromban), és még a kávéházakban is ártatlan személyét disztelenül rágalmazták. Sok nevetve mondotta, hogy nem volna igaz, hogy én vele leveleznék, hanem más valakivel irattatnám leveleimet és küldetném hozzája. Legtöbben pedig azt fecsegték és kacagták őtet, hogy miként bátorkodnék ő a verselésre magát adni."—[1]) Csuda-e aztán, hogy ha a külföldi utazók bennünket a világ legkedélyesebb barbárjainak néznek? S bizony nem alaptalanul: hisz a nők társadalmi helyzete, miveltsége mindig egy nemzet szellemi fejlettségének a hőmérője.

Ily szolgai állásban nem is maradhattak sokáig nőink abban a században, mely oly melancholicus, sentimentális volt, mint egy tüdőbeteg.

---

[1]) Verses levelezésük. Pozsony 1798.

A megindult reformatiónak főleg erre a térre kellett tehát nehezednie, mely egészségesebb, természetesebb alapot nyujtott, s a mely jogositotta fel Csokonait arra, a külömben szigoruan fogalmazott megjegyzésre, miszerint: annak a hiv szeretetnek és tiszta életnek, mely „közvirtus volt régi magyar dámáinknál, ma is látszik valami nyoma.“ Ez adott bátorságot neki, a ki a női nem magasztos hivatásának elég tudatával birt, arra hogy saját nőink háziasságát önérzetesen szegezze szembe a külföldiek nagyvilágiasságával, hogy ki mondja, hogy „a nagyvilági élet nem kevésbbé veszedelmes, a szivnek, a bölcsességnek, sőt a nemzeti characternek, mint a porban szennyedező alacsonyság;“ — hogy magasztalja azokat, kik „a szép parádét a jó erkölcsön vásárolni nem akarják,“ sőt még az anyai kötelességeknek, a gyermekszoptatásnak is szószólója legyen, mit Rousseau után Kármán hangsulyozott először nálunk[1]) Urániájában, mely utóbbi vállalatnak megbukásáról is érdekelt részvéttel nyilatkozik Csokonai: „Ez a szépnemnek pallérozására célzó munka is arra jutott, — úgy mond — a mire minden jó szándékok Magyarországban.“[2])

VII.

A Tempefőiben egy művelt grófkisasszony fordul elő, kibe az az árva poéta oly plátóilag szerelmes, noha e kisasszony a legizetlenebb tudákos-

[1]) Egy uj házas levelei.

[2]) „In specie a magyar theatrum“ teszi hozzá, mert e szavak mind Cultura c. vígjátékában fordulnak elő, Toldy Pótlékaiban.

kodó teremtés a föld hátán: ugyanaz a Rozália, kinek a Csókok czimű forditott vagy legalább is locus communisokból összetákolt sentimentális és érzékies, raffinirt idyll van ajánlva. E név egy kedves lányé volt, kinek rajzában ugy meghiusult Csokonai kisérlete, egy szende gyermeké, ki szivét testvériesen osztá meg a collegium lakójával; mert köztük nem is annyira platói, mint gyermekies, testvéri vonzalom létezett: a minek költőnk fejlődő egyéniségére nagyban kellett hatnia, bár e hatás ép oly észrevétlenül történt, mint az őrangyalnak zajtalan röpkedése. E lányka óvta meg üdeségét, hitét az élet hullámaiba dobott s nehezen küzködő ifjunak. S mikor barátja eltávozott szülővárosából, ő is pihenni tért: a dér hirtelenül zuzta össze élete virágját; legalább nem szenvedte át a hervadás hosszú kinjait. . .[1])

Csokonai költeményeiben ez álomnak álomszerűen összevisszás emlékeit találjuk, s e zűrzavar, melyet ama költemények jó részének később Lilladalokká történt átalakitása csak növel, — sejtésünket meglehetősen korlátolja.

Egy helyt keble csöndességét kéri vissza nyugalmának megrablójától, majd kevéssel utóbb már kétségekkel epekedő kedvesének bizalmatlanságát csittitgatja oly naiv sorok kiséretében, melyek a megénekelt viszonyt ablakra tartott vizfestmény

---

[1]) „Rozália“ azonos lesz a Gerson által halottként siratott Lujzával, ki után ép úgy epedezik, ép oly tetszelgően melancholizál Malheureux, mint költőnk a maga Rózsija után.

léhaságában árulják el.[1]) A többszörös földiesérgetés, tökéletesség gyanánt magasztalás, csinos enyelgések, képzelt panaszok s örömek után később bensőbbé, igazibbá válik hangja. Midőn távoznia kell Debrecenből, a betegeskedő lánykának e méla sejtést adja ajkára: „Ah, bár mindenek zöldellenek, de e hiv, beteg sziv zord telet vár. . . Nem lellek fel többé angyalom már."

Barangolásai, pozsonyi csalódásából eredt komor hangulata közben vette a hirt,[2]) hogy sejtése nem csalódott. Védőszelleme, „sorvadó ügyének még ez egy ébresztője" is elszállt e földről, hogy ő egészen magára maradva, annál keserübben érezze a köznapi élet ingerléseit s annál ábrándosabban sóhajthasson elhervadt rózsaszála után:

Már te nyugszol boldog lélek,
Én pedig még elhagyatva élek
Ennyi zaj, baj, jaj között!

Tehát most egygyel több oka volt magát szerencsétlennek tartani, még jobban vissza vonulni az emberektől s minél ritkábban engedni felcsillámlást vidám, társas kört szerető természetének. Hiá-

---

[1]) Jer tekintsd meg e virágos réteket,
Hol bocsát a hold világos színeket.
Csókjaink közt egybe folyjunk,
Uj szerelmünkről danoljunk
Verseket!

[2]) A „mostani háboruban vitézkedő magyarokhoz" szóló, föntebb említett versének virgili közhelyében még búsongás nélkül emlékezik lánykájáról:

. . . . Függeszd myrtusra erőtlen
Lantodat, a melylyel Rózsim kebelébe danoltál
A piciny Ámornak, kedvelte is a piciny Ámor.

ban barátainak minden kérő, feddő szava, ez még csak erősiti mogorva sóhajtozási kedvét. Gondolatait mind csak bújának tárgyára iparkodik lekötni :

Forró sóhajtások, lelkemnek
Elszaggatott darabjai,
Itt lengjetek, hol kedvesemnek
Nyugosznak áldott hamvai ! . .

A Bédi-ház egy estéje elég volt rá, hogy kiforgassa őt képzelődő fájdalmából s felhagyasson vele cynismusával, mely már annyira ment, hogy még külsejét is el kezdte hanyagolni.

Il me semble, — mondja az emberi sziv nagy ismerője, Sand Gy., — que l'affection mal placée diffère de l'affection partagée autant qu'une erreur diffère d'une vérité ; il me semble que si l'exaltation et l'ardeur de nos sentiments nous abusent au point de croire que c'est là de l'amour, nous apprenons plus tard, en goûtant les délices d'un amour vrai, combien nous en étions imposés à nous-mêmes. Mély igazságu szavak ! Ilyen csalódáson megy át majd minden ifju szive : hisz előbb csak á l m o d u n k a szerelemről, csak vélünk szeretni, s aztán jön a kiábrándulás : az az a csalódás fájdalma, mit annál könnyebben heverünk ki, minthogy homoeopathiai gyógymódot követve, újra szerelembe esünk, — s most már az előbb csak megpróbált érzésnek egész mélységével. Majd minden Romeónak Rozáliája van Juliája előtt.

Csokonainak is ez volt sorsa, de nála oly változatban mutatkozott e jelenség, mint azt élesen kiélezett egyéniségétől várnunk lehete. Uj viszonya ugyanis teljesen individuumának volt kifolyása s nem

puszta képzelődés dolga többé. — Szerelme nem másithatta meg természetét, sőt inkább ebből eredt annak minden mozzanata. Ideges meglepetéssel, felvillanyozással kezdődik érzelme, mely aztán feszült izgatottságban tartja idegeit. Mikor pedig majd azalatt, míg ő jobbra balra futkos állás után, hogy kedvesét magának biztositsa, s az eszközöknek majdnem elértekor semmisül meg a cél, lesz hűtlen az imádott leány: számára nem marad egyéb a lemondás csöndes, titkolt vértanuságánál. Nem átkozódik, nem változik gyülöletté indulata: csak le mond. Le mond arról, hogy Lili már valaha az övé lehessen, de annál ragaszkodóbban zárja szive rejtekébe s őrzi halálig a kedves lány emlékezetét. Szerelme annyira eltöltötte egész lényét, hogy e perctől fogva multját sem képzelheti ez érzés nélkül. Nem tud különbséget tenni előbbeni s mostani lelkiállapota közt; azt hiszi, hogy a mostani őszinte baja csak a Rózsi után epedkezett képzelődésbe vetette vissza. Idealismusa itt tűnik ki a maga teljében, s már itt csak az, ki mélyebben tud látni a szivbe, és a ki őt — mint mi — közelebbről ismeri, húzhatja meg egész bátorsággal azt a határvonalat, mely az erőltetett bánatú phantastától elválasztja őt — őt, „ki nem is azért szeretett, hogy a szerelem édességeivel éljen, hanem, hogy az után csak áhitozzon, epekedjen, reszkessen; őrizze, de hozzá ne nyúljon; hogy lángoljon és magában emésztődjék el, mint a csipkebokor." [1])

[1]) Domby M. szavai.

VIII.

Fábián Julianna, mint mondtuk a kor nőköltőinek volt egyike. A ki talán nagyon különösnek fogja találni azt, hogy irodalmunk története, a zajos politikai viszonyoktól eltekintve, társadalmunk durvasága mellett is annyi nőírót képes fölmutatni, annak csodálkozását azok a családi bajok oszlathatják el, mik elől nőink a költészetben kerestek vigasztalást. Elnyomott helyzetükből ez volt képes őket egy szabadabb, gyöngéd természetüknek megfelelőbb ideális légkörbe emelni. A XVIII század vége felé felszaporodásuk mintegy negativ tiltakozás volt alárendeltségük ellen s a föntebb érintett reformátiótól szentesitést nyertek. E nők azután nemcsak önmaguknak öntötték ki fájdalmukat, nemcsak egymás közt panaszolták ki magukat verses leveleikben, lassankint az ország kiválóbb íróival is összeköttetésbe jutottak: Fábián Juliánna egy Horváth Ádámnak, Csizi őrmesternek, Gvadányi ezredesnek volt levelező társa, hogy nőfeleit ne emlitsük, s hogy ne ismételjük Édest, a ki alkalmasint vezette be Csokonait a Bédi-házhoz.

Csokonai ide szokása szerint este felé látogatott el rendesen. Többnyire ifjú lányokból és fiatalemberekből álló társaságot talált itt összegyülve, mely jó magyar szokás szerint amúgy családias fesztelenséggel mulatozott: kivált ha Csokonai levetkőzte affektált fájdalmát s megeresztette jó kedvét. Egy ilyen nyári estve egy uj alakot pillantott meg beléptekor: egy karcsu, „derék termetű, kinyílt homlokú s szivű, kellemetes, interessáló áb-

razatu szőke, [1]) gyenge, rózsaszáju, tűzszemü lánykát," kit látnia és megszeretnie — úgy mond később — egy volt.

Átesnek a bemutatáson, de „az úr Csokonai professor úr" bizony oly feszes, oly ügyetlen lesz egyszerre, hogy maga is megsokallja, kineveti bátortalanságát; kezdi érezni, hogy „nedves szemeiről a bús könyek lehullnak s vérző szivéről a fájdalmak elmúlnak." Társalgás közben visszanyeri tagjainak fesztelenségét, elméje összes rugékonyságát. Azok a szép szemek, miknek villanyos szikrái előbb ugy elzsibbasztották, most napsugárként csalják ki belőle vidámságának madárdalát. Fel van villanyozva, jókedvének pillangói egymást kergetik, csak úgy ömlik ajkáról a tréfa és élc árja. . . . . Aztán másnak engedi át a hangvivést . . . magába sülyed s képzeletének enged uralmat szokatlan, új érzései felett.

Ez estétől kezdve meg volt tehát új ideálja, Juliskája. E csinos, ügyes leány a helybeli kereskedő Vajda Péternek (vagy Sándornak?) volt gyermeke, s Bédiékhez tán rokonság vagy ismeretség révén volt járatos. Hizelgett neki, hogy oly kivánesian várt poétája, a társaság legkiválóbb ifja, az öreg urak kedvence, kit a ház úrnője sem győz eléggé dicsérni, neki udvarol, s fiatal szive attól, mi kezdetben játéknál, kis kacérságnál egyéb nem volt, szikrát kapott. Lelke rokonszenvvel simult ahhoz az ifjuhoz, a ki nemcsak elméjével, szellemességével emelkedett ki környezetéből, de oly mélyen érző szivet is rejtett. Felbátoritotta tehát választottját, s mikor ennél a

[1]) Domby M. ily arcképet fest a későbbi Lévainéről.

poétai ábrándozás megkövetelte a maga jogait, nem egy-két magasztaló verset, hizelgő dalocskát engedett kis kezeibe csúsztatni, mely költemények minket bizonyára sokkal hidegebben hagynak, mint a kihez intézve voltak: hagyjuk ez elaszott, zörgő, sárga virágcsokrokat. . .

Csokonai nem akarta a közelségtől kinált alkalmat elszalasztani s művei kiadásának feléledő tervei miatt Pestre utazott s talán ép ezen „elválás reggelén" küldte ez emléksorokat kedvesének:

Távollétembe
Képedet szivembe
Szent bélyegül viselem.
Ne légy, szép érzékeny,
Te is feledékeny:
Legalább álmodj velem!

E költőies sejtetésre prózai vallomása, levele következett. Mert vallomását nem merte élőszóval tenni: hisz kedvesének első félénk mozdulata, tekintete ajkán fagyasztotta volna meg a hangot; míg így nemcsak saját zavarodását kerülte ki, de elég gyöngéd volt időt adni lánykájának, kire személyes jelenlétével sem akart hatást gyakorolni. „Csalni ott sem kívánok — írja érzésének mind jobban mélyedését tanusító soraiban, — a hol főszerencsémen munkálódom. Elmélkedj minden részre, ebben az irásban feltalálsz engemet mindenestől, s itélj szabadon. . . Ime, kiöntöttem elődbe szivemet és minden vágyódásomat; még egyszer mondom, hogy szeretlek, s hidd el, hogy szeretlek. . . Vizsgáld meg levelemnek minden sorait; közöld velem végső meghatározásodat, mely után vagy főboldog-

ságommal megtetézel, vagy holtig tartó magányosságra kárhoztatsz... Én most eltávozom, hogy tágulást adjak gondolkodásidnak, s jelenlétemmel ne gánesoskodjam egyenes itéletednek"...

A választ hiába várja, hiába várja annak életadó szavait, ki az összes világ veszteségeért egy maga képes lett volna őt kárpótolni.[1]) Kiadási szándékával sem tud semmire menni: jó embere, kivel egyezségre akarna lépni, Institoris, e fiatal könyvárus, minden ily veszélyeztetett foglalkozású collegája közt a lehető leggyöngébb lábon áll s nem olyan, ki egyhamar bizonytalan vállalatra adja fejét. Csokonainak tehát nincs miért tovább itt időznie; leverten tér vissza. De írói bajai közt szerelmének reménye egy-két pillanatra rá mosolyog, s melancholiája e chiar-oscuro hangokon hallatja panaszát az „éjnek isteneihez:"

Te csendes éjnek királynéja,
Endymion szép barátnéja,
Te, ott a fél felhő megett!
Ints hallgatást nárcisz pálcáddal,
S halkán nyomd pamut hintócskáddal
A harmattól nyirkos eget.

Ti fájdalmim sokszor hallátok,
Ti aggó éjjelim tudjátok,
Tudjátok, mért nem alszom én.
Ti láttátok mely bús lélekkel,
Mely bágyadtan, s könnyes szemekkel
Kesergettem Lilla nevén.

---

[1]) „Mert bármennyit vesztek is, benned mind föllelem." Előbbeni levele.

Ti álomhintő istenségek,
Kiknél az éji jelenségek
Ezer formában lengenek, —
Míg összehajlott szempillái,
Mint a tulipánt fátyolkái,
Testvéresen szendergenek:

Küldjetek egy képet elébe,
Ki, mint én, szíve kétségébe
Halvány, bágyadt és hű legyen,
És egybegyűlt sohajtásomnak
Ködjébe burkolva, kínomnak
Mélységéről vallást tegyen.

Vallja meg könnyező szemekkel,
Rebegő nyelvvel, nyilt kezekkel
Hogy ő szép, és én szeretem.
Akkor tán édes nyugalmában
Részt vevén a más fájdalmában
Ezt nyögi: Én is szeretem.

Oh — de tán most is álmot látok —
Oh akkor — akkor példázzátok
Előmbe szép bálványomat:
Ah mert, bár eddig sok kín sértett,
E kép — e mennyei kísértet —
Visszaigézi nyugtomat.

Mikor Komáromba megérkezik, az a hír sujtja le, hogy Vajdáék elmentek; de levertsége az öröm tetőpontjára hág, midőn Lilának levelét tartja epedő szeme elé a közbenjáró, közös barátnő, Bédiné. Milyen földfeletti érzésekkel tölti el dobogó kebelét az eleinte fekete pecsétjével megdöbbentő[1])

[1]) Gyász pecsétje kedvesemnek,
Fejtsd ki végre, mit hozál?
Mit jelentesz bús fejemnek,
Élet-e ez vagy halál?...
Tán halált
Nem kiált?

rövid levélke, melynek *túlsó oldalára* nőiesen gyöngéd pajzánsággal van irva a végzetes pár sor.

Paradicsomi boldogságának zálogát látja minden betűben, mit az *ő* kezecskéje formált; ezer meg ezer csókokkal illeti az imádandó papirost, hol hókarja nyugodott; kebelébe rejti, meg minduntalan előveszi s ujra olvassa, vele hál s másnap szárnyas léptekkel siet a bicskei csöndes lakhoz vissza. „Mihelyt vettem boldogitó kezecskédnek sorait, azonnal az öröm ezer édes érzésekkel lepte meg tusakodó szivemet s azonnal kiindultam Komárom földéből. Megyek és repülök, kedves angyalom; a te leveled szárnyakat köt az én óhajtásomra s ragadtatva ragadtatom az én szerencsém felé, mert a mi legnagyobb szerencsém volt, feltaláltam."

Ő tehát repül... kedveséhez? Csalódunk, ha ezt hisszük. Ő komolyan fogja fel a dolgot s állás után néz: a haza főurain csüng szeme, kiknek figyelmét műveinek kiadásával akarná magára fordí-

---

Nem kiált! Ah megkövetlek.
Szép levél, csalt a pecsét!
Már ez egy szó is: „Szeretlek'
Visszaadja a becsét!
Már ez, oh
Égi szó!

Szivem él! örökre mondok
Bánatimnak adiőt.
Jer Juliskám, félre gondok:
Kedvel engem, én is őt!
Már eny
Szép Julim!

tani. Pestre kóborol tehát ismét ez Orbán lelke, de most már nem azzal a félelem és remény közt hánykódó édes rettegéssel. Most boldog, boldogsága gyermeteggé teszi; s mennyire meglepi, mikor azt látja, hogy Lilla a párját vadásztól féltő őzikeként remeg s levelében balsejtelmének hangot, mert boldogságán a szülőktől való félelem tör át. „És te sóhajtasz? válaszol hevült ábránddal Csokonai. Én azt tartottam, hogy a sóhajtás nem férhet a mennyeiekhez, vagy azokhoz, a kik olyanok, mint a menynyeiek. De áldom azt a sóhajtást, a mely olyan ölelésre teremtett kebelből származott fel! Vajha a szelek szárnyain az a szép sóhajtás hozzám repülhetne és egygyé forrhatna az én lelkemmel, a mely csupa sóhajtás... Már én levelemet ezután csak a mi barátnénkhoz utasitom. Te pedig, ha oly kegyes vagy, a milyen szép, ne tagadd meg tőlem az én békességemet; irj ezután is, de irj hosszabban, forróbban és úgy, hogy én annak olvasásában elájuljak." S ez ömlengések után naiv fordulattal rekeszti be sorait: arra kéri kedvesét, hogy válaszát mingyárt levelének vételekor kezdje el s mindent mellőzve, szüntelenül irja, hosszan, sokáig. „Ma kezdd el, ma, mikor veszed ezen levelemet; tégy félre minden dolgot; feledkezzél meg mindenről, még magadról is. A feljövő nap már a papiros mellett találjon, s mikor le megy, utolsó sugára is a te csókra méltó betűdre pillantson, s csak akkor vedd észre, hogy a szerelembe elmerültél, mikor az én nevemnek emlegetését a hajnali kakasszó rezzenti félbe." Köttesse be azután akkora csomóba, hogy ő a Hármas Istóriának gondolhassa; küldje utána Pestre, majd ő kiváltja. Hisz, irja, „kész volnék

magamat is annak kiváltásaért árendába adni, de már én nem vagyok magamé. Magamról rendelést nem tehetek, mert a te rabod vagyok."

Az olvasó természetesen mosolyogva gondolja: de hiszen, ha olyan hosszú levelet kivánsz, akkor ugyan sokáig kell várnod, jámbor! Nem tesz semmit: ő vár. E levelét október 21-kén irja, s tudjuk mikorra kéri a választ? November végire!

Ugyan lássuk, mit csinálhatott Csokonai, hogy ily kevéssé volt „dühös-szerelmes"? Igaz, akkortájban a szerelmi posta csak delizsáncon baktatott, nem villanyosság telegraphozta.

IX.

A gyűlés már régóta lezajlott volt Komáromban.

Az osztrákon a nagy erővel megindított magyar fölkelés, mint a tiroli nép segitsége nagyot lendített. Laudon Velencét is megnyerte szövetségeséül s igy Bonapartenak háta mögé került.

A szegletbe szoritott oroszlány sietett méltóságának megóvásával kötni békét. Belgiumot és Lombardiát átengedte az ellenfél, s igy ő most azzal a phrasissal irta alá a később u. n. campo-formiói békét, miszerint: ha eljárása által csak egy embernek is mentheti meg életét, „nagyobb dicsőségnek tartja, az ekképen nyert polgári koronát, mint a hadi tettekből eredő szomoru hirnevet."[1])

Csokonai egy horáci hangulatu, a békét, szerelmet és barátságot — bár nem horáci epicureismus-

[1]) V. ö. Horváth Mihályt.

sal — dicsőitő versben üdvözölte az ideiglenesen beállott nyugalmat: [1]) de ő tulajdonkép ekkor már túlélte volt álmodott politikai hivatását, ha így szólhatunk. A gyűlés szétoszlásával idejövetelének célja is megszünt, de hogy egy másiknak, több boldogságot igérőnek adjon helyet. E cserét bizonyára örömest vette Csokonai, ki maga is a kor egyik kiválóbb költőjével, a különben oly bohókás Gressetvel annyiszor sóhajtott fel: Une éternité de gloire vaut-elle un jour de bonheur? . . . Irói terveivel azonban új viszonyai közt sem hagyott fel: ezek most még egymásba fonódtak inkább. Egyrészt becsületbeli kötelességének hitte kielégiteni a közvárakozást, melyet még collegiumi ideje óta tart függőben; másrészt meg hirnevet s ennek révén önállóságot akart elérni. Műveinek kiadását vélte ugyanis legrövidebb útnak arra, hogy valamely nagy úr maecenásságát nyerhesse meg: mert ő költészetből akart megélni, abban az időben, midőn az irodalom, a közönség csak alakulóban volt; ily körülmények között természetesen pedig csakis oly udvari poéta, troubadour-szerep vezethette őt létezésének biztositására. Más, tisztességesebb foglalkozáshoz nem is igen volt kedve, egyedül a tanitóság volt az, mire még rá adta volna fejét — s később látni fogjuk, hogy igy is tesz — bár eddigi tapasztalatából is tudhatta, hogy quem dii etc., s maga is megvallotta, hogy ha e pályán öröm rózsácskáját lelt is, ez is a többittől kicsit különbözött: nővén bogácskóró s ördögszekér között.

[1]) A Békekötésre. Lilla-dalok. III. k. 35. darab.

Csakugyan ebben a két irányban tesz most lépéseket boldogságának megalapithatására. Szerelmét titokban tartva,[1]) nesztelenül munkálkodik bieskei barátjának társaságában, hol nyugalmat, eszmecserét, buzditást, mindent feltalál . . . egyen, Lilláján kivül, kire itt a távolban annyiszor emlékezik.

Lilim ! csoport öröm között
Töltöm most életemet,
Szivembe bú nem költözött,
Nem rág az engemet.
Sem könnyeket nem hullatok,
Sem nem sohajtok, jajgatok.

A szent barátság csillaga
Egemre felderült,
A tiszta boldogság maga
Felkent fejemre ült:
De kedvem egybe sem lelem,
Mert nincs az én Lillám velem.

Ha nincs az én Lilám velem:
Mi nékem a világ!

Valóban sokáig nem is állta ki a távollétet: november elején már o t t volt s o t t élte napjait a kedves közelében, mint a szerelmesek szokták: titkolt, de annál édesebb csókok közt, féltékenykedve, összezördülve s aztán egymás keblén békülve

[1]) Ne szólj te erről senkinek,
Mi nem szólunk, mi se;
Hogy a világ irigyinek
Vakuljon a szeme.
Mi majd, ha boldog célt lelünk,
Te néked oltárt szentelünk —
... énekli egy Venushoz intézett apostrophban.

ki könyező örömben, mint a gyermekek. E boldog élet között egészen megfeledkezik Lillának egykori balsejtelméről. Hiszen a lányka szülei oly szivesen látják őt, mint akármely más család; büszkeségüket legyezi, hogy egy ilyen okos poétának tetszik gyermekük. Aztán nekik mitől sem kell tartaniok, mert e poéta csupa poétaságából nem lép a való terére: nem cselekszik praktikusan, a cerimóniáktól irtózva, sem maga nem megy, sem másokat nem küld hivatalosan kérőbe. Hanem e helyett jobbra, balra futkos, biztositottnak érezvén lánykájának szerelmét, mely csak az ő hazafiui s költői törekvéseinek lesz most erős rugója. Az ország két nagy emberéhez, az iróősöket felmutató helytartósági tanácsoshoz meg a kincstár alelnökéhez, egy Kohárihoz és egy Orczyhoz fordul egy ugyanazon levélben. Erősen hiszi, hogy elődeik szelleméből van bennük valami, s hogyha nyiltan leleplezi előttük a hazai műveltség nyomorúságát, megdöbbenve sietnek segiteni.

Milyen éles szemmel, mennyire tiszta s mindent átölelő tekintettel, úgyszólva történelmi szempontból képes Csokonai e nyomorúságot belátni, s mily élénken állitja elénk! Egy mai történetiró is nehezen festhetne elevenebben, teljesebben. . .

Az évtized elején megindúlt mozgalmak, — így ir említett levelében, a II. József által fölkeltett s Lipóttól ápolt nemzeti reactióra s liberalismusra célozva, — remélni engedték, hogy a műveltség napja nálunk is fölkel végre. „De álom volt minden mi képzelődésünk, s annál hamarább eltünt, minél édesebben merültünk abba belé. Visszabuktunk az éjszakába. Minden nemzeti characterünk s mind az, a mi a

magyart teszi, enyészlőtélben vagyon és maga után húzza hanyatló nemzetünket. Alig menekedett ki gyámoltalan, szegény nyelvünk a szomszéd német nyelvnek igája alól," a deáké alá kerültünk. „S mi mindég oly boldogtalan ízlésüek vagyunk, hogy mindenben, még a nyelvben is, jobban kedveljük az itthoninál a külföldieket; holott édes hazánk minden adományival bővölködik a természetnek, s nyelvünkkel együtt minden jobb terem nálunk mint akárhol. Csak a szorgalom hiával vagyunk. — Theátrumunk még az ő bölcsejében eltemettetett és saját hazájában idegen kezek fogták be szemeit: a németek pedig nemcsak otthon tudják hasznát venni ezeknek, hanem még közinkbe is felesen telepítik le, hogy holmi jött-mentnek magyar kenyeret adjunk. [1]) Typographiáink vagy hevernek, vagy holmi triviális könyvekkel tartják fel léteket. Az olvasás nemzetünkben újra hűlni kezd; az új könyvek száma is minden esztendőben kevesebbedik; oda amaz elevenség, a mely csak 1790 táján is ugy lelkesitett bennünket: eltünt, elrepült, s egész nemzetünk haldokló zsibbadásban vesztegel."

---

[1]) Érdekes e figyelemre méltó helyet Gyulai Pálnak fejtegetései mellett (Népk. Gy. I.) egy Csokonaival egykoru, s pár évvel fiatalabb panaszszal vetni össze, mit Péczeli hangoztatott Mindenes Gyűjteményében (II. 68—70.), állandó nemzeti színházak épitését sürgetve: „Igy holmi csapongó olaszok s más országkerülő idegenek nem jönnének be, hogy nemzetünknek s nyelvünknek bosszantására holmi alávaló comoediáknak játszásával kicsalják pénzünket."

E színházépités végett csakugyan megindult mozgalmaknak egyik buzgó vezetőjére s munkására hadd mutassunk már itt, előlegesen rá Kármán Józsefben.

Figyeljük meg jól ez utolsó betűig igaz szavakat: ezúttal van először alkalmunk ilyen merészen őszinte, de tiszta igazságot hallani Csokonainak ajkáról. Nem a Béka-egérharcnak kedvtelve szurkáló léhaságával, sem Tempefői vad torzképeivel van itt dolgunk: a tények philosophiájával állunk most szemközt, melynek itélete elfogulatlan, hideg, de annál isszonyubban sujtó. — De hisz ha csakugyan így áll a dolog, mint Csokonai nekik leírja, mondják ama főurak, akkor már vége van mindennek?! Akkor már többé nem segíthetni a dolgon? De segíthetni, felel vissza lelkesülten költőnk. „Kezünkben van minden jó eszköz, csak éljünk vele... hazánkba már nem pusztit semmi ellenség, vége ennek a régi kifogásnak!" Csak egy buzditó szó kell tehetős nagyjaink ajkáról, az ő segitségük képes felvirágoztatni hazánkat. De hogyan, s kik fognak e felvirágoztatásra közreműködni? Költők verseikkel? Azok, verseik által: mert minden népnél „poesison és szép tudományokon kell kezdenünk a munkát, ha valaha örömét akarjuk látni. Egy hadra termett nemzetnek erkölcseit is addig meg nem szelidithetjük, míg gusztusát meg nem kezdjük édesíteni. Ugy bántak azzal minden más nemzeteknél, melyek a felségesebb tudományokig felhatottanak." Erre tanit a világ összes irodalma, s „valóban nálunk is több magyart szoktatott az olvasásra Gyöngyösinek a Murányi Venusa, mint az Apácai Csere János minden Encyclopaediája."

Valljuk meg, hogy rendkivül emelkedett felfogást mutató gondolatok ezek abban az időben, midőn költőink egyebet sem tettek, mint a rímek ellen vagy az időmérték mellett harcoltak, mint

valami iszonyu fontos ügy érdekében, — s midőn oly hoszszas fejtörésbe került az a nagyszerü felfödözés, hogy a verselés meg a költészet kétféle dolog.

De nem, ne legyünk igazságtalanok egy szintén korán elhunyt iró emlékéhez, ki ha az élet örömeit Csokonainál hasonlíthatlanul többet ízlelte, de magasztos eszméivel szintugy megbukott, s kinek nevével már többször találkoztunk elbeszélésünk folyamában.

Kármán József ez, az Urania egykori szerkesztője, kinek zászlaja alá az akkor névtelen Csokonai névtelenül sorakozott, s a kinek nemes elveit részint elsajátította, részint már vallotta: eszméik rokonságára már föntebb is volt alkalmunk rámutatni.

Kármán európai: angol s francia szellemü müveltséggel lépett ki a küzdőtérre, Addison s az Encyclopaedisták elveit hangoztatva, „melyeket csak a kores tudós gyaláz.“ A politikai élet abban az időtájban Lipót szelid, alkotmányos szellemétől dús virágzásnak indult, s Kármán az út egyengető szerepére vállalkozott, ébredni s ugy saját mint a müveltség becsét érezni kezdő nemzeténél. Ezért emeli ő fel józanító szavát az általános, de tétlen önhittséggé fajuló lelkesültség közben. „Nincs vége se hossza, irja, az öröm ujjongatásoknak tudományaink felderült egéről, a világosság hasadó hajnaláról. . . . Ártalmas ez a szédités. . . Valljunk igazat! ott megállapodtunk, a hol elkezdettük. Egy kis zsibongás, egy kis felforrás az egész dolog summája! Augustus és XIV. Lajos századjai nálunk egy esztendőben be is állottak, el is múltak.“ Pedig nemzetiségünk támaszait nem kellene elhanyagolnunk:

„nemzeti nyelvünk virágzása az a palladium, mely fenttartja alkotmányunkat; az a végvár, a mely az idegent, míg idegen, eltilt határinkról vagy hazafivá átváltoztat; az a mód, a mely nemzetünket létében megtartja, az a jegy, a mely megóv, hogy a többek között el ne olvadjunk." „De itt ezen keskeny határit is szülötte földének hány osztályosokkal kénytelen feldarabolni szegény nyelvünk. Nem vitta meg csak azt a nagy viadalt is, hogy egy halotton diadalmat vett volna." Irni ugyan ir mindenki, „kinek körme viszket" s kinek „egy-két félig megemésztett sovány" ideája van. Hogyan érthető e sülyedés?

„Van erő, van tehetség a mi climánk alatt is, és talán szebb, magasabb, elevenebb mint akárhol, de a mi climánk ellenséges a tudományoknak." Miért, hogyan? Hisz ifjaink nemes buzgósággal törekszenek minden szépre s jóra, a külföld egyetemeit bejárják, mielőtt megtelepednének ősi birtokaikon, átvennék örökségüket. De aztán? Aztán „ősi mezejökön metamorphosis alá kerülnek." Könyvtár helyett fegyvertárt szereznek, szép tudományok helyett vadászat, elmélkedés helyett agarászat foglalja el őket. „Alig hogy kiértek csendes parochiájokra, elvadúltak mint az erdei apró marhák, megtompult elméjök, erkölcsök oly hozzáegyenesedett a hallgatók erkölcséhez, hogy azt csak a viselet különbözteti, és hogy a külföldi formájokból egészen kivetkezzenek, karcsuságukat felcserélték potrohossággal." Organumaik megvastagulnak, vérük megsűrűsödik, „képzelő elméjük ál-

mossá és tunyává lesz. Nem tudják, mi történik falujokon kivül, és azt hiszik, hogy megyéjüknek határdombján túl már ott kezdődik a fekete tenger:" mikor az „egész világ"-ot emlegetik, „nem értenek egyebet, hanem legfeljebb a vármegyét, a melyben élnek."

S vajjon Kármán is azt hiszi, hogy ezen a költészet felvirágoztatása által lehetene segiteni? Beszéltessük őt: „Ez a mód, ez a leghathatósabb mód, mely által egy nemzetet, mely addig a szelíd tudományoknak nem áldozott, vissza lehet vezetni azoknak tiszteletére:" s hogy Kármán is a főranguak támogatásától vár sokat, nem szavai, de tettei bizonyítják.

Ezekben találkoznak Csokonai és Kármán gondolatai. Csakhogy emez, Kármán a XVIII. század átalakitó nagy eszméinek híve, a hazai conservatismus ellenében tapintatos híve, ki Montesquieu tanítványaként — mint elődе: Bessenyei — physiologiai eszmékig, sőt Herder fajpsychologiájáig emelkedve, — mint később ezt Mme Stäel cselekszi majd nagyban. — szakit a nemzeti előitélekkel, lerontja az önbálványozás faragott képeit, s e helyett önismeretet, felvilágosultságot hirdet és ép ezért a tudományok népszerüsitését sürgeti, férfiasan kárhoztatva a léha verselési játékokat, mikkel szemben az igazi költészet fenségét hangoztatja. És szavai kedvező politikai viszonyok közt szárnyalnak tova. Viszont Csokonai, bár lelke cosmopolita és általános müveltség után vágyódik, ezúttal az idegenesedés ellenében a hazai conservatismusnak egyoldalúságába esik, nem a század eszméire, mintsem a hazafiúi féltékenységre támaszkodik, s előbb köl-

tészetet akar teremteni hazájának s ennek révén, mint egy magasabb fejlettségi fokra kivánja vezetni nemzetét a tudományhoz. Kármán a külföldi eszmék apostola, ki társadalmunkat reformálni siet, Csokonai egy erősen magyar költő, kit művei kiadásának terve aggaszt. — S a pártfogóúl fölkért főurak nem is látnak benne egyebet, mint egy instantiázó poétát, kinél a nervus rerum hiányzik. A levél végin unatkozva hümgetnek fel, mikor e sorokhoz érnek: „Minthogy a törvények és nyelvek tanulására nyolc esztendők alatt majd minden költségemből kifogytam, s most is pedig az insurrectio miatt magam pénzén kell hevernem, kénytelen vagyok addig, míg fáradságimnak nyugtató pontjára eljuthatok, a kegyelem ajtaján bezörgetni."

Szegény alamizsnáért könyörgő poeta, ezekkel az urakkal ugyan nehezen jutsz el arra a nyugtató pontra!

X.

Csokonai ez egyszer elég tapintatos volt egy helyett mind a két tervéhez hozzányúlni, hogy aztán két szék közt a pad alá jusson: legalább egyelőre. Míg ugyanis egyfelől a Kohárvak s Orczyak ajtaján zörgetett hasztalan, azalatt a Dunántúl gazdag maecenásánál, gr. Festetics Györgynél is megpróbálta barátai biztatására a jó szerencsét, minthogy ép akkor járt híre, hogy a gróf által alapitott csurgói reformatum gymnasiumot egy osztálylyal meg fogják nagyobbitani. Ez alkalom tanári állással kecsegtetheté költőnket, a kinek nem kellett erőszakot tenni lelkesülésén, hogy a népnevelés felvi-

lágosult harcosaként üdvözölje az alapitót: e költemény egyszersmind tisztességes kopogtatásúl, kérvénymellékletül szolgált. Mi lett eredménye, később tudjuk meg; Csokonai maga körülbelől biztosra fogta a sikert. S hogy minél alaposabban tehesse ezt, a következő évet is futkosással kezdi meg: még kedvesének nevenapjára is úgy fut haza abba a városba, hol — úgymond:

„Hol én is a büszke világtól megvetve,
S belső érdememmel megelégittetve,
Töltöm ifjuságom legszebb esztendeit,
Hogy megfűszerezzem a vénség ideit."

Hanem ilyen kóborló, futkosó élettel szilárdíthatja meg magát egy férfi imádottjának kegyeiben? Nem mintha egy hűn szerető szivnek elkerülhetetlen volna a választottjának személyes jelenléte, de haj a gyarlóság sok gyarló dolgot követtet el az emberrel, — kivált a tökély és gyarlóság vegyületének megtestesülésével, a nővel, — miken aztán a késő bánat többé már nem segithet.

Hogy milyen jeleneteket, milyen hatást eredményezett Csokonai távozgatása, azt gondolhatjuk. A Lilla-dalokban nyomaikra is akadhatni: a Habozás és Búcsúvétel költőjének fölösleges lett volna képzelődéséhez fordulnia, mikor egyéni élményei nyújtottak anyagot. Mert bizonyára nemcsak a költőt szállották meg néha kétségek: hadd tanúskodjék felőle levele, ez álmadozó, borongós hangulatu levél, minőket csak Csokonai tudott irni, s melyben oly idealisticusan függeszti

szemeit a jövőre, kerülve a jelen zavaró közelségét. Ime a levél:

Motsa, 18. márc. 1798.

Óhajtott szép kincsecském!

Ime midőn te éretted kiindulok az én balatoni utamra, sírni láttatik az ég és szomorú felhőknek fátyolával boritotta el kedveltető homlokát. Ah, kincsem, ha én idejártomban elvesztelek tégedet, igy fog sírni az én szemem, ily bús gyászba borúl az én lelkem; komorabb lesz ennél a mai időnél az én életem, ha az én kedvemnek tavaszló napja, a kivánatos Lilla azon nem fog ragyogni.

De hát annyi szerelmes esdekléseim, annyi éretted való fáradságim, sőt az én örök hűséget esküdött indulatom s a te kedves igéreted lehetnének-e valaha hijába valókká? Elhagyhatna-e engemet az a Lilla, a ki én tőlem szeméremmel kérdezte, hogy én miért tudom őtet szeretni? az a Lilla, a ki azt fogadta nékem, hogy csak bízzak, ő mindvégig — — —? Meglehetne-é, hogy én elszakadjak te tőled, a kiért élek, a kiért fáradok, a kivel sírni vagy örülni holtig kivánok? Csak te lehetsz az az angyal, ki nékem a világi életet paradicsommá teheted: csak te lehetsz az a kegyetlen, a ki engemet a bánat és a keserüség mélyére visszabuktathatsz. Rajtad áll a választás. Nékem egyebet választanom sohasem lehet, hanem hogy téged szeresselek. Első megpillantásodra elvesztettem lelkemnek szabadságát: elloptad, elragadtad az én szivemet azon az egy estvén, a melyen először megláttalak.

Igaz, hogy én voltam hibás, kedves angyalom, hogy ily soká késtem dolgaimmal. De csak a te szivecskéd légyen irántam állandó: helyre hozom ezt a hibámat. Én reménylem, hogy mi nehány nap múlva egymásban megörvendeztetünk, és az eddig való aggódásunk fűszerszáma fog lenni jövendő gyönyörüségünknek. A keserü után édesebb az édes is. Mely örömmel fogjuk elmúlt bajainkat emlegetni egymás kebelében: mely édesden fogunk csüggeni egymás karjairól, a melyeket a balsors el akart vala választani. — —

Épen most érkezik be az én követném. — Nincs kocsi! — — Ah, mostoha szerencse, meddig késleltetsz, meddig tartóztatsz engemet az én sóhajtott tárgyamtól? Mely nagy baj ez nékem! — De van levelem az én Lillámtól, van az én Lillámtól levelem... Áldalak oh jóltévő szerencse, s kezdem érezni, hogy te vélem nem ellenségeskedel. Csókolom ezerszer azokat a betücskéket, a melyek kedvesemnek újjaitól származtak. Megvan legfőbb örömöm: ki érzi azt most, a mit én? Melyik halandónak szive repes úgy mint az enyém?

Köszönöm, édes Juliánnám, ezt a vigasztaló levélkédet, köszönöm szivednek igaz hűségét — százszor köszönöm. Oh mennyire meg vagyok elégedve, hogy te érzékeny vagy irántam! Hála a kedvező egeknek! Én sietni fogok az én szerencsémnek egész végrehajtására. És azon az első napon, a melyen telhet tőlem, azon az első napon indulok fel a te szép kebelednek megölelésére. Most se lett volna ennyi baj, ha a télen jobban siettem volna. A késedelemtől mindenkor félhetni. A reménység és kétség között egy órát tölteni is

unalmas a szerető lelkeknek. Nekem addig vigan élni nem lehet, ha kivülről mutatom is más előtt, de szívem belőlről csak az én Juliskámnak szívével vidúlhat meg. Légy, kincsecském, mindvégig állhatatos: én szavamnak ura leszek. Köszönt téged ezer csókkal a te hív V.—d.“ [1])

S mit csinálnak e közben a szülők, kik elől költőnk szerelmét még mindig rejtegeti, úgy hogy még ama névnapi köszöntőben is puszta általánosságba elpárolgó szavakban beszél, s indulatát elnyomva hideg rigmusozást ir?

Nos hát bizony a szülők csak nem dughatják tétlenül össze a kezüket, midőn lányuk jövőjét kell előmozditaniok.

Az apa nem fellengős, költői természet — hisz kereskedő, — de köznapisága megengedi, hogy regényes eszközhöz nyúljon lánya szívének elidegenitésére: elfogdossa Csokonai leveleit. Ezt a műfogást aztán már prózaibban folytatja: rágalmazással. Mintha oly sok kellene arra, oly nehéz volna egy fiatal lány szivében gyanút ébreszteni, kivált ily viszonyok között, midőn kedvesét ez többet nem látja, mint látja! — Mikor végre Csokonai a sorstól kicsikart reményével Keszthelyről visszatér, nagy meglepetés, nagy csalódás várja, melynek ha-

[1]) A Kisfaludy-társaság kézirattárának eredetije után, melynek boritékán e sorok olvashatók: „Csokonai Mihálynak originalis levele, a melyet az ő szeretett Lillájának küldött, melyet is csakugyan ő tőle személyes nálalétemben Almáson megkaptam 1808-ik esztendő október holnapjában. Szigeti János.“ Tehát Lilla már Csokonai halála után 3 évvel osztogatni kezdte ereklyéit.

tása alatt hosszú évek múltával is mélázva sóhajt fel majd:

Szándékom kormányán ülve
Kergettem a drága jót
S a révnél törtem hajót!

Lánykáját meghidegülve találja. Ő azt hiszi legalább, pedig e balga gyermek, kinek minden szava felvilágositásért esedező, magát tisztának valló ifjához csak ennyi: „Nem is bánom, nem is tehetek róla“... e balga gyermek csak álbüszkeséggel fedezgeti keblének a gyanutól ejtett sebét. Hanem a szülők, azok a régi szivességgel fogadják, mintha semmiről sem tudnának semmit. Tőlük aztán megértheti Csokonai, hogy nekik is van választottjuk, a ki becsületes fakereskereskedő, s a ki ugyan nem holmi literátus ember, de a ki mellett leányuk nem lesz kitéve a nyomorúságnak, annak, hogy férje fölemészsze hozományát, s vele bármiben is szükséget láttasson.

Szegény ábrándos költő, mily érzések közt kénytelen ez örömhír felett gratulálni, s mikor titkolt fájdalmával kitántorog, milyen érzések közt lépheti át az utcaajtót?

S a szülők terve sikerül. Lilla csak az utolsó percben értesül a hálóról: fájdalma lesújtja, de betegen is oltárhoz hurcolják, a m á s k a r j á b a.[1] És Csokonai? Neki csak könnyei vannak, csak zokogni tud:

De jaj, mikor visszatértem,
Már — — — — —.

[1]) Gaál László hallomása Szana Tamás könyvecskéjében.

— minden remény — —
Hervadásra hajola:
Mint a kő meredten állék,
Egy ledült boltozaton. —
És mikor sorsom elválék,
Rám jajdult a Balaton.

Igy végződik ez a kilenc hóig tartott boldogság, melyet „az angyalok is irígyelhettek volna.“ [1] Álljon itt e szomorú, de mindennapi történetnek zárókövéül búcsúlevele a reményeiben ismét s most bizonyára a legkeservesebben csalódott ifjúnak, — ez a megható, költői, elegicus levél, melyben a szemrehányásokat, könyeket elfojtva, csak boldogságot kíván Lilinek, kit sokkal jobban szeretett s szeret még most is, hogysem váddal illethetne. Csak lemondás, csak bocsánat hangzik szívének aeolhárfájáról, melyen már annyiszor fuvallt végig a fájdalom szellője, de melyen ily erősen még át nem viharzott.

Komárom, 12. március 1798. [2]

Lilim!

Én tégedet még most is halálból szeretlek, még most is Lilim. Ah szeretett Lilim, ez a levelem az utolsó hozzád az életben.... Oh áldott leányka, tartsd meg az én szerencsétlen nevemet magadnál; jusson eszedbe olykor-olykor, hogy egy érzékeny fiatal készebb lett volna téged bírni, hogysem a világot.... De ne, ne epeszd ily kellemetlen emlékezéssel vidámságra teremtett szivecskédet. Felejtsd el az én nevemet, felejtsd minden indulatimat azon boldogságnak kebelében, melybe a

[1] Csokonai szavai.
[1] A keltezés hibás voltát a föntebbi levél keltéből

mennyei kezek integetnek. [1]) Ejts egy pár könycseppet ez utolsó levelemre: ez nekem és az én leghivebb szeretetemnek elég áldozat fog lenni te tőled. Én pedig meg árasztom az én könnyeimet, hadd folyjanak ki záporm6dra az én indulatim mind a két szememen: visszatérek ismét abba a komor életbe, a melyből az én Rózám halála után csak te vehettél ki; mert az én szivem úgy van alkotva, hogy kettőé soha sem lehet. Te bírtad azt, és te kívűled senki meg nem nyerhette volna...

Csudálkozom, hogy a tied ugy megváltozott, ugy elpártolhatott attól, a kinek már ajánlva lenni látszott. Bizonyosan valami nagy vétségemnek kellett lenni ellened, a mely erántam téged oly idegenné tehetett. Mi lehet az? én még csak gyanítani sem tudom, sőt esküszöm az egekre, mindenre a mi szent, — esküszöm saját szivemre, hogy tudtomra ugyan semmivel sem tartom magamat ily elhagyásra érdemessé!

De talán nem is bírtam én soha is a te szivedet; talán csak magam álmadoztam magamat oly boldognak, hogy te engemet szeretsz: te pedig vagy nem szerettél, vagy nem hitted, hogy én téged oly teljes szivemből szeresselek, mert külömben soha sem tettél volna oly szerencsétlenné. Ha pedig te is úgy szerettél engemet mint én téged: úgy boldogtalan vagy te is, és jövendőben is a te keserűséged duplázni fogja az én magányos keserveimet. Oh Juliskám, ha ez igy van, szánlak tégedet!..

láthatni, de megigazitanom (tán 21 és nem 12) az eredeti kézirat nélkülözése miatt nem lehetett.

[1]) Értsd: ... melylyel sorsod most biztat.

Mért nem adtad ki magadat akkor estve csak egy-két szócskával is? még az én legszomorubb szavaimat is ezzel fogadtad el: „Nem is bánom, nem is tehetek róla.“ Én ebből mit húzzak ki egyebet a legrettenetesebb megvetésnél? Ha ezt nem mondtad volna, vagy érántam való hív szeretetednek legkisebb jelét adtad volna, eddig ketté volna vágva a csomó, s túl volnánk, kinesem, mindenen. Még most nem lett volna késő, meg lehetett volna mindent orvosolni, és József-napon a gróf hintaján láttál volna bemenni udvarotokra: két hét múlva minden könyhullatásink örömkönyekre változtak volna!

De mivel önönmagad mondtál le rólam, engemet vétkesnek soha nem vádolhatsz: engemet, a ki irántad még most is oly soha meg nem aluvó indulattal lángolok, nem kárhoztathatsz! A te szíveden állott, kinek add; senkinek erőszakot tenni rajta nem lehetett volna. Az én feljövetelem s a te eltökéllett szándékod reá birták volna kedves szüleidet, hogy annak engedjenek által, a kit te szeretsz, és a ki téged oly igen szeret. Két hét múlva egy szép városbeli professorné lettél volna, én pedig a legboldogabb teremtés te általad. Én te benned soha egyebet nem néztem, hanem a mit nézhet egy philosophus, a ki a virtusnak barátja, és egy érzékeny poeta, a kinek gustusa nem épen otromba. A mi a te lelkeden kivül van, azt én másban is feltalálhattam volna. Egy érdemes hivatalu s elegendő fizetésü ifju ember mindig biztathatja magát gazdag menyasszonynyal, de

az én lelkem sokkal nemesebben gondolkozó, hogysem indulatit pénzért árulja. Én tégedet csupán magadért keveltelek.

De már ennek mind vége van, s pedig én miattam van-e? kérdezd meg magadat. Én bánom, de mit tehetek róla? erővel senki szivével nem bánhatok. Fejet hajtok hát a kénszeritő szükségnek, s minthogy te nem szeretsz, nem is törekedem szép személyed birtokára... Elmegyek Keszthelyre és csak édes emlékezetedet viszem el magammal. Üres lesz az én szobám tetőled, de szivemben mindenkor jelen leszel! Elmegyek Keszthelyre, te pedig Almásra, s két egymásért teremtett sziv ily messze fog egymástól esni... mindörökre!

Légy boldogabb mint én, s töltsd nagyobb megelégedéssel ifjui napjaidat; légy boldogabb mint én, édes reményem, és a bánat sohse üljön a te szép arcáidra, melyek engem állandó bánatra kényszeritenek. Légy oly boldog, hogy én soha eszedbe ne jussak... egy szerencsétlennek emlékezete ne zavarja meg a te nyugalmagat.[1]..

Én holnap délután indulok, elhagyom ezt a Komáromot végképen, a melytől te is majd meg fogsz válni. És mi, mi, kedvesem, nem együtt fo-

[1]) Élj soká, s legyen világod
Jobb mint az én életem;
S ha zavarná boldogságod
Az én emlékezetem:
Ah, felejts, felejts el engem!
Az utolsó szerencsétlenség.

gunk menni! Még holnap reggel elbúcsúzom kedves szülőidtől, a kiket szivességekért mindenkor tiszteltem, a kiket oh mely forrón szerettem azért, mert hogy Lillát neveltek az én számomra... Akkor meglátjuk még egymást ez életben... s ah Lillám, többször sohasem. Örökös határfal lesz felvonva közöttem és közötted, — végkép elválunk egymástól: te az örömre, én pedig a holtig tartó szomorúságra!

Eddig volt hogy szerettelek: már most csak tisztelnem szabad tégedet; a szerető név baráttá változott, de oly baráttá, a ki csak a Balaton partjairól sóhajthat te utánad... Élj vigan a legtisztább boldogságnak karjain... szeressen oly forróan az ég mint én mindenkor szerettelek... Isten hozzád, csókollak, még egyszer, a legutolszor csókollak. Ah elvesztett kedves Lillám, isten hozzád!..." [1])

E bús hangok zogokójával ismét fogunk találkozni, — hisz ő a mi hősünk, — míg annak az imádott lánykának alakja itt letünik szinpadunkról. Engedjünk kivánesiságunknak: vessünk egy pillantást rája: mi lett belőle?

Talán korán, még ifja előtt szállt sírba? Nem. Vagy ennek kora halálát kevés ideig élhette túl? Oh nem: prózai, megtermett asszonynyá alakúlt át, a ki nemcsak hogy beletörődött sorsába, de még első férjének halálát is második házasságnak feledte karjai közt.

Hová törpül el a költők ideálja, mennyire sárba rántja őket az idő! Szerencsés Beatrice, kit feslő rózsabimbó korodban tüzött a mulandóság

[1]) Kulini Nagy Benő Csokonai-albumából.

nemtője csöndes keblére, mily szánalommal tekinthetsz Laurának tengerinyúlszerű termékenységére, mint sajnálhatod a nemesszivű, összetört lordot, kinek sirjára a kiasszott, megőszült Guiccioli grófnő ügyetlen dicsériádát dob...

És rá idézzük-e Lillára is Hamlet melancholicus szavait: Frailty, thy name is woman...?

Ő betegeskedve ér késő vénséget; eszébe jutnak ifjukorának boldog álmai s nehéz sóhajok emelkednek kebléből. Titkolt, takargatott szomorú emléke néha nap meg-megelevenül előtte. Az egykori kedvesnek, alig egy-két évre elhunyta után, egyik barátja őt több izben meglátogatja, ki annak életét akarja megörökiteni: s ettől már azt a vallomást hallhatja, hogy bájai sokat vesztettek. Naprólnapra maga is jobban érezi ezt, s annál szivósabban ragaszkodik öreg napjaiban lánykori emlékeihez. Mikor holmi irodalmi emberek adatokért zaklatják, csak hosszas vonakodás után adja át a szivén hordott búcsúlevelet. Megilletődve révedez elboruló tekintete e szent ereklyén, könyes szemmel dúdolgatja, gügyögi azokat a bús dalokat, miknek az ő egykori könnyelműségeadott lételt. Azok a sebek, miket hajdan álbüszkeségből feltárni, gyógyitni nem engedett, néha-néha ismét fájóbban sajognak...

Halálakor második férjének lelkészsegéde szekrényében egy imádságos könyv mellett Domby életrajzát s a Lilla-dalokat találta... [1])

[1]) Beöthy Zsolt úr emlékszik róla, hogy gyermekkorában egy szüret alkalmával a vén asszony mint igyekezett a társaság tagjai előtt Csokonainak visszataszitó külsejével mentekezni. A női hiuság és a fel-felvillanó önvád küszködésének részét ki-ki felismerheti e kicsinyes alaku nyilvánulásában is.

HARMADIK FEJEZET.

Dunántúl: gyógyulás, költői tevékenység.

I. Keszthely. Uj családás, régi sebek. II. Lassú gyógyulás, kóbor élet s baráti körök. Fordulóponton. Sárközy és Horváth Á. III. Csurgó. Költészet. IV. Comicai epos írók. V. Irodalmi külbefolyás: Boileau, Pope, Zachariä. VI. Dorottya és kora, meg költője. VII. Lilla-dalok: sentimentalismus. Csokonai és Bürger. VIII. Anakreontikák. Népköltészet utánzás. IX. Vigjátékok: Karnyóné. Cultura.

I.

Egész idáig kisérhettük hősünket: megleshettük lépteit, beláttunk szivének redőibe... s most?

Most kiesik kezünkből a fonal, s tapogatózásunk közt csak itt-ott lobban fel egy percre az emlékek világitó fáklyája a múlt óriási barlangjának sötét tekervényein, hogy aztán a másik pillanatban ismét vakság környezzen....

Most következnék költőnk életének harmadik, — s tekintve azt, minő lelki állapotban, minő körülmények közt hagytuk, — nem kevésbbé érdekes korszaka. Eléggé ismerjük őt, hogy bizton rája mondhassuk: ez ember ismét lelki beteg lesz, s még pedig veszedelmesebben mint előbb, mert most igazán mély sebet ütött szivén a sors. De a várt pessimista, világgyűlölő, melancholicus alak helyett, kire találunk a Dunántúl déli, kies éghajlata alatt? e mosolygó völgyek, e kellemes harmoniával hullámzó hegyek közt, melyeknek lombos, fürtös szőlőin, karcsu gyümölcsfáin frisitő szellő lengedez az alanti part-gyűrűen olvadt saphirként nyugvó tengerszemről, a Balatonról... kire találunk itt? Csapongó tréfáju, ránctalan homloku, víg férfire... a Dorottya írójára!

Hogyan, hová, tán szívébe vonúlt homlokáról a bú?
Vagy hosszas gyógyulás menté meg tőle mind örökre?

Ha az olvasó fürkésző, kihívó szemmel tekint rám, mint a kitől adatok, tények szigoruan kritikai összehalmozását, felkutatását követeli, zavarral vagyok kénytelen tekintete elől félrehuzódni s akadozva vallom meg, hogy ime én is csak olyan conducteuri szerepre vagyok képes, mint eddigi életírói, csak utazása állomásainak neveivel szolgálhatok én is: hadd valljam be, hogy még ezekkel sem pontosan; a mennyiben ugyanis az eddigi életrajzírók hézagosságainak kipótlását sem vehetni még pontosságnak.

De ha olvasóm sem útleírást, sem naplószerű krónikázást nem kiván: ha holmi statistikai adathalmaznál, mondom, jobban érdekli költőnknek lelki állapota; — ha azt kivánja tőlem olvasóm, hogy egész őszinteséggel tárjam éléje azt a képet, mit költőnkről magamnak alkottam, s hogy e lelki beteg gyógyulásának processusát tárjam elé: úgy lelket kapva sietek eleget tenni igényeinek s szíves engedékenységét azzal fogom viszonozni, hogy egy eddig figyelmen kívül hagyott phonographphal ismertetem meg, mely az Edisonénél nemcsak hanghűségre, de abban is tökéletesebb, hogy magát a hangok birtokosát is felidézi szemeink elé... Szétporhadt, agyaggá vált kéztől beirt sárgás papirdarabok, dalok e phonograph staniollemezei...

Csokonai még egyszer látta a Vajda-házat, még egyszer, utoljára [1]) látta Lilláját... s azzal

[1]) Már ugyan láthattam volna
Lillát több ízromba is,
De stbi. (Lilla-dalok ajánló verse.)

vége volt szerelmének, szét volt szakitva lánca, az ő szívével együtt. Szegény költő, kitől ez újabb időszak tudósai sajátságos kegyeletlenséggel tagadják el fájdalmadnak őszinteségét, kik ebben is csak tetszelgést látnak s affectatio vádjával sújtanak, szenvedd hát előttük még egyszer végig fájdalmadat, tárd eléjük lelked convulsióit, — tán akkor csak elhiszik, — emeld fel még egyszer fájdalom töredezte hangodat, zokogd el újra az estvének csöndes kínaidat előttünk, blazirt gyermekei előtt, egy késő korszaknak, melyben már a gyár kémények füstje boritja el a kék eget, melyben az élet cselfogásokon alapuló gladiatorharc, s melyben azokra a szánó megvetéssel idealistáknak, álmodozóknak bélyegezett szelíd őrültekre a tiszta érzésekből alig marad maholnap egyéb egy pár melodicus zene-accordnál. . .

Csendes este! légy tanúja,
Mint kesergek én.
Szivemet mint vérzi búja —

Mert csalárd az emberekben
Már a szív nagyon,
És az érzéketlenekben
Több kegyes vagyon.

Csendes este! ah, tekints le,
Nézd e bánatot,
Könny helyett szememre hints le
Tiszta harmatot:
Mert elfogytak
Régi könnyeim,
Úgy rám rogytak
Szenvedéseim.
Ninesen a ki sírna vélem,
Szánna engemet,
Így vesződöm, míg leélem
Kinos éltemet.

Csendes este! már alusznak
Mások édesen, — —
Én aggódom: — —
Nincs hová legyek.
Édes este! ah, ne hagyj el,
Zárj le más szemet,
És lakásodig ragadj el
Innen engemet.

Csendes este! balzsamozd el
Durva kínomat,
Vagy reám végtére hozd el
Várt halálomat.
Mert fájdalmam
Többre-többre nő,
És nyugalmam
Senkitől se jő. — —

Mindenesetre beteges melancholiának hangja ez s a szomorúságnak nem oly kereszténvies alkalkazása mint azt az egyházi atyák kivánják. Csokonai valóban nem akkorra tartja fenn a bánkódást, mint Szt. Chrysostom kivánja, tudniillik hibás tetteinek kiséretére, ellenkezőleg: fájdalmai alatt belemélyed a búba s ebben gyönyört talál. Egészségtelen lelki állapot, de melyet részemről el nem cserélnék a testi-lelki jóléttel oly gyakran párosuló közönyösségért, felületes érzésért. Aztán ez a melancholia szorosan összefügg a kor hangulatával. Minden átalakulóban levő társadalom komor búsongásban szenved, valami bizonytalan után eped, kimenekülni akarva a jelenből egy szebb, akár múltba, akár jövőbe, — s minthogy célját el nem érheti, legalább az utána álmadozáshoz ragaszkodik rajongással, másfelől epedően várva a végső megsemmisülés nagy percét, melyben vágyainkkal s kinjainkkal együtt elenyészünk, talán örökre! — Csokonai

is a boldogtalan szerelem bús románcának végső dallamánál méla fájdalommal tekint végig elhervadt örömeim s az enyészet ölelő karjai után eseng, mint az a beteg gyermek, ki édesanyja csókjától remél gyógyulást.

Földiekkel játszó
Égi tünemény,
Istenségnek látszó
Csalfa, vak remény!
Kit teremt magának
A boldogtalan,
S mint védangyalának
Bókol untalan. . .
Síma száddal mit kecsegtetsz?
Mért nevetsz felém?
Kétes kedvet mért csepegtetsz
Még most is belém?
Csak maradj magadnak!
Biztatóm valál;
Hittem szép szavadnak:
Mégis megcsalál.

Kertem narciszokkal
Végig ültetéd;
Csörgő patakokkal
Fáim éltetéd;
Rám ezer virággal
Szórtad a tavaszt,
S égi boldogsággal
Fűszerezted azt.
Gondolatim minden reggel
Mint a fürge méh,
Repkedtek a fris meleggel
Rózsáim felé.
Egy hiát esmértem
Örömimnek még:
Lilla szívét kértem;
S megadá az ég.

Jaj de fris rózsáim
Elhervadtanak;
Forrásim, zöld fáim
Kiszáradtanak;
Tavaszom, vígságom
Téli búra vált;
Régi jó világom
Méltatlanra szállt.
Oh! csak Lillát hagytad volna,
Csak magát nekem:
Most panaszra nem hajolna
Gyászos énekem.
Karja közt a búkat
Elfelejteném.
S a gyöngykoszorúkat
Nem irígyleném.

Hagyj el, oh Reménység!
Hagyj el engemet;
Mert ez a keménység
Úgy is eltemet.
Érzem: e kétségbe'
Volt erőm elhágy,
Fáradt lelkem égbe,
Testem földbe vágy.
Nékem már a rét himetlen
A mező kisült,
A zengő liget kietlen,
A nap éjre dűlt...
Bájoló lágy trillák:
Tarka képzetek!
Kedv! Remények! Lillák!...
Isten véletek!

A míg azomban fájdalma ily csöndes melancholiává csillapulhatott, tisztulhatott, idő kellett. Csak nehezen gyógyulhatott lelke, mely „a mély keservektől ízekre szaggattaték", szíve „lomhává lett, elvadúlt", előtte „az emberek törzsökökké, a világ pusztává lett;" lelki baja physicai

szervezetét is annyira megrendíté, hogy élete ajkán lebegett már „mint a repülni készülő ijedt madár." Sebével a zajgó világ tolongása elől Somogy rengetegébe bújdosott „haldoklani" ...

Csokonai Komáromból Keszthelyre távozott a somogyi esküdtnek Szokolai Dánielnek, barátjának kíséretében. Beállított a híres grófhoz, ki gazdasági iskolájának felállításával oly nagy névre tett szert hazánkban, ki a tudósokat s költőket ott környezetében leereszkedő elismeréssel tüntette ki, a ki később heliconi ünnepeket rendezett költőinknek s ezek közt a már akkor halott Csokonainak is tiszteletére. Hogy fogadta most ő ezt, életében? ép erről akarunk szólani: majd látni fogjuk, vajjon költőnk számára is csak úgy nőtt-e a dicsőség, a mint Musset később mondta: mint egy lassú fejlődésü s a sírhalom földjében hajtó virág.

Mikor Festeticsnél Csokonai megjelent, készpénz helyett csak igéret-váltót kapott, de a mi csak idővel váltódott be, bár akkor aztán kamatostul, a mennyiben nagybecsü ismeretségeket szerzett a később, müveit sajtó alá rendezgető írónak. Egyelőre azomban csakis szép szót nyert költőnk: a csurgói gymnasiumnak megnagyobbítását egy évvel halasztották el. Csokonait ama lelki megrendülése óta csak új hivatalának tudata tartotta fent: most ez a támasza is erősen megingott. Ujabb kínokkal, felszaggatott sebekkel távozott Tihany felé, ide szakadt barátainak felkeresésére; ez utjában felébredt fájdalma, mely a puszta szerelmi búbánatból kibontakozni kezdett s egyre általánosabb jellemet öltött: a világfájdalom felé közeledett. Nem ahhoz, mely a lét megoldhatlan problemáinak vaskalickájában

verdesi agyon magát: nincs benne sem Cain, sem Manfred lelke, Hamlettől is végtelen távol áll; az ő fájdalma olyan mint századjáé, mint a lelki rokonául ismert Rousseaué. Mindketten a társadalommal szegezik szembe mereven saját egyéniségüket, s az így nyert sebek felett jajonganak, lelkük összes kínjait a társadalomnak szórva vádkép fejére. Ennek a hangulatnak gyakorta fogunk tanúi lehetni költőnk életében. Ilyenkor, mint most is, midőn az emberektől kigúnyolt, barátaitól meg nem értett fájdalmára a magányban keres enyhülést, mindig az ermenonvillei remetének alakja, eszményképe ötlik elméjébe s az ő emléke felett mereng:

Oh Tihanynak riadó leánya,
Szállj ki szent hegyed közül!
Ím, kit a sors eddig annyit hánya,
Partod ellenébe ül.
Itt a halvány holdnak fényén
Jajgat és sír elpusztúlt reményén
Egy magános árva szív...

Oh van-é még egy erémi szállás,
Régi barlang, szent fedél,
Melyben egy bölcs csendes nyugtot, hálást
E setét hegyekben lél?
Hol csak egy kő lenne párna,
Hol sem ember, sem madár nem járna,
Mely megháborítana?

Abban gondolom, hogy semmi jussal
Ellenkezni nem fogok,
Hogyha én egy megvetett virtussal
Itt egy kőben helyt fogok.
S e szigetnek egy szögében,
Mint egy Rousseau Ermenonvillében,
Ember és polgár leszek.

Itt tanúlom rejtek érdememmel
Ébresztgetni lelkemet.

A természet majd az értelemmel
Bölcsebbé tesz engemet.
Távol itt, egy más világban,
Egy nem esmért szent magánosságban
Könnyezem le napjaim.

Itt halok meg. E setét erdőben
A szomszéd pór eltemet.
Majd talán boldogabb időben
Fellelik sírhelyemet:
S a mely fának sátorában
Áll együgyű sirhalmom magában,
Szent lesz tisztelt hamvamért...

Tihanynál Csokonai átkelt a Balatonon s Csökölben Kis Bálint segédlelkészt, földiét és collegiumi életének egykori részesét kereste föl. Itt ujultak fel szenvedő lelkében a régi emlékek: a rég óta odahagyott szülőváros, melyből csak fájdalmat hozott magával, mely mindig más és más alakban ujulva fel, szüntelen égesse kebelét. Eszibe jutottak most azóta elfolyt ifju évei, melyek alatt annyi hányattatáson ment át. Mennyi fájdalom viharzott át azóta szivén; hányszor áldozott le reménye, a csalódás szürkületében hagyva őt! Olyan volt lelke mint egy sir, melyben vágyai megsemmisülve szálltak alá, s melyen a keserv szomoru virágai nődegéltek. Valóban ő temetett; örömeit, boldogságát, reményeit temette: temetésről hazajövet pedig mily kihalt minden a halottasháznál, mintha azzal a koporsóval együtt minden elevenséget a föld nehéz göröngyei alá temettek volna!

Ilyen ürrel lelkében jött Csokonai barátjához, s mekkora különbséget talált ennek a sorsa s a magáé közt! Mig a végzet az ő akaratosságát nyugtalansággal fizette vissza, az egyszerü segédlelkész élete a köznapiság rendjében folyván, csöndes,

nyugodt s vidám volt. Boldog kis családi kör, minden érező szív eszményképe, te ütötted itt fel sátradat, s a te légköröd való volt annak a lelki betegnek, ki itt kötötte ki egyidőre sokat hányatott sajkáját. És e kis család körében Csokonainak ujabban fölzavart nyugalma megint elsimulni kezdett: az emlékezet lelkét még meg-meg érinté, mint az esti szellő, melytől össze-összerezzen a viz tükre; kebléből még egyszer-egyszer tört sohajok szálltak fel:

El-elhalok, mihelyt te jutsz eszembe! —
Érted borong éltem tavaszsza,
Mert nincs nap, a mely elfogyaszsza
A rám vonult ködöt. — —
Oh mely keserves annak élni,
Kinek tovább nincs mit remélni,
És mégis élni kell! — —

Aztán a fájdalom ez utósajgásai is elvesznek; elboruló homloka az ártatlan gyermekszónak madárcsevegésére kiderül; a jó barátnak s gyöngéd hitvesének vidító biztatása visszavarázsolják sápadt arcára a mosolyt, s kezd beletörődni sorsába [1]) Teljes nyugalmat természetesen most sem élvezhet; nem elég szivbeli búja, még ifju korának collegiumi emlékei is kisérteni kezdenek némely percben: igaz, hogy csak múlólag, de nem volt-e elég ennyi is Csokonait lázba hozni?

---

[1]) Visszatérő jó kedvének jele a Kis Bálint nevenapjára szóló köszöntője:

Csököl és Hedrahely csaknem üstökbe kapott.

Egyikse akarván engedni másiknak a papot stbi, — mely tréfásan verseli fel a két falu versengését, mit egy leszálló nympha oszlat el, a ki Kisnek gratulatiót recitál. (Hátrahagy. Irásai, akadémiai kézirattár. I. 283—6.).

Már természeténél fogva asszkóroshoz illő gyanakvással viseltetett ő némely környezőihez, kik közül mindenesetre épen nem hiányoztak holmi túlscrupulosus erkölcsbirák, szóhajtók. Az ilyesmik ideges izgatottságba ejtették: mintha gombostűvel kirakott párnára talált volna ülni ilyenkor; de ha haragja kitört, csakhamar erős önérzete, szellemi felsőbbségének, és szive tisztaságának tudata csendesité le hevülését, adta vissza előbbeni nyugalmát. [1])

II.

Mikor a zöld lomb elfödözni kezdte a kihajtó fák sebeit, Csokonai is visszatérőben volt lelki zsibbadásának teléből: félüdülten hagyta oda a kis házikót, hol annyi vigaszt talált kinjaira, miket még aztán a barangolás változatossága sem volt képes egyhamar véglegesen elűzni. Az öröm csak félénken merte megszállani, s ha búja ismét sohajra kelt, megrezzenve repült az tova tőle. Sebei hegedőben voltak, s ép ezért most néha megint jobban sajogtak: ujból ki-ki törnek belőle azok a jajhangok, miket előbb Tihany echója visszhangozott, még barangolásai közben is; mihelyt eltávozik a baráti körből s magára marad, a magányban újra elmélázik, szemébe könyek szöknek s ismét csöndesen zokogni kezd:

Áldott magánosság, jövel! ragadj el
Álmodba most is engemet;
Ha mások elhagyának is, ne hagyj el,
Ringasd öledbe lelkemet.

[1]) L. a K i f a k a d á s cimü, Csökölben irt verset.

Öröm nekem, hogy lakhelyedbe szálltam,
Hogy itt Kisasszondon reád találtam.
E helybe' andalogni jó,
E hely poetának való.

Itt a magános völgybe és cserében
Megfrisselő árnyék fedez,
A csonka gyertyánok mohos tövében
A tiszta forrás csergedez.
Két hegy között a tónak és pataknak
Nymphái kákasátorokba laknak,
S csak akkor úsznak ők elő,
Ha erre böles s poeta jő.

A lenge hold halkkal világosítja
A szőke bikkfák oldalát,
Estvéli hűs álommal elborítja
A csendes éjnek angyalát.
Szelíd magánosság! az ily helyekbe
Gyönyörködöl s mulatsz te; ah, ezekbe
Gyakran vezess be engemet,
Nyugtatni lankadt lelkemet....

Mentsvára a magán szomorkodónak
Csak a te szent erdődbe' van.
Hol biztatásit titkos égi szónak
Hallhatja a boldogtalan.
Te azt, ki megvetette a világot,
Vagy a kinek már ez nyakára hágott,
Kiséred és ápolgatod:
Magát magával biztatod. . . .

Oh kedves istenasszony! én is érted
Gyakorta mint sohajtozom,
Mert szívemet baráti módra érted,
Midőn veled gondolkozom.
Ártatlanúl kecsegtetel magadba',
Nincs tettetés sem csalfaság szavadba',
Hív vagy, nem úgy mint a mai
Színes világ barátai.

Lám, mely zavart lármák között forognak
A büszke lelkek napjai,
Kőről kövekre görgenek, zajognak,
Mint Rajna bukkanásai ;
De ránk mikor szent fátyolid vonúlnak,
Mint éji harmat, napjaink lehullnak,
Tisztán, magába, csendesen :
Élünk, kimúlunk édesen. . .

Sőt akkor is, mikor szemem világán
Vak kárpitot sző az halál :
Ott a magánosság setét világán
Behullt szemem reád talál.
Síromba csak te fogsz alá követni,
A nemtudás kietlenén vezetni :
Te lészel, ah ! a sírhalom
Völgyén is őrzőangyalom.

Áldott magánosság ! öledbe ejtem
Ottan utolsó könnyemet,
Végetlen álmaidba elfelejtem
Világi szenvedésemet . . .
Áldott magánosság ! te légy barátom,
Mikor csak a sír lesz örök sajátom.
De ez napom mikor jön el ?
Áldott magánosság, jövel ! . .

. . . Mielőtt a csököli kör egyhanguvá válhatott volna költőnkre. a kisebb-nagyobb kirándulások után, az érkező madaraktól ő is útra kapott kedvet s tova ment. Ezúttal Szokolaynak, kivel Kesthelyre jött volt, a háza lett kóborlásának első húzamosb állomása. Itt, Hedrahelyen is vidám társaság fogadta őt keblébe. A megyei esküdt, ki jó s tehetős családból származott, már hivatalos állásánál fogva is nyílt házat tartott, s laka víg cimboráknak volt gyűlőhelye. E fiatal emberek pajzán kedve eleinte mindenesetre visszataszitólag hatott

Csokonaira, s így ő fájdalmát annál titkosabb gonddal iparkodott szíve mélyén ápolni. Azonban epednie, tépelődnie ily környezetben már nem lehetett sokáig; az ember nem szokta dobra ütni szentebb érzéseit, affectatiót nem csinál belőlük, hanem szívébe rejti s mosolyt erőltet arcára. Így tett Csokonai is, s e mosoly nála, főleg a gyakori kirándulások szórakozásaitól, napról-napra kevesebb erőltetést kivánt. Érzései, gondolkozása a forduló pontra jutottak el. Előbb a baráti kegyeletnek vigasztaló szava sem hatott rá, most a borozók nyers axiomája kapta meg lelkét: „Ez az élet úgy sem sok, használják az okosok!“

S most önmaga kezdi vizsgálni érzéseit; önmaga kezd felettök, mámorba fojtott keserüséggel, bús magyarként nevetni. Szomorúságát az a dacos jó kedv váltja fel, mely a magyar jellemnek lényeges vonása.

Mit? kiált fel, hányszor felfogadtam, hogy többé nem szeretek, rá se nézek a nőkre, hogy asszonygyűlölő leszek! De hát ugyan mi hasznom lett e fogadásból? Eltünt körömből a vidámság: „csak sötétes gondolat vont körültem gőzfalat. Csak rettentő képzelések, csak rettentő érezések ostromolták lelkemet. Semmi virtust nem kerestem, embergyűlölésbe estem, s már egészen ellepe lelkestől a sárepe. Már az elmém is tompula; és csak-csak kevésbe múla, hogy fejembe nem lövék! Mégis elmémhez jövék: legyen hála, észrevettem, hogy bolond gombákat ettem, s felkiálték: mind bolond, ki nem szeret; vágasson magán eret.“

Ime így lesz költőnkből, saját szavaival szólva, ismét ember: cynicus kedvet ölt most magára,

borba fojtja bánatát s még szeretni is megpróbál, a szónak mai értelmében s nem többé plátóilag [1])

Ne gondoljuk azonban, hogy oly szívvel minő az övé, érzékiségbe merülhetni: sokkal nemesebb arra lelke, mely egymaga képes lett volna megóvni őt, ha esetleg ujabb környezete nem nyújt is támaszt keble jobb érzéseinek.

Hedrahelyről Csokonai, kinek a bútól és hányatottságtól aláásott egészségét újabban támadta a betegség, Kaposvárra ment gyógyulni, hol nemsokára fel is üdült; aztán ismét meglepte barangolási kedve s Pécsre [2]) is átcsapott, hol alkalmasint a Festetich-családnak volt egyideig vendége: itt még egyszer fogunk költőnkkel találkozni, midőn szülőföldére zarándokol majd haza felé...

Visszatértekor Nagy-Bajomban állapodott meg. Itt talált ismeretségei voltak a legfontosabbak, húzamos vándorlása alatt. Nemcsak itt maradt leghosszabb ideig, közel egy évig, [3]) de itt talált erős baráti támaszt mint állást kereső ember, rokon lelket mint költő. Sárközy István, e komoly s tudományos férfiu, Kazinczynak levelező barátja, voltaz előbbeni, kihez mint a megye alispánjához hamar bevezette őt annak sógora, a Dunántúl híres költője s Csokonainak eddig csak távolból ismerőse: Horváth Ádám.

Nádasdi Sárközy István, ki félszázadon át vi-

---

[1]) Annak a Josephának szereplése, (1799. március elejéről kelt névnapi gratulatio. Elegyes költem. III. könyveben) mégis tán inkább m á s n a k számára írt költemény lesz, mintsem e stadium egyik mozzanata.

[2]) V. ö. a Dorottya előszavát és Sárközyné névnapi köszöntőjét. (Elegyes versek. III. k.)

[3]) 1798. juniusának végétől 1799. májusának végéig.

selte hivatalát, később királyi tanácsosságot nyerve, s kinek fiai is alispánok lettek, — érett s tapasztalt ember lévén, belátott Csokonai lelkébe, s annyira megszerette őt, hogy akár egész életére házához bilincselte volna. Eltréfálgattak, elvitatkoztak együtt, s bár a jóval idősebb Sárközy nem tagadta meg a magyar férfitársaság természetét, de mégis némi atyai gondoskodásra, tanácsadó szerepre tudott emelkedni ifjabb barátjánál, a ki ha engedett az alkalomnak s bele talált mélyedni a nyerseségbe, nem egyszer vette a háziur gyöngéd figyelmeztetését: „Deferáljon az ur, édesem, a világ gusztusának valamit!“

A vídám, gondos s jó magyaros háziasszony, kinek helyzete e felvilágosult háznál szabadabb volt, a sürgő-forgó iskolás gyermekek s a szende, kedves házikisasszony közt Csokonainak élete csak vidáman folyhatott. Kedvének nyerseségét e női befolyás ellensúlyozhatta, s vad kacaját bizonyára nem keveset fékezte az a szép gyermek, kinek emléke évek múlva is, mikor már szülővárosába vissza vándorolt költőnk, oly gyöngéd részvét búsongását kelti ennek szivében, kora elhunytakor.

E kedves családnál települt tehát meg Csokonai s mintegy házi poétának játszta szerepét: nem hiában köszöntött be névnapi gratulatióval. A gyakori házi mulatságok nem értek volna semmit, ha jó kedvének sugaraival ő nem villanyozza fel, a mit annál örömestebb is megtett, mert ez által a családnak lekötelező szívességét viszonozta némileg. Igy élt itten e kis udvar poétája, ki verssel szentelte fel gazdájának új korpádi házát, verssel vidítgatá a nőket, s egy-egy komoly, okosabb szót

váltott a családfővel, hol pedig a költői tehetségét s tudományát bámulni eléggé nem tudó gyerekekkel okoskodott meg tréfázgatott.

Arra, hogy Csokonainak nyughatatlan szelleme ily rendes kerékvágásba lett egyidőre terelve, s hogy ő húzamosabban volt képes egy helyben maradni, nagy befolyással volt a ház rokona s közös barátja, Horváth Ádám, ki úgy sorsára mint hajlamaira nézve sokban megegyezett költőnkkel.

Pálóci Horváth Ádám dunántúli születéshelyéről már tizenötéves korában Tiszántúlra, a debreceni collegiumba ment, melynek szellemével ő ugyan könnyebben megbarátkozott, de túlságos elevensége nem egyszer keverte bajba. Mindazonáltal tógátusságig is vitte, de ekkor már, dacára polyhistoricus hajlamainak, a zsidó nyelvet már maga is sokalván, csak kényszerüséggel, kedv nélkül fejezte be tanulmányait, s aztán Miskolcra, majd Eperjesre ment, hol ügyvédi és mérnöki vizsgát tett. Később visszatért Dunántúlra, több megyének lett táblabirája s szorgalmasan eljárogatott az ülésekre; Nagy-Bajomban, mint a külső-somogyi és felső-baranyai helvét vallásu egyházi kerületeknek világi gondviselője tartózkodott, nem épen a legjobb egyetértésben vallásfelekezetével, mely nehezen fért össze az ő „presbyteriana lelkiismeretével:“ e részben egy elven volt sógorával, Sárközyvel, ki később egyházát tollával is szolgálta. Történetünk idejében Horváth Ádám már másodikszor nősült volt, — elválván első nejétől, — de nem sokkal több szerencsével, mert mint később maga vallá meg, e második nejétől „már elválni átallott is, sajnált is,“ s ép azért később csak törvényes egyezkedéssel különözte el tőle magát.

Rideg családi életében ki nem elégíthetett érzései annál buzgóbb mozgatására szolgáltak irodalmi hajlamainak, mint ezt Csokonaival közös barátjánál, Földinél is tapasztalni fogjuk. Csakhamar a kor legnagyobb tekintélyei közé vergődett fel rendkivül buzgó munkássága miatt, mert különben verseiben semmi költői tehetség, tudományos ismereteiben semmi rendszer nem volt; ő valósággal kora polyhistorismusának és lelketlen verselgetésének volt megtestesülése: az idejebeli társadalomnak úgy szólva magvát, legtömöttebb kasztját képviselte, egész egyéniségével. Izlése a kocsisok és béresek salonjának volt tonusa, s minden külföldit utált. A franciát és angolt már gyermekkorában „kapkodta" pap atyja házánál, de semmire sem ment bennök, a németet pedig „csak megvetésből nem igyekezett" megtanulni. Hasztalan buzditotta őt a a keszthelyi gróf sógora s a megye főispánja, Széchenyi gróf; hasztalan igérkezett, szándékozott maga is ezért Bécsbe menni: megmaradt nemzeti vaskalaposságában. — Ez a conservatismus, a túlságos hazafiuságnak ily végletes reactiója, az általános elidegenülés közepett, csak mérséklőleg, józanitólag hathatott Csokonaira. Személyes ismeretségük mindenesetre hasonlíthathatlanúl eredményesebb volt, mint eddig — a szokásos divat szerint — egymással váltott, kölcsönös magasztalás phrasisaiból szőtt, üres epistolázásuk. Most szakitva e meddő időpazarlással, s szemtől-szemben állva egymással, kölcsönös eszmecserét kezdhettek.

A hosszú fürtös, nyugodt homloku, megtermett férfi, és vézna s szenvedésektől barázdált, ideges arcu, tüzes szemü társa egymás körében jól érezték

magukat. Át-át adták magukat annak a magyarosan „csöndes beszélgetésnek“: bor és pipaszó mellett tünődtek a jövőn, merengtek a múlton. Ilyenkor előkerültek a régi világ titokban tartogatott emlékei, a kesergő, gúnyos kuruc dalok, melyeket Horváth oly hévvel danolt, míg Csokonai, kinek „éneklésre nem volt olyan alkalmatos“ [1]) a hangja, buzdulva hallgatta e nótákat, melyek a hazaszeretet melegével árasztották el mindkettejük belsejét s lelküket közelébb hozták. Ilyenkor aztán a külföld műveltsége után törekvő ifju költő erős, borsos kifakadásokat hallhatott amaz írók ellen, kik a német vagy francia könyvekbe annyira bele vesznek, hogy aztán írni sem tudtak becsületes magyarsággal, a sok idiotismus reminiscentiáitól.

Ez a lealkudni semmit sem engedő erős nemzetiség csak szerencsés ellensúlyozásul szolgálhatott Csokonainál, vagy helyesebben szólva, még jobban megerősitette őt abbeli törekvésében, hogy ezután is ne idegen virágok átültetésén fáradozzon, mik a hazai földben úgy is elsenyvednek, hanem csak a hazai műveltség fájába oltson nemesitő, de aztán hússá s vérré váló elemeket.

Előbbeni ösztönszerü sejtései most váltak, most emelkedtek határozott elvekké.

III.

Sárközynek, a következő évi tavasz nyiltakor, sikerült közbenjárásával végre beteljesiteni Csokonai vágyát, mely ezt Csurgóra vonta, bármily nehezére

[1]) Gaál L. feljegyz. Akad. kéziratt.

esett is távozása. Sárközy is nehezen nélkülözte ugyan barátjának megszokott, kedves társaságát, de utoljára is belenyugodott, mert így legalább a kérdéses intézetbe járó fiának szerzett egy atyai pártfogót, felügyelő barátot a gymnasium tisztviselői közt.

Itt, a csurgói gymnasiumban a tanitás nem folyt valami mintaszerü pontossággal. Az egyik tanitó, egy végzett deák, ki a reformatus iskolák szokása szerint csak külföldre mehetéseig működött hivatalában, Jenába távozott, helyettes nélkül. Helyét ugyanis csak az alsoki praedikátor pótolta, a ki kocsin rándulgatott be előadásra, mi azomban a hideg ködös idők, a rossz utak, a napi bajok miatt elég rendetlenül történt. Vagy elkésett, vagy be sem jöhetett. Utoljára a pap maga is bele únt, lemondott s maga helyébe, a Sárközy kérésére, Csokonait ajánlotta. [1])

Hanem Csokonainak előbb egy ürömpoharat kellett lenyelnie: az esperes ellene volt, s akár rossz akaratból, akár gyávaságból, de az ajánlottnak múltjára, collegiumi életére hivatkozott, mint a mely eléggé tanusitja, hogy az ajánlott nem barátja a rendnek s iskolai székre nem igen való. E rosszaló nyilatkozatnak aztán nem egy támogatója találkozott: Csokonai nem az az ember volt, ki egész környezetével jó lábon tudott volna állani, mostani hangulata még kevésbbé képesitette őt erre. Az alispán azomban keresztülvitte pártfogoltját s ez végre beülhetett ideiglenes tanitó székébe.

Az új hivatal megszerzése tehát nehezebben ment mint az egykori collegiumi publicus praecep-

[1]) Gaál László följegyzései után, Szanánál, id. m.

toratus, melynek keserü utóizét itt is éreznie kellett Csokonainak ; de aztán e hivatal sokkal függetlenebb, hálásabb is volt. Nem állott most már pedans puritanismusnak vizsga szemei alatt, élettapasztalata is sokat elvett egykori enthusiasmusából: most könnyebben, jobban érezte magát. Tanitványokat látott ismét maga körül, kik odaadó szeretettel csüngtek rajta, s lelkiismerete egy percre sem engedte, hogy könnyelmüen viselje magát kötelességével szemben. A Balaton kies, romokban dús vidéke a múltnak emlékeihez újult erővel fűzé Csokonai képzeletét: Dugonics szelleme ismét körülötte lebegett, s mindegyre buzgóbban tanulmányozá nemzetének dicső őstörténetét, — s ebből vizsgát is tett — mely neki csak kedvenc menedékül szolgált a jelen nyomoruságai elől. E tanulmányaitól gerjesztett tudományszomja aztán tanári működésére is áthatott: annyira ment buzgósága, hogy ezuttal, midőn most újból látott tért maga előtt eszméinek beültetésére, egész tankönyvet iparkodott tanitványainak összeállitani, könnyü szerrel akarván velük megismertetni mindazt, a mihez ő oly nehezen, annyi fáradozás után, s akkor is rendszertelenül jutott. Saját bajlódásán okulva, mintegy reformálni próbálta iskolájában a közoktatást: a deák prosodia száraz szabályai helyett a hazait kezdte fejtegetni, s e technikai dolgok helyett, — mik eddig nem csak túlsúlyban voltak, hanem az iskolai tanitásnak úgyszólva kizárólagos tárgyát képezték, — aestheticai eszméket iparkodott önteni az ifjak fogékony lelkébe, ízlést, itélő tehetséget ébresztve fel bennök a művészet iránt.

De nemcsak tanitója, hanem költője is lett

ő az iskolának. A grófi koronának fényétől múzsája több csillogást vett most mint egykor a rideg collegiumi falak között. Mindenféle ünnepélyeket rendezett, s minél leleményesebben: ének, alkalmi költemény, tüzijáték, kivilágitás, színelőadás mind tőle került ki; ugyszólva ceremonienmeisterje lett en miniature Festeticlmek, a ki aztán mindig csak elismeréssel viseltetett iránta s meg-megjutalmazta, ha nem is valami fényesen. Mondhatni, hogy egész udvari poetája lett, még pedig nemcsak a grófnak magának egyedül, de egész családjának. Ő siratta meg a gróf testvérének özvegységre jutását, ő irt üdvözlő verseket a gróf sógorának főispáni installatiójára. S a dunántúli aristocratiának e legkiválóbb tagjai minő szerepet vittek a később műveit sajtó alá rendezgető költővel szemben, annak idején fogjuk elbeszélni.

A kisnemesség, a fejledezni kezdő polgári osztály is választott kedvencéül tekinté ezt a szegény jongleurt, ki jobbra-balra diesérgetése, obligát névnapi örvendezései, haláleseten busongásai után oly fesztelen vidámsággal pengette hangzó cimbalmát. Irásait nyakra-főre hurcolák el: majd mikor haza térve össze akarja őket szedni költőnk, jobbra-balra fog miattuk kutatgatni, keresgélni, s többnyire hasztalan. Pedig ugyancsak fölszaporodtak volt ekkor költeményei: mintha a somogyi kies halmok levegőjétől könnyebben lélekzett volna, mintha izmai rugalmasabbak, vére élénkebb lett volna. Hisz ez a föld, ez az éghajlat volt az, hol Csokonya feküdt, a Csokonaiak származási helye: úgy érezhette itt magát költőnk, mint az idegen föld alá, idegen éghajlat alá került fának csemetéje, ha

az eredeti talajba, levegőre jut vissza. Az ő szelleme is dúsan kezdett hajtani, virágozni: legremekebb művei életének mind ebből az időszakából valók. Szétdúlt boldogságának kínos emlékei mind erősebben tompultak a munka forrongásában, s munkakedvének mintegy emelésére, frissítésére, a többszöri személyes kitüntetésen kivül, ugyanez időben érte őt az a megtiszteltetés, miszerint a marosvásárhelyi nyelvmívelő társaság tagjává választotta, mire aztán ő egy collegiumi idejéből származó költemény átdolgozásával felelt: cosmopolita, rationalisticus hangon dicsőítve a társaságot, mely keleten a műveltség s nemzetiség védelmére emelkedett. E költeményre még visszatérünk: álljon itt helyette kisérő levele.

„Valahára, írja Csokonai, talán lehet szerencsém az én szerencsémet öszve szedni s elkezdeni azt a hazafiui iparkodásomat, a mely nem magyar szivem, hanem az időknek szomoru környülállásai miatt csüggedett el. Nálunk nem a hazának fiai változtak el, hanem a haza; vagy talán nem is a haza, hanem egyéb... Boldog vagy oh kisded Erdély, bár a csinos Európának legvégsőbb szélein fekszel is, boldog vagy! És te fogod bé a legutolsó magyarnak szemeit, mikor mi már vagy oesterreicherek, vagy rusznyákok lészünk, az Árpád és a 7 kapitányok sirja felett!

De nem panaszkodom. Biztat engemet a szük Erdély, még ha Magyarország Styriává lesz is, — biztat engemet ez a kis tartomány, a melynek nemes törekedései a Duna s a Tisza négy tágas circulusait megszégyenitik. Vajha ti hozzátok, Bethlen fejedelem tartományának nagylelkü polgárjai, vajha

ti hozzátok csak egyszer béutazhatnék: akkor, oh akkor Volga és Caspium kiköltözött lakóinak, édes elhúnyt őseimnek ereklyéit bámulhatnám máz nélkül való egyenességtekben!

Énnékem ez a szerencse, egy Bihar vármegyében születettnek nem adatott. Hányt engemet a szerencse tulajdon hazámba és tulajdon hazámért... és egyedül a nyugtatott engemet s a serkengetett eddig, az ébresztett a munkára, hogy ha nem telt is, akartam, ha másért nem, legalább a jövendőért.

Ti pedig, más hazából való, testvér Hazámfiai! ti boldogultok s legalább minket, elkedvetlenedteket vigasztaltok. Néktek örűlni fog a jövő, ama késő emberi nyom, mi rajtunk pedig siránkozik...

Éljetek szerencsésen a magyar Helvéciának szerencsésebb polgárjai: mi csak igyekezni akarnánk, ti nektek pedig munkálkodni is lehet: munkálkodjatok!" [1])

Csokonainak hazafiui fájdalmát már volt alkalmunk fejlődésében meg-megfigyelni. Láttuk a Mennyei Diéta s a Béka-egérharc bohó paródiáit, a Tempefői keserü marásait, az állatmesék melancholiáját; hallottuk a pozsonyi cantáték nagyhangú énekesét, ki helyenként el-elfeledkezik szerepéről; majd a komáromi verseknek múlt dicsőitését és német csipkedését. Végre bepillantottunk volt ama nagy uraknak hiában irt levélbe is, melyben Csokonai a tények korlátolhatlan logikáját a maga kegyetlenségében, merészen tárta fel: de akkor ő

[1]) 1798. aug. 4-ikéről, Nagy-Bajomból keltezve. Akadémiai kézirattár: Toldy Csokonaiáiban. Közölve az Új M. Múzeumban: 1858. I.

még hitt, ő még remélt s bizalommal emelte fel annyira szavát. Hanem most, annyi csalódás után, a napról-napra kietlenebbé, nyomorubbá váló politikai viszonyok közt: most már nem tudott többet hinni, nem remélhetett. Mint ugyanekkor egy titokban fejledező nagy költőtársa, Berzsenyi, ő is az enyészet gondolatában nyugodt végre meg, kétségbe esve: nem mert már hazájának jövőjére gondolni, s annál hevesebben esenkedett a régi dicsőség emlékei után. Igen természetes tehát, hogy ő, e régi dicsőségnek később szintén dalnoka, oly lelkesedéssel üdvözölte a keletről, Erdélyből hozzá hatoló félénk sugárt; hogy lelkesedve gondolt Erdélyre, mint a magyarságnak századok óta Mekkájára s mint a magyarságnak egykor majd utolsó végvárára: a magyar Helveciára, hol az akarat nincs lenyügözve, hol tenni is lehet!...

Hogy visszatérjünk elbeszélésünkhöz, egy fél esztendeig tartott ez az élet: fél esztendeig élt itt költőnk elemében. De ne higyjük, hogy izetlenkedés, a legkisebb üröm nélkül tölt el ideje. Az esperesnek, hiszem, igazat adott Csokonai magaviselete. Ő ugyan elvégezte kötelességét, sőt még sokkal többet tett, mint kötelessége volt, de a betü szerinti rend alól ez által felmentve érezte magát. Részemről csak természetesnek találnám azt a tudósitást, hogy Csokonai nemcsak ezeket a tanitványait is zöldbe vitte ki óra alatt, hol a padok közé szorult ifjú izmok kelleténél többet is mozogtak, hanem hogy előadásait nem egyszer elmellőzte a rája váró vidám társaság kedvéért: azt bizton hihetjük, hogy Csokonai életében ez alkalommal sem menekült meg attól, hogy kellemetlenségeket ne vonjon a maga fejére.

Midőn tél elején előbbje végre visszajött Jenából, Csokonai egy fél évi tanitóskodása után búcsút vett tanitványitól: most másodszor tartotta búcsubeszédét iskola falai közt, s most másodszor sem minden keserü utóiz nélkül. Ime a magában véve is kikekerekitetett csinos beszéd, mely költőnknek szónoki tehetségére vall, minden rhetoricus virágai mellett is:

„Kedves régi tanitványaim s szenvedő társaim!

Talám mikor ebbe, a rám nézve szomorú órába, a melybe tőletek búcsút venni kivánok, papirossal megjelenve szemléltek engemet: azt gondoljátok, hogy mesterségesen előre elkészitett cikornyás mondókával akarok, nem annyira szivemnek és tinéktek, mint az üres ceremoniának tenni áldozatot. De változtassátok vélekedésteket; az igazság és a jó indulat kevés szóval él: magam is e kettőnek ösztönéből rövideden elmondom...

De késem még egy kevéssé, mert ha úgy érzetek mint én — a mint elhiszem, hogy úgy is éreztek, — tudhatjátok, hogy az esztendő számra érlelt szeretet nem oly könnyen veheti magát arra, hogy egy szempillantásba vegyen búcsút soha el nem felejthető tárgyaitól. Ha tehát az a néma ékesen szólás, a melyet ábrázatomon és szivemben olvashattok, és a mely az erőltetett mesterségnek truccára akármely piperes oratiónál is többet szól, tőlem és reám nézve nem elégséges: megszólalok, ámbár beszédemnek terhére vagynak egymásra duzzadó indulatim; megszólalok. De oh, mely szük és erőtlen akármely nemzet nyelve is egy tele tölt szivnek kifejezésére. Hisz ugyanazt a ti erántam viseltetett önkényt és tettetés nélkül való szereteteket, a me-

lyet még ekkoráig minden tanitványaimtól megnyerni szerencsém volt, nemcsak most, mikor a hálálkodásnak cerimoniás ideje van, köszönöm, hanem minden rólatok való megemlékezéseimben is köszönni fogom. Azt az egyet kérem ki, hogy a miben saját hajlandóságomnak s a ti kivánságtoknak vagy fél szerént vagy átaljában meg nem feleltem, vagyis felelhettem: mindazt vagy a többnyire szerencsés feledékenységbe temessétek el, vagy az előttetek esmeretes gáncsoknak és kivált utóbbi méltatlan szívszorittatásaimnak tulajdonitsátok. Jövendő tapasztalástok mind bővebben, bővebben megtanit rá benneteket, hogy a hálátlanok, valamint legnagyobb, ugy legpiszkosabb bűnösök is e világon.

Ite meae, felix quondam pecus, ite capellae. . .
Menjetek már, hajdanában
Kedves nyájam, menjetek!
Többé e fák árnyékában
Nem dallok már véletek!

Menjetek,... vagyis én megyek. Ti pedig maradjatok és az isten, a tudományoknak és a jó rendnek istene viseljen ugy gondot rólatok, hogy jövendőben magatoknak boldogságát, embertársatoknak kölcsönös segéllését, a hazának díszét, vagyis a hármat együvé foglalván, az úr isten dicsőségét a veletek együtt élő emberiség szemlélhesse: hogy én is azzal meg ne szégyenittessem, vagy mikor én tőlem a szép napnak fénye és önöntudásom a sírhalmok által elszakasztatik, az én hamvaim azon meg ne háborodjanak, hogy ti nékem is voltatok

valaha tanitványaim. Sajnálom, hogy el kell válnom ti tőletek: jobban sajnálom, hogy csak kevés ideig tehettelek tanitásom által holtig való adósimmá: legjobban sajnálom pedig, hogy e kevés idő alatt nem oktathattalak benneteket a mint az én tulajdon lelkem esmérete parancsolja önönmagamnak; hanem azzal az egy vigasztalással, vagy ha szabad, dicsekedéssel hagylak itt benneteket, hogy a mit tőlem tanultatok, mindazoknak vagy egy vagy más hasznát a közönséges életbe az oskolán kivül is használhatjátok.

Melyre nézve Didónak Aeneása búcsúzó, vigasztalással és keserüséggel elegyitett utolsó szavait teszem magaimmá:

> Classem praeclaram statui, mea carmina vidi. [1])
> Felix, heu nimium felix etc. . ."

... Csokonai tehát most elbúcsúzott a baráti köröktől s kiindult Dunántúl vidékéről. „Minekutána hiába kergettem volna a szerencsét, írja, mely szüntelen vagy került vagy üldözött, ott hagytam Csurgót; és hogy poplicolaságomnak, melyről a világot még mind hiában próbáltam meggyőzni, legalább ott jelét hagyjam, még a fizetésemet sem vettem el, tudván a tractatusnak tagadhatatlan szegénységét. Ötven mértföldnyi utamnak neki in-

[1]) Eredetileg: Urbem praeclaram statui, mea moenia vidi etc. (Aeneis IV. 654. s köv.). E búcsúbeszéd másolatát Toldy pótkötete tartalmazza: akadémiai kézirattár.

dultam, nem hozván egyebet Somogyból annál a megelégedésemnél, hogy ha nem gyarapitottam is, legalább jobban elszéledni nem hagytam azt a felette szükséges oskolát, s a velem azelőtt való esztendőben méltatlanul bánt publicumnak [1]) jóval fizettem. Ezzel a magános örömmel indultam haza és még . . . két forinttal."

Nem: Csokonai e szavaiban, talán az utolsó hetekben felmerült kellemetlenségeknek, távozni kényszerülése miatt bosszankodásának, s új helyzetének befolyása alatt igazságtalan. Hisz végső napjaiban is csak „idylliumos elmerüléssel" gondol vissza majd e „nemes, előtte holtig édes emlékezetü" Dunántúlra. Nem, ő egyebet is hozott magával: szép idők emlékét s remekművek halmazát.

IV.

Csokonai dúsan hajtó költészetének legszembeszökőbb virága a Dunántúl kies éghajlata alatt nyilt: egy óriási carricatura, a D o r o t t y a.

Már a debreceni collegiumban megismerkedtünk Bürger és Blumauer utánzataival, a patrioticus és diákos izü aljas travestiákkal. Már akkor figyelmünkbe ötlött egy rokon, de tisztultabb irány, a parodizáló comicai eposban, — olasz, angol, francia s német képviselőivel.

---

[1]) Megválasztatásának emlitett akadályára vél lelni e szavakban célzást Toldy, holott az a föntebb közlött búcsúbeszéddel egyetemben az utolsó időkben támadott kellemetlenségeknek utóize.

E műfaj chablonával Csokonai legelőbb Tassoni Sándornál ismerkedett meg, kinek Secchia rapitáját ép úgy megkisértette leforditani mint Loredan rokon Iliade Giocosóját.

Tassoni, e bibornokok s hercegek udvarában sütkérező kegyhajhász, ki ama művét is csak ily célból irta, korának, a másodvirágzásban tengődő s modorossággá fajult renaissancenek visszahatását képviseli, az antik classicismus ellen: Homér megtámadója s a Virgil-Tasso chablonának kigunyolója. Az utóbbira hősi hangot affectál, olasz sensualismussal rajzolja az olympus istennőit s isteneit. Örökös leirásaiba, hadsereg enumeratióba számos korabeli célzást sző be s a két utolsó éneket csakis egyéni bosszuból toldja a többihez. Tasso antik machináit, romanticus varázslatait a rococo styl embere nem tagadja ugyan még meg, de nehézkes eposában gyakran csap burlesque, sőt aljasan nyers hangba, s iróniája mellett vakmerő scepticismust bátorkodik mutatni, kegyurai, a papság előtt.

Csokonai tehát Tassoniban a komoly epos és az általa használt burlesque styl vegyüléke mellett némi ironiára lehetett figyelmessé. Ezt találta meg az érzékiség és a juste milieu apathiája közt hányódó Wielandban, s főleg emennek távoli s előző rokonában, Tassoni tanitványában: Boileaunál, kinek Lutrinjét, e héroi-comique poëmeot Csokonai eredetiben olvashatá s igy, a magyar közönségtől eltérően, élvezheté is. Hisz a forditásban elvesz e mű minden érdeme: a finom styl, a finom ironia.

Boileau e művének irásakor már fölhagyott satiráival. Versailles illatos, dagadó kerevetü salonjaiban sétált: ily helyre hozta volna ő a satira

ágyúütegeit? Ő is követte tehát udvarias, ruganyos léptü környezőit, kik csipkéikkel, szalagjaikkal babrálgatva, kecsesen mosolyogtak, finoman nevetgéltek. Ő is bohóskodni kezdett: karonfogja megcsipkedett ellenfelét s mézes-mázos szavaival a „kópé" nevet csalja ki mosolyra birt ellenéből, hogy aztán együtt nevetgéljenek, kecsesen hullámoztatva parókafürtjeiket. Aztán a nagy királynak, ministereinek bókol, s a divat követelése szerint, a papságot csipkedi: hanem csak a henye és kéjelgő papságot, a tudatlan papságot!

Valóban a Lutrin, bár célzásai miatt annyira elavult, a papság remek rajzában korának művészi emlékéül szolgál. S mint kell bánnunk, hogy a L'Art poétique tudósa technikájának mesterességét oly semmiségre pazarolta el: műve olyan mint egy fabábu, mely selyembe van öltöztetve, s drága ékszerekkel diszitett. De hiszen Boileau ép azért dolgozta fel e műve tárgyát, mert semmiség. Egy ebédutáni fogadás következtében meg akarta mutatni, hogy a legcsekélyebb tárgy sem elégtelen egy költőnek. Igy készült el a Lutrin, Tassoni mintájára. Mint Tassoni Bologna s Modena harcát, úgy énekli Boileau egy párisi templom trésorierje s chantreja közt esett viszályt, a Tassoni epos-hangján, reminiscentiás chablon-parodiájával.

Emebben különös előnyére volt téves mythologiai nézete: ő csak allegorismust látott a görög pantheismusban s igy önként kinálkozott parodiájára a Tassoninál is már meglevő allegoricus alakoknak átvétele, tovább fejlesztése.

Az angol Boileau, kit Csokonai francia prózából le is fordított, a The rape of the lock

szerzője, e téren is követé mintaképét heroi-comical poemében. Tárgya hasonlóan semmis, előadása hasonló chablonszerüségek parodiáját mutatja: csakhogy ő angol-francia. A poros könyvek, rideg klastrom falak közül a londoni précieuseöknek lépünk termébe, s itt a költő korának társadalmával, elevenig szúró megjegyzések kiséretében, ismertet meg. Nem reverendás henyék veszekedésével van itt dolgunk, hanem suhogó selyemruhás, bájos ladykkel és ékes, udvarias lovagjaikkal, kiknek egyik affairejéből a költő alkalmat vesz magának arra, hogy korának ferdeségeit megszurkálja. Mert Pope nem verselési becsvágyból írja csak költeményét, noha a Lutrin írójának e tekintetben is méltó vetélytársa; neki nem természete az a franciához illő non-chalant mosolygás, laisser-aller-féle ironia: tollát indulatok vezetik. Ezért csíp néhanéha akkorákat a misseken, ezért esik többször oly cynicus humorba, hogy a Don Juan távolban késő szerzőjét véljük egy-egy percre hallani: legalább úgy rémlik, a midőn a prude és tracsesos angol közélet, a cant, a nők ellen oly erős vágásokat mérni látunk. A boileaui ironiának gyönge idegezetü bámulói előtt e satira szinrikítónak fog feltünni,[1]) mig másrészt a képzelődés bizarrságán fognak megbotránkozni. Valóban Pope a francia styl-művészetet angol költőiséggel párosítja: innen allegoricus alakjainak elevensége, melyek közt a sylphek, a néphit e kedves gyermekei oly vonzóan rajzolvák,

[1]) Lásd pl. Taine Hyppolitot, a ki még maga is oly lenézőleg szól a The rape of the lock-ról, mint általában Poperól, ki ellen meglehetős ellenszenvvel viseltetik: Histoire de la litt. anglaise IV. Chapitre VII.

— innen költői inventiója, szemharcának szellemessége, mely mellett annyira eltörpülnek a Lutrinnek nehéz kapcsos könyvekkel egymást püfölő papjai.

„Nincs ehhez hasonló a comicus világban", úgymond Csokonai a Hajfürtrablásról, s mennyire hatott is Popenak e műve, az utunkba eső Zachariä példája mutatja, kit Csokonai szintén szorgalmasan olvasgatott, s kinek Schnupftuchját szintén le is fordította. Zachariä, az egykor Gottsched-párti költő, ugyanis egészében nem egyéb mint Pope utánzója, ki pályáját a jenai raufboldos student-életnek s a lipcsei, e „kis párisi" stutzerek galanterie-divatjának kigúnyolásával kezdi Renommistjében, s aztán maga magát utánozza, ismétli mindegyre halványulóbban. Ily harmadhajtású utánzat Schnupftuchja. — Ideje arról szólnunk, minő viszonyban áll a Dorotty a föntebb elsorolt mintaképeihez, — minő költői felfogásnak szülötte, s mi köze van hozzá úgy a költő korának mint a költő saját egyéniségének.

V.

Popenál s Boileaunál, Csokonai mintaképeinél, a Lutrin és a The rape of the lock szorosan összefüggenek szerzőiknek aestheticai elveivel. Mindkettejük szemében az epos maga csak olyan chablon, olyan külső ruha, mit bármely tárgynál lehet alkalmazni; e célra pedig szolgál a machina, a visio, áldozat, csata és föllengző hang. Ily felfogás mellett könnyü volt Boileau ironiájának, Pope satirájának epos-parodiát alkotni. Hogy Csokonai maga

milyen felfogással írta művét, mondassuk el magával. Művét nem travestiának, hanem parodiának: furcsa vitézi versezetnek (komisches Heldengedicht) nevezi, melyben „magahányi" expositio, invocatio, stb. van. „Van ebben egy főszemély, egy heros; vannak mellékherosok, mind a két ellenkező részen; vagynak characterek, erkölcsök, melyeket fentartani igyekeztem; vagynak, és azok magoktól, per peripetiam és nem a megesmerés által — a mi csekélyebb dolog — kifejtődnek; vagynak machinák, vannak oratiók, festések, képek, leírások, episodiumok, sententiák, hasonlitások; meg van a helynek, mely egyetlen egy szála, és az időnek, mely 24 óra, az ő egységek"... „Egy szóval óhajtottam — úgy mond — az epopoeának egész formáját, természetét, alkotását, a legjobb mustrák után, ebben a kis munkámban is követni."

Mint sikerült követnie e „legjobb mustrákat?"

Csokonai megjegyzi, hogy művében alcomicum fordul elő, s a bohózatokkal állitja azt egy sorba. Minthogy ilyesmit sem Popetól, sem Boileautól nem vehetett át, természetesen Blumauerre — Wielandnak csak ily utódja által tulajdonithatva hatást — vagyunk utalva, s így a Dorottyát blumaueri hangba átcsapó Pope-utánzatnak kell tekintenünk. Csakhogy az utánzat elnevezéssel csinján bánjuk, s csak annyiban használjuk, a mennyiben egy ily eredeti tehetséggel szemben méltányos: gondoljunk csak Béka-egérharcára, sőt később említendő Kleist fordítására!

Csokonai csak a chablont utánozza és e comicai epos-chablonnal eredeti, új művet alkot.

Mit utánzott Csokonai, azt már elmondtuk: szóljunk most arról, mit vett át.

Boileautól Csokonainál találjuk [1] Erist, nemcsak magát az alakot, hanem a situatiót is, mert a bosszankodó Eris monologja Boileaunál már meg van; csakhogy ily széles körvonalakban meg van az Tassoninál is, mint a Fáma alakja is: mindkettő tehát ép úgy a chablonhoz tartozó közbirtok mint a hangstbi parodiája. Boileau saját leleményeiből nem is kölcsönzött költőnk, még annyit se, mint a mennyit emez kölcsönzött olasz elődjétől. [2] Erisét kölcsönzésnek még akkor sem vehetni, hogy ha el is tekintünk attól, minő élő alakot teremtett Csokonai e nagybetüs allegoriából; mennyire halvány mellette már egy Zachariä szétfolyó Erise!

Popetól már határozott átvételeket találunk. Igy a Vénus-áldozatnak nemcsak eszméje, de kivitele is tőle van kölcsönözve, bár e kölcsönzést feldolgozta költőnk: a mi Popenál csak futólag van emlitve 12 sorban, az Csokonainál előttünk folyik le, 37 sorban. Sokkal figyelemreméltóbb Pope inventiójának, a szemharcnak átvéte, mely bár csak reminiscentia és nem forditás, de mégis az egyes kifejezésekig menő utánzat. Igy a hajtű s mosoly fegyver mellett Albert és Trézi párbaja nagyon is emlékeztet a Mr. Plume és Chloe

[1] Salamon F. a Tantaene animis coelestibus irae parodiáját Popetól szóról-szóra átvettnek véli, holott ez csak common-place, melyet Boileaunál, sőt előzőinél is feltalálhatni.

[2] V. ö. A Secchia rapita XII. énekét, hol Boileauval nagyon analog van rajzolva a kéjelgő papság.

párbajára, az utolsó sorok határozott reminiscentia, bár megforditott alakban :

Csokonainál:

Visszapillantott rá haldokló kedvese,
S a sebhedt bajnok is a földre leese.

Popenál:

She smiled to see the doughty hero slain
But at her smile the beau revived again.

Csak a küzdőfelek s a sors (amott férfi, itt nő; amott halál, itt feléledés) vannak fölcserélve, de az eszme egy. Sőt az oly kicsinység is mint Belinda, a mint „Bordács urhoz szalad," s az angol Belinda, ki „on the baron flies", szintén azonos situatio; míg a Csokonai Chloris-episodjában e szavak: „s mindketten megholtak ők metaphorában", Popetól vannak forditva :

One died in metaphor and one in song.

Emlitsük még meg Zachariät is, kinek Schnupftuchjából a Dorotty a kezdő soraiba egy élc van átvéve; Zachariä ugyanis így énekel Dorishoz :

Du wirst zwar dieses Lied nicht lesen und verstehen,
Doch wird man es vielleicht um deine Haare drehen.

Csokonai pedig Nanettehez :

Legalább, ha könyvem végig nem olvasod,
Megpróbálhatod rajt frizérozó vasod.

Rokon a német költővel Csokonainál a franciás divat csipkedése, sőt egy hasonló situatióra is

találunk: Csokonainál az ebéd után asztalnál unatkozó társaság eszméje némileg a Schnupftuch III. énekében az unatkozó társaságra emlékeztet. De ezt elég megemlitenünk, puszta találkozásnál egyébnek nem vehetjük; utánzásról itt sem szó lehet.

Kimutattuk Csokonainak common-placeeit, ki kölcsönzéseit. Láttuk, hogy az utóbbiról csak Popenál szólhatunk; és ha őt ez angol költővel, egyetlen méltó vetélytársával összehasonlitjuk, az összehasonlitás nem válik hátrányára. Popeban mindössze csak ragyogó leirásokat és eleven gúnyt találunk, alakjai háttérben lengő felhők és szétfolynak. Csokonai mesterien jellemez, mély pshchologiával, a komoly epos föllengő hangjának meglepő akkordjait üti meg, majd kellemes fordulatokkal lesz szeszélyes, pajzán, de mindig megkapó frisseséggel. A harc első felének leirásában is versenyez Popepal, a salonok e miniature-festő költőjével, oly biztos kézzel s oly üde színekkel fest. Csak az Amor csínje után érezhető a harc további leirásában némi vontatottság, de ezt a nagy mozgalmasságtól alig vehetni észre: mert mig Popenál csak hajbakapásszerü az egész viadal, addig Csokonai majdnem a Tassoni körülményességével állitja fel harcosait, s a jól rendezett ármádiának viadalát, tömör előadásra, szellemességre Popepal több helyt versenyző párviadalokban tünteti fel. Hogy versenyzésről szólhatunk, úgy hisszük elég érdem egy Csokonai korabeli magyar költőnél, a formatökély oly képviselőjével szemben mint Pope. Sokat árt azomban Csokonainál a harc érdekének, hogy a főok, a férfiak nem nősülése háttérbe van tolatva, s a Carneval és a mat-

ricula kiadatása szerepel motivumokul; e motivumok még a Boileauénál is léhábbak, hogy a Popeét ne is emlitsük. Szintoly kevéssé szerencsés Csokonai az allegoricus, illetőleg mythologiai alakokkal, kivéve az egy Erist, melynek rajza igazán mesteri; Amorról nem tudjuk, hogy kerül oda csint tenni, s felrobbantása is némi következetlenséggel csak a nőket érinti, sőt ezeket sem mind, mert a divántartók bántatlanul felejtvék. A Carnevalt egész joggal rója meg Salamon F., a legszétfoszlóbb personnificatio ez, melynek semmi nymbusa sincs, s kit meg is lehet kötözni: olyan mint egy gyermekszinházbeli papirosbáb, melynek hátsó puszta fele fordul minduntalan a néző felé. Hymen már szóba is alig jöhet, csak úgy van adva a Carneval mellé, s még emennél is semmisebb. Szintoly léha machina Vénus, kinek megjelenése az egész költemény leggyarlóbb részét képezi...

Boileau Lutrinje tulajdonkép nincs befejezve, csak el van vágva; ugyanezt mondhatjuk Pope Hajfürtrablásáról is, mely felfútt hólyag módjára lapul aztán hirtelen össze. Mind a két költemény a vázlat hatásával van ránk: hisz Pope csakis később garnirozta körül chablon-elemeivel művét, hogy kiszélesbitse; mindkettőnek mikor végükre érünk, kedvetlenség fog el, a mint látjuk, hogy milyen haszontalanságért történt a sok hühó. Csokonai ellenkezőleg nagyon is óvakodik a vázlatosságtól, annyira iparkodik minden apróbb részt kidolgozni, hogy kitéréseivel nem egyszer szakitja meg műve folyamatát, összhangját. Igy a végrendelkezés elnyújtott jelenete után is hosszas szünet áll be, meglátszik a köitőn, hogy

már maga se tudja mint fejezze be művét; pedig Carneval vesztésének percében nagyon is à propos szállhatott volna le Vénus, hogy megifjitsa Dorottyát s társait, s hogy így — költőnk öntudatos terve szerint — a természet feletti úton bonyolitott úgy természet feletti úton oldódjék fel. Ekkor aztán nem jutott volna költőnk olyan se ki, se be helyzetbe meséjével, s akkor tán e bohózatba illő machinával nem fogott volna oly unalmas, tudákos papolást tartatni a szerelem hatalmáról: míg most Vénus rikitó komolysággal prédikál, elárulva, hogy nemcsak a bécsi Szt.-István templomot ismeri az olympról, hanem még dr. Földi Jánosnak, Blumenbachnak természetrajzát, úgy Raffnak e nemü Csokonaitól forditott könyvét, sőt hogy ugyancsak Csokonainak „Szeretetről" szóló, általunk emlitett, dythirambikus elmefuttatását is betanulta.

De vajon annyira bánkódjunk-e, ha arra gondolunk, hogy azon esetben talán költőnk nem fogja megirni Gergő elbeszélését, ezt a kitünő genreképet, mely a Gerson du Malheureux óta oly művészi haladást, psychologiai fejlettséget tanúsit, s melyet ki elolvas, bizonyára igazat fog adni Salamon Ferencnek, midőn ez Csokonaiban a nép hivatott festőjének elvesztét sajnálja?...

VI.

Hátra van még a blumaueri alcomicumról s arról szólnunk, miért hiányzik a Dorottyából a satirai elem. Ennek kifejtése egyszersmind kalauzul szolgál amaz összefüggés-

nek megértésére, mely a Dorottya és kora, úgy költőjének egyénisége közt van.

Hogy keletkezett a Dorottya?

A bornirtságáról nálunk közmondásos censura e műben is crimen laesae majestatist talált s pápaszemes scrupulusságában arcképezéssel vádolta a költőt, sőt történeti alapról is akart tudomással birni. Hallgassunk inkább költőnkre, kinek őszinteségében úgy sincs okunk kétkedni.

„Az egész nemes (Somogy) vármegyében mindazokat, valakiket esmérni s tőlök esmértetni szerencsém volt, tanubizonyságul hivom, hogy az egész tartományban, a Balaton és Dráva partjai közt egyetlen egy személyt sem találhatni, a ki az én leírásommal és mesémmel megegyezne." Ily határozott hanggal szemben, Csokonai őszinte jellemét ismerve, van-e jogunk még kételkedni? „Távol légyen, írja ismét később is költőnk, hogy valami szőrszálhasogató, kákagörcskeresgető criticaster ennek a költött történetnek legkisebb részeiben is valóságot keressen. Az én Dorottyámnak csak annyi adott alkalmatosságot, mint a Batrachomyomachiának." Ugyan így szól majd művének később megirandó előszavában is.

Azt azomban maga sem tagadja, hogy valami realis ok szolgált impulsusul.

„Somogy vármegyében, úgy mond, szerencsém vala sok vidám házaknál esméretségben lenni. Előhoződtunk együtt-másutt az időjárásról, a télről, a fejér vagy fekete karácsonról s több effélékről, a mik a mindennapi beszélgetésnek vagy kezdete vagy pótolói szoktak lenni. Ilyen intermezzo ritkán esett meg, kivált ha vegyes volt a társaság, hogy

elő ne jött volna a farsang. Látám, hogy erről kivált a szép nembeliek nem épen részvétel nélkül tudnak szólani; látám, hogy nagyrészint sajnálkoztak, hogy oly rövid időt szabott kalendáriomjok az országos bohóskodásra; láték modelleeket a Dorottyára, de a mely modelleek itt is csak olyanok voltak, mint mind azokban a tartományokban, melyekre szólott a régi lőcsei kalendárium. Azonnal feltevém magamban, hogy a mit egy vagy más személyben nemcsak akkor, hanem életemnek megrendült (!) napjaiban, nemcsak Somogyban, hanem akárhol is valaha láttam horáciusi sóra valót, azt egy tökéletes ideálban, költőképen előadom. Igy kerekedett a Dorottya."

S mért ne hinnők el Csokonainak, hogy „ilyen móddal formálódott osztán egy magányos gondolatból egész költeméný"? Mért volna ez valótlan? Nőink a farsang rövidségéről csevegnek, szeretnék meghosszabbitani, kivált néhány párta alá erősebben kivánkozó éltes hajadon... S Csokonai azt a tréfát követi el, hogy egy nagy bohó költeményt készit e semmiség alapján. Olyan eljárás, minő nála épen nem volt szokatlan. Mint őt jól ismerő barátja, Domby is irja, „néha egy oly kicsinységen, melyet más meg se látott, felakadván, sokáig mélázván, utoljára a költő tehetség is hozzá járulván, egész anekdota s román lett belőle. Ilyen észrevételekből kerekedett az egész Dorottya."

Valóban badarság volna a Dorottya meséjében oly reális alapot keresni, minő Popenál vagy Boileaunál létezik: ennek maga a mese furcsasága már eléggé ellent mond. Ime a mese: „Dorottya a maga leánytársaival, a rövid farsang és a kevés menyekző miatt, Carneval és az ifjak ellen hadat indit, és mikor már őket szinte meggyőzte, Vénus a dámáknak minden kivánságokat megigérvén, emezek iránt megbékélteti.“ Hogy lehetne ebben történeti alap? Nem kisebb badarság volna továbbá arcképnek venni a főalakot: ilyen vén lányokat megtalálunk Blumauernél (Aeneise V. könyvében a trójai vén angol szüzek), meg a hazai népköltészet gúnydalaiban is; hisz Dorottya nem egyéb mesteri typusnál: csak typus, melyhez az egyénnek nincs köze. A többi előttünk elfutó alakokban meg csak nem keresünk tán arcképeket?

De ha tehát sem való esemény, sem arcképezés nem szolgált Csokonainak alapul, mi magyarázza meg azt a kegyetlen, azt a szennyességig menő gúnyt a nők ellen?

A kor és a költőnek egyénisége.

A Dorottyában már semmi sincs a Tempefői dagályos keserüségéből, nincs benne satira, és mégis a múlt század társadalmának legérdekesebb tükre. A mennyit veszit Dorottya moralis tekintetben, annyival hivebb maradványa saját korának, kora sensualismusának.

Ebben az időben köz- és magánéletünk részint kizárta, részint alásülyesztette a nők szereplését. A nő magasztos hivatását nálunk nem teljesithette: a szó nemes értelmében nem volt feleség,

annál kevésbbé lehetett anyja fiának. Ennek nevelését az apa vezette: azaz már kis korában pipára, borra kapatta, durvaságra szoktatta, birkózott vele s physicai erejét, vakmerőségét fejlesztette. A vadászélet, káromkodás, ivás hamar megedzették, s minthogy csakis férfi társaságokban fordult meg, egyebet nem tanulhatott szennyes darabosságnál. Ha aztán végre eljött az az idő, mikor asszonyt hozott a házhoz, zsémbes basa lett; ő volt az úr a háznál, melynek falai ezután is meg-megcsendültek a legénykori pajtások harsány kacajától, mit vad tréfák csaltak ki. — Durvább, rikitóbb ellentétet nem képzelhetünk magunknak, mint egy múlt századbeli magyart és egy múlt századbeli — franciát. De ne ijedjünk meg óriási vadságunkon: a durva héj alatt egészséges mag volt. A magyarnak vastag dereka ketté tört volna a hajlongástól; arcának ízmai a társalgás nuanceozására túlfeszesek voltak; léptei vaskosabbak és sulyosabbak, hogysem ide-oda forogjon a síma parquetteen, melyen elesett volna; beszéde vontatott és hol nyers, hol fontoskodó, elméje szűkkörű volt, s nemcsak pipájával, e második feleségével, füstölt oda elsőjének orra alá: de ekkor már felhagyott mindazzal, mit ifju korában, féktelenül zsibongott vérének megengedett, és távol maradt a nagy világi élet színes büneitől.

Ez erős erkölcsi érzék magyarázza meg azt, hogy bár nőink ideálisabb érzést nem csepegtethettek férfiaik szívébe, ezeknek ajkáról a szenny soha sem szállt belsejükbe. Csak így eshetett meg, hogy nőink törődtek férfiainkhoz, nagyobb erkölcsi sülyedés nélkül, s hogy igy hazánk egy nagy férfi társasággá vált, melyben a gyöngéd nem jelenléte

nem vétetett tudomásul. Igy esett meg, hogy nemcsak az oly tisztes öreg urak, mint Orczy, az oly becsületes papok, mint Verseghy, nem rösteltek holmi aljas hangu és tárgyu verseket irogatni, *férfitársaik* számára, hanem hogy e viszonyok költői képmását, a *Dorottyát* szerzője „*sok úri rendű urak és asszonyságok előtt*" felolvashatta, — hogy azon „*senki meg nem ütközött*, mindenütt jó kedvvel fogadták," s a legnagyobb büntetés „egy-két legyező legyentésből" állott. Igy esett meg, hogy e mű kinyomatása előtt négy évig keringett a legműveltebb társaságokban, hajadon lányok kezei közt is....[1])

Csokonai művének műveltségtörténelmi jelentősége van tehát: ismételjük, a kor legremekebb emléke, bár — Salamon F. éles észrevétele szerint, — „nem annyira az életből vett jelenetek és alakok, mint a hang s ízlés festik benne az egykoru társadalmat, úgyszólva házi köntösében." Az a cél, melyet írója jelentett ki: „a nemzeti luxusnak és elkorcsosodásnak kigúnyolása, s ifjainknak, leányainknak csintalan, sokszor pajzán mulatságaiknak megbüntetése," — ez a cél részint szóba sem jöhet, a mennyiben a költemény meséjét valónak venni képtelenség, részben pedig mellékes kitérések gyér reflexiói gyanánt szerepel. Az olyasmit, mint Dorottyának a társasjáték alkalmával ugrattatása, durva gúnynál egyébnek nem tekinthetni; a „hofmaîtresseek" emlegetése viszont legfölebb is német remi-

---

[1]) A ki a kor művelt nőinek hangjával kiván megismerkedni, az csak a Fábián Juliánnák levelező társaira, a Gvadányiakra gondoljon.

niscentia; a Partes, Schlossberg, Kreutztheater, e bűnfészkek fölemlitése is nevetséges alaknak van szájába adva, s minden moralizálás — hogy satiráról ne szóljunk — csillag alá, jegyzetbe szorul. A mi még a divatot illeti, a Dorottya a kor többi íróinak dorongolása, maró kifakadásai mellett alig érdemel említést. A Csokonai korába eső comicus eposok három kiválóbbja közt a Csokonaié sem a Gvadányi ügyetlenül készitett vakképének nemzetieskedő célzatosságát, sem a Fazekas későbbi szénrajzának demokrata tendentiáját nem birja. A Peleskei Nótárius és Ludas Matyi mellett Dorottya minden politikai célzat nélkül való comicai epos: költemény, torzkép. De ne is keressünk benne popei gúnyt a társadalom ellen, hisz Salamon F. föntebb idézett észrevétele eléggé érezteti, hogy a Dorottya teljesen ellentétes álláspontot foglal el a The rape of the lock-kal. Blumauer örökségeként se keressük a liberalismus voltairei marásait: hisz Csokonai maga sem tudja magát túltenni társadalma hibáin, ő is korával együtt nevetgél a nők felett, a helyett hogy ép e nevetgélést gúnyolná ki: „Csokonai, nem hogy egy satiricus philosoph emelkedettségével gúnyolná ki kora szokásait, hanem benne él, bele találja magát, s neki az a nevetséges, a mi társadalmában(-nak)is nevetséges vala." (Salamon F.). Nem bir erre elég moralis emelkedettséggel: e tekintetben ép ellenkezően nevelkedett volt, s most, jelenlegi lelki állapotában képtelenebb erre, mint valaha...

Csokonainak legutolsó életirója egy szerencsétlen bókkal akart áldozni Lilla emlékének. „Ha, úgy mond, a Dorottya költőjéről szólasz, a ko-

máromi kereskedő leányáról s e m feledkezhetel meg." [1]) D o r o t t y a és L i l l a! E naiv összezavarás eleinte elmosolyitott, de ezúttal meg kell vallanunk, hogy most valóban visszarémlik elénk Lilla alakja, a távolban könnyelmüsége felett tán még mindig bánkódó ifju nő szomoru arca, mely elé most ama vén lány bibircsós, rút képe tolakodik. Honnan e megütődést keltő változás? Feleljünk meg rá, hisz mi tanui voltunk a költő sebe lassu hegedésének, tanui voltunk e lelki beteg huzamos hánykolódásának, resignatiójának. Nem fogunk tehát túlozni, ha úgy e főalaknak mint többi társainak rajzában az illusio keserüségét véljük működni.

Csokonai ifjúkori versei közt van egy I n d i v u d u a l e d a t u m a z a s s z o n y o k á l l h a t a t l a n s á g á r ó l," [2]) melyben deákos élceléssel gúnyol ki blumaueri reminiscentiák közt egy kacér lányt, kit kíméletből Lórinak nevez: de a deákosság alatt mint észrevehető a Kármán tanitványa, ki csak a női ideál megsértését bosszulja meg, s a ki komoly, őszinte intéseket ad. És ime a D o r o t t y á b a n most mily irgalmatlan gúnynyal sújtja a nőket! Ismételjük, e gúny a csalódás epéjének szülötte, hogy csak veszteségébe iparkodik most beletörődni költőnk, midőn ideálját óriásilag túlzó carricaturájában a köznapiság sarába rántja le. Mintha ez használna valamit! Az ideál tova rebben, s aztán épen a költő szívének legbensőbb redőibe rejtekezik be.

Igy készül Csökölben, Hedrahelyen a Dorottya:

---

[1]) Szana Tamás, id. könyvecskéje 64. l.
[2]) Hátrahagyott Irásai III. 39—46. Akad. kéziratt.

Csokonai a magányban még egyre mélázgat, de társaságban ő is a nevetők közé áll, sőt tóditja a kacajt. Ezért sújtja Csokonai csak a nőket, még pedig olyan okért, mely mind a két nemnek közös hibája lehet: az élvvágyért. A mi keveset gúnyjából a stuccerek nyakába önt, az a pár csepp még hullóban elpárolog: mai nap egy dandy sem vonakodnék ennyit magára venni. Pedig Csokonainak mily szerencsés volt a tárgya! Míg Boileau ironiájának, Pope satirájának tárgya szorosan a korral függött össze, Csokonainál a legáltalánosabb emberi kinálkozott humorával: nők, kik minél hosszasabban szeretnének mulatozni; nők, kik mielőbb férjhez akarnának már menni, ép ugy mint nősülni vonakodó férfiak, mindig voltak, vannak és lesznek. Alig hihetjük el, hogy Csokonai abból az anyagból dolgozott melyből egy Shakspere Beatrix és Benedek alakjait teremtette. („Sok hühó semmiért.") Mert költőnk, a pattogó élcü, szellemes költő egy rút agg szüzet vesz föl nő csapkodó céljára, s a népköltészet durva körvonalaiból egy házsártos ronda banyát teremt, kit a bosszankodásig, az undorig megtáncoltat, művészi virtuozitással merülve az indulat hullámzásainak rajzába, a miben aztán a psychologiából a pathologiába, physiologiába is átmegy, oly kedvtelt remekléssel emelve ki az aljas állatiasságot, mint csak egy mephistói szellemhez illenék.

De mikor a Dorottya alakja háttérbe szorul, Csokonai ismét visszanyeri espritjét, költőiségét. Az az óriási torzkép egymaga foglalta el az egész előtért: most, percenkint, mosolygó, evődő férfiak s fiatal nők lebbennek el előttünk, vidám zene hang-

jainál. Mily mozgalmasság, mennyi élet, mikor leírja Eris ármányának hatásait, a sereg indulását, Carneval foglyul estét, Opor hadi cselét; mennyi gyermeteg báj van elöntve Rozinka és Károly, Albert és Teréz párbaján; mily magyar-öreguras Ecse és Belinda jelenete, s van-e valahol sikerültebben jellemezve a kisvárosias, falusias jellegü magyar társaság, találóbban rajzolva az ebéd után beállani szokott unatkozás?

Nincs terünk, hogy olvasóinkkal bővebben ismertessük meg e részleteket, [1]) másfelől meg fölösleges is volna: hisz a Dorottya Csokonainak jóformán egyetlen ismertebb műve. Egyszer legalább majd minden irodalombarát átfutja már csak curiosumból is: nehezen is hisszük, hogy ezt valaki eddig még megbánta volna.

Mindenesetre költészetünk legkiválóbb termékei közt igényel helyet a Dorottya, még pedig nemcsak azért, a mit szerzője is kiemelt, hogy mint comicai epos „eredetiképen ez az első a mi nyelvünkön." Ennyi költészetet, a leírásokban ennyi drámaiságot, a beszédekben ennyi jellemzetességet, a cselekvényben ennyi élénkséget csak a jövő században, a régi dicsőség nagyszerü éneklőjénél keressünk. Ha talán frivolnak látszik ez összehasonlitás, gondoljunk a homéri hangu helyekre; a Két Szomszédvár komor hangja mellett dissonantiák-e az ily hangok:

---

[1]) A ki részletekbe ható tanulmányt kiván a Dorottyáról, azt a Salamon Ferenc akadémiai székfoglalójára utaljuk. (Arany J. Szépirod. Figyelő, 1860.) Az olvasó látni fogja, hogy a mi fejtegetéseink is e derék munka eredményeire alapitvák részben.

S mint a világa únt és megszáradt avar,
Melyet a homályos déli szél felkavar...

Megsértené-e önbüszkeségét egy Berzsenyi, ha kezét nyújtaná a magyar tánc leírójának?

Ime az eposi dictio költészetünkben először egy comicai eposban jelenik meg: hisz a Zrinyiászt nem ismerik. Túlbecsülnők azomban költőnk érdemét, ha ki nem emelnők, hogy ő is még jobbadán csak monologoknál és leírásoknál marad, hogy műve a vidámságnak nem olyan alkatu játéka, mint egy . . . szappanbuborék, hanem elnyújtott, nehézkes tréfálkozás. Hiában: ha már az angol sem tudta nemzetiségét megtagadni, a magyar humornak még nehezebb az ilyen franciás bohóskodás, mely annyira hasonlít a zenélőszelencék játékához.

Befejeznők megjegyzéseinket, ha eszünkbe nem jutna az alkalmi verselő és a nyugalmas életre ohajtozó idealista. Hol maradtak ezek a Dorottyából?

Ott van benne mind a kettő. A verselő megénekli Széchényi grófnak főispáni beiktatását, az idealista pedig igy hagyakoztatja a haldokló Dorottyát:

Továbbá, ha ama költő jó kedvébe,
A ki most itt mulat ebbe a vármegyébe,
Leírná a dámák mellett tett harcomat,
S hattyui szárnyain zengné halálomat:
Minthogy, a mint mondják, eddig minden nagyok
Üresen bocsáták, néki fundust hagyok.
Lencseni kertemet mezei házammal,
Minden bankóimat az egész smukkommal
Adják neki: ebből holtig elverselhet,
S Beotián Parnass hegyeit emelhet. . . .

VII.

Az emberi szív olyan mint egy-egy hangszer, mindeniknek meg van a saját hangszínezete és ereje. E hangszeren azomban csak az játszhat, kit már a sors erre rendelt: a költő. Bizony nagy istenáldás is az ilyen képesség; — mint tudjuk becsülni mi, a kiknek ez nincs megadva!..

Hanem ne írjunk hymnust a költészetről, ha a Csokonai korának költészetéről akarunk szólani.

Mai nap a poésie intime túlszintesége miatt panaszkodunk: abban az időben ennek épen a megforditottja járta; míg ma soit-disant költőink hálókabátban jelennek meg a közönség előtt, akkortájban csakis idealis costumeben, lanttal kezükben s ihletett arccal léptek a nyilvánosság elé. A ki verset írt, annak legelső kötelessége volt magát megtagadni, álorcáskodni; mily prózai köznapiság lett volna az, ha valaki igaz érzéseket énekel meg! A verselésben aztán természetesen megszünt minden társadalmi illem: iszákoskodni, szerelmeskedni nemcsak szabad, de bon ton volt, kivált az utóbbi; az illetőnek azomban szabadságára volt hagyva, hogy sírjon vagy nevetgéljen, — hogy állhatatosan petrárkázzon egy s ugyanazon eszményhez, vagy pedig annyi nevet — majd szeretőt mondtunk — válaszszon, a mennyi csak a tíz újjára fért. Jámbor papok, kik a szépnemnek 14 és 64 közt levő tagjai közül inkább csak az utóbbi határhoz közelebb esőkre merték szemeiket felemelni gyóntatószékükben, ilyen jámbor papok irogatták a kor legkedveltebb dalait, néha naivul megsejtve a megénekelt érzést, de még többször izetlen érzékenykedésben,

erőszakolt s oknélküli örvendezésben áradozva, nem feledkezve meg a bölcselkedő reflexiókról: hisz ez moralis kötelességük volt.

Faludi, Révai és Verseghy: íme a kor leghiresebb három dalnoka; a pályatévesztett Ányosnak börtönjajjai nem hatolnak át cellája falain, míg amazok, a csapodársága miatt velük némi rokon módon enyelgő báró Amade mellett, a kor szerelmi lyrájának főképviselői lesznek. Mindnyájan megpróbálkoznak annak az érzésnek adni hangot, mely egyikük kifejezése szerint „a legédesebb érzés a természetben", mert „mi hitvány szer a költő" ily „érzés nélkül". Hanem azért ők mégis csak h i d e g k ö l t ő k [1]) maradnak: mindannyian eléggé biztositvák a hangoztatott indulat ellen, ha nem egyszersmind püspökeik korholása ellen is, mit aztán névtelenséggel vagy pedig úgy iparkodnak kikerülni, hogy dalaik anyagát még léhábbnak, lazábbnak tüntetik fel. Igazán véve e jámbor papok csak egy szoknya előtt nem jöttek zavarba: a magoké előtt, s verseik bűnében ugyan kevés részük lehetett, főleg miután saját képzeletüknek fogyatékos volta utánzásra meg forditásra utalta őket. Igy idővel csakhamar kiveszett költészetünkből minden bensőség, minden egyéniség, s tisztességes v i l á g i emberek is, szellemi házasságtöréssel, a levegő után kezdtek epedezni. A mi kevés realis alap itt-ott mutatkozott, azt jól felhígították: a szerelem pezsgője helyett a jámbor olvasó gondtalanul itta, csak itta a sok enyelgő meg siránkozó affectatio limo-

[1]) Révai M. Énekeinek előszava a Magyar szépekhez. Pozsony 1787.

nadeját. Abban ugyan nem törte a fejét, mennyi lehet igaz, s mennyi hazudott vagy kölcsönzött az általa olvadozva danolt versben; magok költőink pedig vajmi tág lelkiismerettel bírtak. És ez az állapot eltartott az egész Kazinczy-korszakon át: még maga Kazinczy is a kornak egyik dicsőitett költőjétől, Kis Jánostól, nem azt tudakozza, hogy minő körülmények szüleménye ez vagy az a verse, hanem hogy . . . kitől van utánozva, fordítva. . . .

Csokonai maga sokkal inkább korának volt gyermeke, hogysem ment maradt volna ennek befolyásától, de viszont sokkal erősebb egyéniséggel s nagyobb tehetséggel bírt, hogysem túl ne tudta volna magát emelni ama befolyáson. Kora és egyénisége mindenütt mutatkozik nála, hol egymástsegitő rokonviszonyban, hol küszködő ellentétben. E jelenséget mutatta élete, s e jelenséget mutatja költészete is.

A XVIII. század elejének, a XV. Lajos korának scepticismusa, frivolsága régóta lejáróban volt. Az észkorszak átalakult. A kételkedő hitetlenséget deisticus optimismus, az ész józanságát a szív túlfeszültsége követte. A frivolság érzékisége most az érzelgősségnek szegődött zászlójához, s e sentimentalismus a mi nyomorú politikai viszonyainkkal meglehetős rokon hangulatnak lett táplálója. De épen e politikai viszonyok miatt maradt nálunk a sentimentalismus, a női osztályt kivéve, oly meddő: semmi se jellemzőbb, mint e viszonyok külföldi és hazai képmásainak összevetése. Werthert és Fannit értjük: amaz a Sturm- und Drangperiode vészharangjának kongatása, emez egy Spectatorbe

való, richardsoni erénytszenvedtető családi beszély. Sőt magát a Wertheit is csak esetlen érzékenykedéssé törpitett utánzatból forditva nyeri közönségünk. Az érzékeny szó a kornak jelszavává lesz: vannak érzékeny leveleink (heroidák), meséink (elbeszélések), játékaink (drámák), sőt Csokonai majd maga is „érzékeny dalok"-nak nevezi Lilla-elegiáit: a szív szónak ama jelző örökös előfutója. Ily érzékenykedésből áll a kor költészete: Ányosnak lázas kitöréseit, kínos nyögéseit nem érezik át, inkább a Dayka múzsájával, e mellkóros német lánynyal epedeznek a holdvilágnál. A német irodalom erei ez időben csakugyan huzamos és széles terjedelmü áramlattal ömlenek irodalmunk vézna csatornáiba, főleg Bacsányi és Kazinczy Múzeuma, Orpheusa óta. A pityergő német regényeknek egész raja özönlik hozzánk s a magyar őskor újjáteremtőjében lelik meg utánzójukat, ki Árpád-korabeli hőseit, hősnőit egymás ölébe ájuldoztatja, oly kegyetlenül hurcolva őket mindenféle képzelhető és képzelhetetlen szerencsétlenségeken át, s annyi tudós jegyzetet tömve a szöveg alá, mintha csak a XVII. századbeli Lohensteint, az Arminius und Thusnelda szerzőjét tűzte volna ki magának mintául. Az angol irodalomnak e nemü termékei is átszállingóznak. Robinson, a századnak e tulajdonképeni epopoeája, mint rousseaui ifjusági irat, Campe szerint, jelenik meg nyelvünkön. A „ködös, homályos" énekü celta bárd mellett a siroknak és túlvilági eszméknek komor fenségü költője, Young úgy utánzója, Hervey, több ízben ültetődnek át, természetesen kiforgatva angol komorságukból s a Gessner, Gellert erőtlen édeskességéhez szabva, a

kik szintén nagyban dívnak nálunk, mint a kor többi idyllköltői is: az utóbbiak közől Pope, Berquin s főleg Metastasio épen Csokonaiban talál tolmácsra. Benne talál különösen Kleist, Thomsonnak, a száradóban levő költői és vallási érzések felújitójának német utánzója. Ime Csokonai a kor áramlatával együtt úszóban: lássuk, mennyire birta érvényre juttatni egyéniségét.

Csokonai Kármánnak volt tanitványa, s ha emez azt hitte, hogy csak „eredeti munkák emelik fel a nemzetet a nagy nemzetek sorába", s ép ezért eredetiségre buzditott, az „öngondolkozás síkjára" utalva, hol „le nem szedve állanak sok szép virágok," melyekből bokrétát fűzhetünk: valóban Csokonai is rokon elvet vallott. Míg Kazinczy a „lelkes másoló" koszorújáért esengett, Csokonai így szólt merészen: „Jobban szeretek középszerű original lenni, mint elsőrangú fordító." Sajátságos, hogy ép a Kölcsey ellenfelénél, Berzsenyinél leljük költőnkről a legtalálóbb itéletet, ki bár „az izlésre nézve nagy Rontó Pál"-nak vallja őt, de viszont elismeri, hogy „szép e r e d e t i g o n d o l a t a i vagynak." [1] Ellenben Kölcsey soha igazságtalanabb itéletet nem kockáztatott, mint a mikor a Verseghy-utánzatokkal helyezte egy rangba Csokonai költeményeit....

Csokonai, tudjuk, már collegiumi életében adta jelét alcomicai durvasága, materialismusa mellett bizonyos idealisabb iránynak, minek jelenségei idyllei, canzonettái. Sőt e sejtegető technika-játé-

[1]) Levele D. Takács Judithoz. Uj M. Múzeum 1860. X. évf. II. k.

kok közt elütő hangokat is hallat: magába mélyed, a napi kellemetlenségek felett tusakodik. [1]) Ez a hang egyre erősebbé, egyre élesebbé válik. Ekkor küldi neki Kazinczy, hogy a „szív szelid érzékenységének dallására" bírja, Bürgert. Hanem Kazinczy sonetteiró-proselyta szerzésében nem gondolta meg, mit tesz: oly veszedelmes mintaképpel szolgált, hogy később körének kritikusa, Kölcsey, ki tulajdonképen maga képviselte elméletben a winckelmanni classicismust, Schillernek Bürgerre szórt vádjaival kényszerült költőnk ellen föllépni.

Bürgerben Csokonai, nagy örömére, a hazai költészet affectált idealismusával teljesen ellenkezőt, duzzadó életerőt talált. Csakhamar utánozni kezdte: az Utolsó szerencsétlenség s a Lilla búcsúzálogjai ez időtájból valók, s mind Rózsihoz intézvék. [2]) Föntebb Csokonait mint az epicus, bár nem a balladairó Bürgernek utánzóját ismertük: ismerkedjünk meg most a lyricus Bürger

---

[1]) Egy kesergő magyar. Változó szerencse. A búkkal küszködő.

[2]) Tehát nem 1802-ből, mint Toldy vélte. Amannak címe: Végbúcsu Rózsitól, emezé Rózsi bucsuzálogjai, l. M. N. Múz. Kéziratt. oct. hung. 336. Az első, másolat, a második (1803. évszámmal) eredeti. — Emlitsük meg itt hogy a Nagy Gábor-féle kéziratok közt a Lilla-dalok keletkezéséről érdekes kimutatás van, de melyet hitelesnek nem tarthatunk. Igy nemcsak az I. k. 5-ik dabjáról állitja, hogy azt Cs. „1802. egy szeptemberi estén" nála rögtönözte, holott e rögtönzés bizonyára nem volt egyéb leirásnál, hanem a többi közt a III. k. 37-ik s 48-ik dabjait a Lillával való ismeretség előtt költöttek közé sorozza, a mi kézzelfogható tévedés. Annyi bizonyos, hogy a voltakép Lillához irt költemények száma aránylag fölötte csekély, az egésznek még egy negyedét sem képezi.

utánzójával. Ez ismerkedés fölötte érdekes lesz, hisz a Kazinczy-kornak említett nagy kritikusa a lyricus Csokonait egészen Bürger-utánzónak jelentette ki. Igaz, hogy azóta e vád visszautasittatott, mingyárt a költőnek első kritikai kiadója, Toldy által, de e visszautasitás inkább csak általánosságban történt, — inkább csak szembeszökőbb külsőségeket érint, s különben is inkább csak *meggyőződésének eredményeit* közli Kölcsey ellenében, hogysem maga vezetne az eredményekre bennünket, hogysem *meggyőzni* iparkodnék bennünket. Kiséreljük meg az utóbbit, kiséreljük meg olvasónkkal egyetemben szerezni felvilágositást.

Vonható-e egyáltalában összehasonlitásba a két költő jelleme?

Bürger szenvedélyektől átviharzott ifjuságot él, családjával meghasonulva nyomorog a legnagyobb nyomorban. Csak egyes barátaitól nyer időközönként némi segitséget; adósságokba veri magát, csakhogy tanulmányait végezhesse. De adósságai oly mérvet öltenek, hogy már nyilvános állást se mér többé remélni; ez valahogy azomban mégis sikerül neki, őrülésig vivő bosszantások, aljas áskálódások árán, mik majd később is megfosztják nyugalmától. Családi élete is igen szánalomra méltó: csak az esküvő percében veszi észre, hogy a kit ő szeret, és pedig nem viszonzás nélkül, az nemcsak hogy nem menyasszonya, hanem menyasszonyának testvére. S az esküvő végrehajtása nem képes a felzudult indulatnak korlátot vetni, a vérségi kötelék sem képes ellenállani: a nő szemet húny, de a bűnös férj szenvedélye mámorában is gyötrődik öntudatától. A sors végre megkönyörülni látszik rajta,

neje gyermekágyban magzatával együtt hal el, s most az özvegy férj sógornőjét törvényesen is magáévá teheti. Hanyatló egészségét, zaklatott életét az új családi élet, a gyöngéd Molly szerelme jóltevő sugárként érinti, hogy aztán csakhamar ez utolsó sugártól is megfosztódjék: Molly meghal, s e halál is csak önváddal, kétségbeeséssel tölti el. Külélete sem marad hátra nyomorúságban: e Titánnak, hogy Heinével szóljunk, a hannoveri urfiaktól s iskolapedansoktól kell kínzatnia, s az orthodoxia korlátolt, álszenteskedő szelleme ellen kell szakadatlan küzdelmet folytatnia.

S minthogy épen a Molly-elegiák utánzataiúl szerepelnek a Lilla-elegiák, szakítsuk félbe a német költő életének szívesavaró történetét s tekintsünk most Csokonaira. Kicsoda ő? Egy élni képtelen, izgékony asszkóros beteg, kiben mély melancholia erős életkedvvel küszködik, ki maga teszi magának pokollá az életet. Nem tud a társadalomba bele törődni, érzékeny bosszankodással hagyja oda szülőföldét s barangolni megy, a jó szerencsére bízva magát és azt remélve, hogy oly időben, midőn a költészet csak egyeseknek mellékesen üzött patrioticus kedvtelése, troubadourkodásból fog megélhetni. Egy idealista ő, ki terveivel mindig megbukik, s ki most ügyetlensége miatt kedvesét veszti el. Innen búja, innen misanthropiája, világfájdalma: Bürger titáni vergődéséből semmi sincs benne. Még életének végén is ki fogjuk érezhetni e két jellem erős ellentétét, mikor a már hazatért Csokonai ép oly gyűlöletet táplál kálvinista Rómája, szülővárosa ellen, mint Bürger Göttinga ellen, de e gyűlölet Csokonainál nem fog kitörni oly összezúzó gúnynyal, prometheusi daccal; nem: önemésztéssé, vadóc-

sággá szorul össze keblében s egyedül fejjel falnak mentéből ered. Minő hasonlóság lehetne tehát a Molly- és a Lilla-elegiák közt? Hisz e két csoport a legszembeszökőbben ellentétes érzések szülötte. Lilla elegiái egy ábrándjaiban ismét csalódott álmadozónak zokogásai, ki könyeivel a természet magányába vonul: szerelmi csalódás bánkódásai tehát e költemények, erősen átszőve rousseaui világfájdalommal. Bürger elegái a világ előtt titkolt, jogosultságát csak a saját hevében lelő szenvedélyből omlanak: egy vulkán kitörései e költemények, melynek belseje olvasztó lángokban ég, míg külsején nehézkes fákat renget a tikkasztó déli szél. Bürger szenvedélye a fuladó idegfeszítéseire emlékeztet. Oly erős hangokon orditja ki fájdalmát, mint a sebzett oroszlán, majdnem betörik melle, — oly nehéz nyögéseket hallat, mint éjjel a süvöltő őszi szél, mely a haldokló természet végső hörgéseit kapkodja magával. Mily érthető, hogy Csokonai már az Elegie utánzatában annyira törpe írói erőlködésnél maradt akkori szerelem-affectatiójában, holott Bürger épen e költeményében mutatja legmegrázóbban kinos vergődését, sebzett sasként légverő sikoltással rohanva föl a magasba, honnan őrült forgás közt zuhan le a semmiségbe.

Természetes, hogy e különbözés dacára mégis kellett valami alappal bírnia a Kölcsey vádjának; ez alapot abban találjuk meg, mi a kor corypheusai előtt oly tévedésnek látszott.

Bürger a klopstocki feszes pompa helyett az egyszerűségnek, természetességnek embere. Ezért hajlik a népköltészethez, ezért követi a minnesängereket, ezért enged szabad kizúdulást zajgó szen-

vedélyeinek. Ha Schillernek Laura-költeményeiben, Goedeke találó jellemzése szerint, csak metaphysicai érzékiség van, Bürgernél túlerős realis indulat forrong. Az a „hohe, stille Grösse," melyet a reflexiókká tisztult lyrájú Schiller mint a classicismus koronáját mutatott fel, bizonyára végtelen ellentétben áll Bürger költészetével, mely nem vár a lecsillapulás percére s idealizált költői egyéniség helyett magát a maga hétköznapi costumeében állitja elénk, küszködve, dühöngve. [1])

Kazinczy, híven németesitő terveihez, ugyancsak ez időtájban ismertette meg Csokonaival Herdert, a népköltészet ez apostolát, ki a szobai műköltészetnek új életadó légkörre mutatott rá. Csokonai ekkor az olasz lyricusok édeskés lágyságához volt szokva s bizonyára nem ezekben talált útmutató példát Herder elveihez. De midőn Bürgerrel ismerkedett meg, szokatlanul ütötte meg füleit ez a harsány hang, mely úgy megreszketteté idegeit. A dilettans, álorcás játékok közül egyszerre megnyilt előtte a helyes út: többé nem merte játéknak nézni a költészetet s a saját szive hangszerén kezdett ütni meg accordokat, mindig kevesebb és kevesebb hibás fogással. Belátta, hogy a költőnek az a föladata, hogy a perc ihletéseit kiemelje szivéből, magán kivül örökitse meg, lelke egész őszinteségével. De másrészt örökölte mesterének hibáit is, a nyers disharmoniákat. Igy aztán rája is alkalmazták Schiller vádjait: hogy hangja fülhasi-

[1]) V. ö. Gedichte v. G. Aug. Bürger. Mit Einleitung u. Anmerkungen herausgeg. v. J. Tittmann. Leipzig 1869. (A Brockhaus-féle Bibliothek der deutschen Nationallit. des XVIII. u. XIX. Jahrhunderts.)

tóan nyers, hogy idealizálni nem tud, hogy ő is inkább maga ereszkedik le a néphez, mintsem azt magához emelje föl. Sőt mi több, az azt új vádat olvasták fejére, hogy érzése csak szenvelgés, s fájdalma csak mesterkélt színészkedés.

Részünkről fölmentve hisszük magunkat az alól, hogy e vádtól mentegessük költőnket. Nekünk Csokonai költeményeiből volt alkalmunk kiolvasni beléletének mozzanatait, hánykolódását, elcsillapulását, mire a hivatalos költői hazudozások közt Vörösmartyig, sőt Petőfiig sem sok példát találnánk. Csokonai elegiáiban kinjainak ad költői kifejezést, mint a szobrász saját lelke érzéseit kövíti meg szobraiban. És ez oly természetes jele a gyógyulásnak. „Les douleurs, úgymond Saint-Marc Girardin, qui deviennent des inspirations s'adoucissent à mesure qu'elles s'expriment et le coeur se sent soulagé quand l'imagination prend les chagrins à son compte“.... Olyanok ez elegiák, mint a kagyló gyöngyei: igazi fájdalom közt szülvék. A költő szívének legbensőbb rejtekéből jönnek e hangok, s mint a magyar zene cimbalma, föl-fölzogoknak, hevesen kitörnek s nehéz, méla zokogásba, csöndes merengésbe vesznek el....

„Gaal László beszéli, úgymond Toldy, hogy a Lilla-dalok először levéi-alakban s kötetlenül készültek, mely csomót az elbúsult anya, Csokonai halála után, megégetett.“ Valóban a Hátrahagyott Írások másolatában számos nyomára akadunk annak, hogy költőnk collegiumi idejében előbb prózában öntötte ki magát; — ugyanezt azomban már nehezen hihetjük el a Lilla-elegiák írójáról: inkább a műveit sajtó alá rendező

költöről tehetjük fel: tény, hogy e költemények épen nem olyan „poetai román“ célzatával készültek, mint a minővé később Csokonai azokat kikerekitette. „Akkor — vallja jellemzőleg Csokonai — valóságos érzéseim ritkán engedték eszembe jutni, hogy én poeta vagyok, vagy még jövendőben eroticus iró kerekedik belőlem.“ Leszámitva a forditásokat, a Laurákat, le a Rózsihoz szólok nagy részét, valamint a melyeket „másnak a kérésére irt,“ a Lilla-elegiák közvetlenül lelki életének mozzanataiból támadtak. Lehet, hogy csakugyan levélalakban, [1]) a mi különben fölösleges lett volna: magok a Lillához szóló eredeti levelek is, mint olvasóink láthatták, már kész elegiák. Az az ábrándos elmélázás, mely túlterhelt érzéseivel a jövő sejtésébe merül, — az a melancholicus merengés, mely népünk költészetében s jellemében, a kor érzelgő szinezetét leszámitva, szintén feltalálható, — a szív húrjainak az a hosszantartó kirezgése, melynek elhalását újabb-újabb rezdülések késleltetik . . . Csokonait született elegicusnak tüntetik fel.

VIII.

Az elnevezés maga: „érzékeny dalok,“ sem akar egyebet jelezni, mint elegiákat: Csokonai dalköltő a szó valódi értelmében ép oly kevéssé volt, a mennyire hiányzott a dal e kornak költészetéből. A Voltaire-periodus egy műfajnak sem ártott annyira, mint annak, mely a szív érzését a külbenyomás hatása alatt kidalolja: e tekintetben valóságos kivétel a lepke katona, Amade báró, kit

[1]) Ily alakban csak a későbbi Ajánlást bírjuk.

körülményei és saját hajlama vontak e térre, míg páter-költőtársainál eleven rhythmusba, könnyedén zengő nyelvbe burkolt reflectálás járta. De annál jobban divott e korban a poésie pompeuse, melyet Bessenyeiék inauguráltak volt, s mely nálunk mind a tartalmat, mind a formát tönkre tette. Csakugyan míg ez irány eddig legalább eszméket, bölcsészeti s társadalmi elveket hirdetett: most puszta és szánalomra méltó verselgetésnek hentergett sarában. Az epistolák musa pedestrise nálunk milyen kolduló vén banyává töpörült, Édes Gergelynél s társainál, úgy a nőköltőknél láthatjuk. Előbb is didaxis volt ugyan Bessenyeiék alatt ez irány, de most már nem volt az sem próza, sem vers: valami furcsa vegyüléke lett a szószátyárságnak és gügyögésnek, vaskalapos polyhistorismusnak és hülye naivitásnak, a leggyarlóbb istálló-stylusban. Egy árva eszme elég volt öt-hat lap versre; minél több, annál jobb: ez volt jelszavuk. Ezért fordultak a descriptióhoz, — „a mely miképen minden ékesen szólásnak veleje, úgy a poesisnek épen lelke," — még pedig nemcsak a kor deistico-naturalisticus irányában. Ide járult aztán a lapok aljának polyhistoricus jegyzetekkel kicsipkézése.

Emlitettük volt, hogy ez irány mellett egy újabb, az átalakulás csiráit magában rejtő indult meg: a dalköltés; csakhogy eme mozgalom képviselői minden egyebek csak nem dalok, bár a kor a technikáért azoknak nézte. Mennyire technika-kérdés forgott szóban, e daloknak az a faja bizonyitja legjobban, mely Európaszerte virágzott a múlt században, s mely magát a dalköltészetet volt hivatva pótolni: az anakreontismus.

A kor scepticismusának forrongó árja mellett stagnált az epicureismus tava ; ennek rózsavizén egész raj csónakázott, hárfahangok mellett, édes borral kezükben, ideális női alakokkal ölükben, messze űzve maguktól a terhes gondokat, s hol a kedves aranyhaját simogatva, hol a poharukon átverődő sugarak szivárványszínére bámulva, míg csónakjukat a napfényben csillogó, forgóstáncu rovarok zümmögték körül, s mellettük aranyhalacskák suhantak... S melyik költő adhatott volna visszhangot e philosophiának, ha nem az az antik roué módjára enyelgő Anakreon, kinek állitólagos dalaiban Görögbon egykori fénye mámorba van fojtva, s csak borról, táncról, szerelemről van szó ? És melyik költő, Anakreon mellett, ha nem a Lydiák és a phalernumi énekese, ki életerejét élvezetbe meríti Augustus miniszterének villájában ?

E „nyájas enyelgés, rendkivül való elérzékenyülés, könnyü és szabad epicureismus," melynek, hogy Csokonaival szóljunk, az főbölcsessége, hogy „vidámon s minél kevesebb gonddal éljünk :" a mi politikai viszonyaink bágyasztása alatt is dús virágzásnak indult. [1]) Csokonai már collegiumi életében ismerkedett meg az olasz anakreontistákkal, fordította, utánozta őket, sőt a németek közt a Vater-Gleim babérjai keltettek benne vágyat. De vajon nála is oly parodiaszerü affectatió ez irány ?

Már Bicskéről irja Lillának : „Én teji versbe foglalom éneked ;" anakreontikáinak egy része va-

[1]) Zechenter, Földi, Révai, Dayka, Édes, Verseghy (az ódaköltő Uz és Ramler is csak mint anakreontisták!) s a kor majd minden szaporább verselője.

lóban rája is vonatkozik. Elnyúló, nem elég csattanó epigrammai végü verseiből azomban erőszakolt situatiók s túl-obligát anakreontizálás rínak ki, nem egyszer meg csakis természetrajzi jegyzeteknek alapul szolgáló reflexióból áll az egész. Realis alapot képzelni sem lehet e verseiben. De itt-ott mintha egy-egy accord tévedne át a Lilla-elegiákból: „Távol vagyok te tőled, oh életem reménye: elhagytalak s ah, talán örökre, mióta annyi édes csókok közt búcsút vevék! Hiába vártál, nem mentem vissza: de a ki téged elhagyott, az bánatában magát is elhagyta." Ez nem anakreontikai hang.

Anakreoni verseinek másik része somogyi tartózkodásának idejéből való; ezekben a költőieskedő képzelődés helyett erős sensualismus jelentkezik, a mi csak ama sejtésünknek megerősitésére szolgál, hogy Csokonai nem épen platói viszonyok által sietteté kigyógyulását. E résznél se keressünk költői becset, de van köztük egy, [1]) mely oly erős érzékiséget lehel, oly kedves kis Amor-szobra az egész gyüjteménynek, hogy eredetiségében kétkednünk kell. Alkalmasint olasz utánzat is lesz. Az anakreontismus gázlóján Csokonai nem birt annyira áthatolni, hogy tőle e téren ily kis remekműveket várnunk lehetne: sokkal mélyebb volt kedélye....

De hát hogyan, hisz Csokonai ugyancsak részegeskedő poetának hirében áll, ő ne tudná megénekelni a borozást?

Nos ilyen genialitás sem képezi költőnk érdemét: a hagyomány felületességéé e felfogás. Nem

[1]) A Szeplő.

idézzük Domby mentegetését, nem K. Sebestyén uramat, ki a maga „jó szentimrei borának" csinálva reclameot, sigillált manupropriával jelenti ki, hogy ő Csokonait legfölebb csak in bene sonantibus látta. Csokonai bordalaiból úgy sem borgőz száll felénk, hanem vizpára: diákos nekibúsulások, ökölnyi nyakalásra induló fuvók, Bacchusnak chorusban zengő írói mámor — — mindehhez az ő egyéniségének kevés köze. Gaal László az emberről így ír: „Magyar becsületemre merem állitani, hogy Csokonaiban borital miatti változást csurgói egész lakása alatt soha nem vettem észre, pedig ha legkisebb ilyes változása lett volna is, előttem, mint akkor véle egy házban lakó s tanitványa előtt, titokban nem maradhatott volna. Egész boritala oly kevésből állott, hogy a ki legkevesebb borral él is, kevesebbet nehezen használ fel naponként, mint ő naponként felhasznált minden anakreontismusa és nunc est bibendum-os tréfái mellett is . . . pedig a bort se pénzen nem vette, se gazdánk nem panaszolta, mert maga termése és elégnél több bora volt: Debrecenben pedig, mikor 1804-ben nála laktam, mint patiens, már egy csepp bort sem ivott." Viszont Kazinczy a költőre vonatkozólag azt jegyzi meg, hogy bordalai csak olasz vagy német reminiscentiák. Sem Gaalnak, sem Kazinczynak állitását nincs okunk cáfolgatni: csak egy költeményt akarunk kivonni az utánzás vádja alól, a Csikóbőrös Kulacsot, a magyar nép humorának e megtestesülését, melyet Kazinczy erőltetettnek s hideg tréfának talált, de melyről sokkal helyesebben itélt tanitványa, Szentmiklóssy A. Ez egyik levelében következőleg jellemzi e költeményt: „Mely

eredetiség, mely nemzeti character van ebben! Az a vidám kedv, szeszély, búsongás, szinte a szilajkodásig csapongó dévajsággal kellemes természeti összeolvadásban, s az az utólérhetetlen könnyü, nem keresett, popularis hang, oly igazán lelesve a magyar ajakról, mely Csokonainak annyira sajátja, mely kifejezhetetlen kedvességet és interessét adtak a maga nemében egyetlen darabnak!" [1])

E talpraesett észrevételekben Csokonai költészetének népiessége van érintve, még pedig nemcsak technikai oldalról, a kor papircsipkés, színtelen nyelvezetével ellentétben. A Magyar Múzeum korában még azok, a kik német minták után, német mértékes-rímes verseléssel, sőt még — mint Verseghy auftactjával — zenénket is germanizálva irogattak, még azok — így Kazinczy — sem tudták leszokni a népies nyelvezetet, mely a legnagyobb résznél addig külömben oly pórias volt. Sőt e külsőségeknél se maradtak. Herder már Bessenyeiék idejében kelt föl a népköltészet érdekében, s nálunk is már korán indult meg e tekintetben mozgalom. Így Révai, bár inkább nyelvészeti érdekből, tettel, szóval buzditott „közénekeink" összegyűjtésére, mint a melyekben „a külömb-külömb vidékekben lakóknak szóejtéseket s (aztán) természet indulatokat gyönyörködve csodálhatjuk." Népmeséinket, a lipcsei Feengeschichtékbe únva, nem tudták méltányolni, de mondáinkra s történeti énekeinkre már II. József alatt fordult a közfigyelem, noha eredménytelenül.

---

[1]) Gulyás E.: Kazinczy és Guzmics levelezése, 2-ik kiad. 171. l.

Horváth Ádám is régóta nagy csöndben gyűjtögeté ama dalokat, melyekben gyermekkori emlékeit őrizgette, míg a kuruc nótákban hazafiuságának találta meg erős, költői kifejezését. Lassankint ugyanő aztán megpróbált hasonló szellemben, ugyanazon dallamokra újakat is költeni s így első népdal-író lett: első képviselője, legkoraibb előfutója annak az iránynak, mely az Auróra-kör kazinczyságából kitisztulva, Petőfiben találta meg remeklőjét. Legnagyobb érdeme Horváthnak kétségkivül az volt, hogy a mire Csokonai Bürgerben külföldi mintát talált, arra magyaros útmutatást tudott neki adni. Horváth hatása alatt maga Csokonai is népköltemányeket, szám szerint nyolc száznyit, kezdett gyűjtögetni. A népdalok formája, dallamai iránt minő érdeklődést tanusitott, alább fogunk róla emlékezni. Sőt Csokonai a hazai mellett, mily figyelemmel volt a külföldi népköltészetre is, egy összehasonlitó, minden bizonynyal Herder nyomán irt népköltészeti értekezése mutatja: ez irányban már collegiumi ideje alatt is működött. A Lilla-dalok Siralom-ának költője általában már korán vonzódást árult el ez irányhoz: a népköltészet „gerlice nyögdécselésének" találó viszhangot tudott adni. Most Horváth ügyetlen mázolásain kisérli meg erejét s megalkotja a mult század legremekebb költői termékét, a Kazinczytól is „csudált, irigyelt, lelkes Paraszt dalt."

A Dorottyabeli Gergő elbeszélésénél Csokonait mint a népéletnek kiváló rajzolóját emeltük ki, noha ott jobbadán külső jellemzésről volt szó. Mit szóljunk most a benső élet e művészi festésénél, mely a nép fiának keblén átcikázó érzéseket oly

változatos sokféleséggel, oly finom átmenetekkel, — mely a magyar nép dacos fájdalmát, nyers humorát s melancholicus elcsillapulását a tartalom és forma classicus harmoniájában tükrözi vissza? Ily genreképnek párját Petőfinél is keresnünk kell. A hazai népköltészet naturalismusa, mely Csokonainál úgy is minden lépten-nyomon küzd a kor halvány allegorismusával, itt emelkedik először érvényre. [1]) Már elegiáiban is erősen jelentkezik rousseaui természet-imádása, miről még emlékezni fogunk: s bár Csokonai is Kleist fordítójává szegődik, mennyire ellenére van a „száraz descriptio," a puszta természetfestés, maga vallja meg, midőn az oly költeményt roszalja, melynek „a festésen kivül semmi interesséje nincs," melyben „semmi közelálló, vagy ki tetsző, figyelmetesség vonó kép nincsen," s mely „apró tömött grouppeokból" állva, „széjjel zilálja az attentiót." Ugyanitt emelkedik először érvényre a kor költészetében a nemzet szeszélyes humora.

Hogy mekkora költői tehetség kell arra, hogy valaki kályhafütő cigányok, iskolamesterek, vén szolgák carricaturája mellett ily psychologiai rajzot adjon, ennek megitélését ép úgy költőnk ismerőjére bizzuk, mint azért, minő erőbeli változatosság szükséges arra, hogy valaki a nép gúnydalainak nyers, szennyes vadságából egy Dorottyát alkosson s egyuttal versenyezni legyen képes a legmeghatóbb román-

[1]) Itt van helye kiemelnünk az Ódák II. Könyvének 29. darabját. „Egy vén fának árnyékában régen szenvedő rózsafa." A vén fától féltékenyen elboritott, hervadó virágnak panasza élénk természetérzésre, indulatjának mélységére Arany J. Pusztai fűzének haldokló nyögéseit juttatja eszünkbe: ennyi elég érdem.

cok panaszának gyöngédségével, — hogy annyi természetes bájjal fejezze ki a maga rousseaui fájdalmán kivül, egy egyszerü parasztlánynak naiv bánatát, mint az az oda lehelt s a nép ajkán ma is szállinkozó ének a Szegény Zsuzsiról.

Minő fejlődésen ment át Csokonai a Zsugori úr megirása óta!

Habozzunk-e kimondani, hogy a mult század legnagyobb magyar költőjét Csokonaiban kell keresnünk?

IX.

Dorottyán kivül Csokonai még egy, nadrágrablásról szóló Pope-utánzatot irt, melyet Sárközynek ajánlt, mint a ki „tárgyat tudott szerezni e dolognak"; s melyet cime, a Béka-egérharchoz hasonló hangja, körülbelül eléggé laza tréfának sejtet. Szintén a Sárközy-névvel áll összefüggésben költőnknek egyik ez időtájt szerzett vigjátéka, a Karnyóné, melyet 1790. szeptember végén, a csurgói tanév végén adatott elő tanítványaival. Az epilogot kedvencével, Sárközy fiával, Alberttel mondatta el.

Milyen epilog egy bohózathoz! Milyen bohózat iskolai drámának!

Lássuk előbb az epilógot.

A franciák le vannak benne hordva, elleneik, Suvarowtól a magyar királyig, sorba éljenezvék.[1])

---

[1]) V. ö. Mantua megvétele: Toldy e megujuló éljenzéseket ép úgy elhagyta mint a bevezetés negyedfél sorát.

A kis vitéz aztán annyira bele is melegszik e toastozásba, hogy maga is katonának csapna fel, ha . . . ha az iskola eszibe nem jutna. Megfékezi tehát harci kedvét s e szavakkal nyugszik bele sorsába: „Leoldlak hát most, kis kardom, nagyot nőjj te is kis gazdáddal együtt. Az urak pedig éljenek és tapsoljanak."

Plaudite.

Mit keres itt allusio francia viszonyokra?

Nézzünk szét egy kicsit a politikai világban: minő változáson ment át azóta, hogy legutoljára megfigyeltük?

A campo-formiói békéig jutottunk volt, mely kormányunkat nem gátolta meg, hogy annak befejezése után is folytassa a magyar nemesség felültetését, a franciák ellen elismert fontosságu ellensulyt akarva kéznél tartani. Csak nagy későre oszolhatott szét ismét megyéibe a magyar tábor, melyet a király nem győzött elismeréssel. Hogy az osztráknak azomban csak fegyverszünet volt czélja, s a háborút azonnal ujra kezdi, mihelyt alkalom nyílik, előre volt látható. S ez alkalom 1798-ban már megérkezett: Bonaparte Egyiptomba távozott a francia hadsereg jó részével, itthon pedig Nelson hajóhadukat tette tönkre. Ausztria tehát azonnal coalitióba állott Nápolylyal, angol- és oroszországgal, s megkezdte a harcot, eleinte szerencsétlenül ugyan, de annál fényesebb győzelem kisérte aztán altábornagyunkat, Kráyt, Suwarowot s Károly főherceget. 1799 őszén a franciák már egészen elvesztették olaszországot s Ausztria visszanyerte Lombardiáját.

E hadjáratnak egyik érdekes mozzanata volt

Mantua visszavétele, mi Csokonait költeményre lelkesíté, hosszu lélekzetü, nagy, ünnepi költeményre melyet Karnyónénak föntebb említett előadása után maga szavalt el, s mely nemcsak egyéni felfogását de az egész korét tükrözi vissza, s minden hivatalos actánál hívebben tanuskodik arról, mennyire sikerült a Thugut-politikának hazánk előtt gyülöletes színben tüntetni fel azt az óriásilag regeneráló nagy mozgalmat.

Kik a XVI. Lajos gyilkosai? „Nem a nép, nem a nép, csak némely pártosok!“ Kik a forradalom előidézői, az emberiség felszabadítását célzó ütközet vívói? A népnek fölülkerekedett sepreje:

Egy sokfejü monstrum, melynek még nincs feje,
Melynek szabadsága virít száraz fában,
És egyenlősége áll veres sapkában;
Chimaerákon töri mámorlepte fejét,
Maskaráson tölti bolond esztendejét,
Más népeket rablott, pénzét kizsarolta,
Az ember s nemzetek jussait gázolta.

Hát számüzve van-e azigazság? kiált fel Csokonai a háború iszonyúságainak költőiskedő leirása közben, miket mind a franciáknak tol nyakukra. Ilyen ellenséget még nem látott a föld, de még oly erős szövetséget sem, milyen a coalitio, melynek tagjait most sorban dicsőiti költőnk, bosszura serkentve őket. Nem felejtkezik meg „a fél napkelet búsult oroszlányáról“ az egyiptomi birtokaiban megtámadott szultánról sem. Hajdan Európa kötött ellened közös szövetséget, szól hozzá, mint közellensége ellen: állj most te Európa szövetségébe s óvd meg nyugoti belellenségétől, mely veszedelmesebb mint te

valál régebben; mert ennek nem birodalomnagyobbitás, de trónfelforgatás a célja.

Felidézi IV. Henrik szellemét, kinek hasztalan ölték meg unokáját: a bourbonok nem fognak elveszni, mert erős, vitéz védőik vannak! Azt hittétek, úgymond védői önérzetében, félénk madarakkal van dolgotok, kiket szabadságfákkal, veres sapkákkal elűzhetni? Tanuljátok hát ismerni Árpád maradékainak régi vitézségét: tanuljátok most, mikor József főhercegnek házassága által

Hazánknak a nádorispánja
És az egész éjszak fényes ragyogványa
A két császárságot atyafivá tették
S a századok méhét megterhesítették.[1])

Észak és kelet most egyesülve fog ellenetek korbácsot fonni, míg uj hajnal támad ama mátkapártól hazánkra, Budára,

Melynek csak azt mondták bús düledéki:
„Voltak, de nincsenek Árpád maradéki!"
Csak bajnoki sirkő volt roskadt teteje,
S egy vitéz testének koronátlan feje,
Mert benne királyok vérségi nem laktak,
Mióta Mohácson hazámnak sírt raktak.

A nemzeti dicsőségnek magánjellegüvé váló magasztalását Kráynak, a mantuai győzőnek egekig emelése váltja fel, mint a ki megmutatta,

---

[1]) Alexandra Paulowna orosz nagyhercegnőt, ki szépsége és modora folytán lovagias nemzetünkben oly hódolatot keltett, vette el József nádor: erre van itt célzás. Alább látni fogjuk, hogy Cs. e nőnek halálát is megsiratja, epigrammáiban.

hogy ha hajdan kelet ellen tudta megóvni Európát a magyar, most is képes ugyanerre, nyugati bellenségével szemben. E költeményben érdekesen olvad össze a kor szokásos rigmusozása, a nemzeti dicsőségtől felbuzgó költői ér s az annyiszor cammogni kezdő pegazusnak írói sarkantyuzása: érdekesen tanúsítja költőjének s idejének korlátoltságát, minthogy nem társadalmi, politikai elvek mellett, hanem egyedül a nemzetiség mellett bir hevülni s a humanismus cosmopolitasága helyett szűkkörü nationalismusra támaszkodik . . .

Mielőtt oda visszatérnénk, honnan kiindultunk, emlékezzünk meg Gaal leírása után költőnk ceremonienmeisteri hivatalának betöltéséről, mit épen eme költeménynél tanusított. Csokonai ugyanis „oltárforma alkotványt készittetett, melynek felső részén egy zömök pyramis állott. Az alkotványt fal mellé helyezék s három látható oldalát" az említett nagyhatalmasságok cimereivel ékiték. Kivilágítás s mozsár-durrogások közt olvasá fel ez emelvényről este aztán „élénk hanghordozással" Csokonai költeményét, melynek végeztével a díszes közönség a hallgató terembe vonult, hogy megnézze a nagyobb diákok altal előadandó comoediát . . . a Karnyónét . . .

Térjünk tehát vissza e vigjátékhoz, illetőleg az epiloghoz. Hogy is jutott ebbe politikai vonatkozás?

Karnyó, éltes kereskedő, ki a vigjáték végén váratlanul toppan be övéi közé, kik régóta halottnak hitték: ő beszéli el per longum et latum az istentelen, gaz franciák között fogságba esését s ráadásul jól eldicséri Krányt, meg-megéljenzi. Csak

nagy késŏre jut eszébe a felesége után kérdezŏsködnie, ilyeténképen: „Hát az él-e vagy hal-e az istenadta?“

Na hanem aztán van is mit hallania.

Mert hát bizony az ŏ istenadtája azóta egyebet se tesz mint férjet keres. Boltjában kontóztat két naplopó gavallért, kik hizelegnek ugyan a szemibe, de háta megett szobalányát szeretgetik. Végre az egyik, Tipptopp kijátsza társát, a szintoly bájos nevü Lipittylottyt; Tipptopp tudja, hogy Lipittylotty a lutrira rakosgat, s megvesztegeti a lutrist, hogy ez mintegy tévedésből Lipittylotty számait rakja ki. Lipittylotty rá is megy a lépre, nagyot ugrik örömében s kigúnyolva hagyja a faképnél Karnyónét, a ki keserűségében megéteti magát. Útközben azomban kisül baklövése, visszafordítja a kocsirudat s lelövi álnok ellenfelét: hanem a mikor megtudja, hogy Karnyóné is meghalt miatta, magát is meglövi. E háromszoros halálesetre toppan be a férj, ki se lát se hall, hanem elrecitálja politikai célzatu mondókáját; s aztán midŏn mindenről értesül, inkább a hosszu dikcio mint fájdalma alatt, elájul. Erre egy tündérnŏ s tündérfi száll le, kik az egész kompániát feltámasztják, s a darab pár énekkel végződik: a két gavallér kibékül, a házaspár pedig, mintha csak álmodott volna, enni megy.

Érdemes-e még többet is szólni e darabról, mikor a jól induló nyeregből kiütés terve oly brutalisan lesz megtorolva, minŏt a vigjáték muzsája még nem látott, — s mikor három halálra s egy ájulásra a legbohózatosab parodiákba illŏ befejezés, a D o r o t t y a befejezésére emlékeztetŏ, következik? Mikor

nem hogy emelkedésről nem szólhatunk költőnk drámairói tehetségét illetőleg, egy Gersonnal szemben, sőt inkább csak hanyatlásról beszélhetünk jellemrajz tekintetében, bár emennek hibáit valamivel élénkebb mozgalom iparkodik palástolni. A hülye Samú gyermek bambasága, sem a zsörtölődő tót boltoslegény, ki a legbadarabb gallimathiassal kupakpolitizál, nem versenyezhetnek Csokonai előbbeni műveinek megfelelő alakjaival. A külföldi divat esetlen majmai, a két „szeleburdi", ép oly mázolással van készitve mint Karnyóné, kiben van valami Dorottyából, és jellemének ez az oldala drasticusságával aztán már kirívóvá teszi az oly sikerültebb, de komolyságával a keretbe nem illő vonást, minő anyai szeretetének rajza.

Dacára azomban ennek, ez a mű Csokonai valamennyi drámája közt a legérdekesebb: mert Karnyóné a Lumpáciussal, illetőleg a Munkácsi Garabonciás diákjával áthozott német posséknak korai előfutója. A tündéries elem meg van már benne, noha csak végire van biggyesztve s nem képez oly mythologiai systemát; de annál erősebb a népies genrekép rajza, mit a szobaleány alakja mutat fel. Igaz, hogy e rajz inkább prózai másolás, de ép ezért élénkebb a többinél, sőt az a jelenet, melyben Lipitylotty azt igéri e cicusnak, hogy belső szobalányává, szeretőjévé, sőt Karnyónénak minden bizonynyal nem sokára bekövetkező halála után feleségévé fogja tenni, ha elősegiti érdekeit úrnőjénél a vetélytárs ellenében, — megérdemelné, hogy mai nap fölfrissítse valamelyik vígjátékirónk.

Nem hagyhatjuk említés nélkül azt a Kuruzs

nevű úri embert, ki „egy személyben doctor, borbély, chiromantista, zsibvásáros, poeta és kosárfonó.“ Ezzel a Csikorgónál is silányabb alakkal Csokonai egy népdal sorait énekelteti el, mint saját szerzeményét. A népdal ez időtájban nem volt már ritkaság drámánkban; a sentimentalis énekek közé drámairóink — mint átültetéseiben Endrődi is — be-becsúsztattak egy-egy szakot belőlük. Csokonai Borissal, a szobalánynyal már egy egész népdalt énekeltet el. Ez az első népdal, mely az első magyar soubrette ajkáról hangzott magyar szinpadon — hogy lehető nagyképűséggel szóljunk.

Szintén népdalt szólaltat meg a Cultura, vagy mint később elnevezte, Pofók című vígjátékában, melyben maga is az általa úgy kedvelt Lavota szerzeményeiből klavirozgatott, dudáztatott s kanásztáncot járatott, s mely a Tempefői nek mintegy ujabb kiadása, de több izléssel, s bár ép oly kevés alakitó képességgel, de már minden dühös carriquirozás nélkül. E műnek már cselekvénye sincs: az öreg Tisztesnek, e zsémbes, de jószivü s műveltebb öreg urnak lányát, a gazdaszszonysághoz ép úgy mint művészethez hajló Petronellát, Lehelfi „magyar gavallér“ és Szászlaki, idegeneskedő dandy kerülgeti, mígnem emez jobb szerencsét pillantva meg, beadja lemondását, s a lány kedveséé, Lehelfié lesz. Tulajdonkép csak egyes képek sorozata e vígjáték, stereotyp alakokkal. Ilyen Firkász, a deákos secretarius, ki minden prózaiassága mellett is józan, felvilágosult ember; a zsibvásáros Ádám zsidóval (lásd Gersont, melyet költőnk Csurgón szintén előadatott vagy akart) veszekedő gazdatiszt, Pofók, ki azt a részeges béressel ráncingáltatja.

Ilyen Szászlaki, ki „született magyar, csakhogy német ruhában jár, németesen viseli magát és denique olyan singularis delicatus hangon ejti a magyar szót", mint Firkász mondja róla. Ime a reá vonatkozó vagy általa tett megjegyzésekből egy pár, izlelítőül: „Több tudomány van a bodros tászliban mint a magyar ingben; a kurta magyar haj tökfejet mutat, de ha exotica parókát teszünk rá, az együgyüek káptalannak gondolják; a magyar mente alig repraesentál egyebet egy kis Verbőcinél és Husztinál, hanem a frakk involválja a históriai tudományt mint a francia (!) kaput a természetnek egész buvári ismeretét; az anglus überrock, ha szárközépig ér, minden kigondolható philosophiát, a legmélyebb mathesist: ha földig ér, a homályosabb régiségek ismeretét, és — kivált ha nem a szélire vannak rakva a gombok — Newton, Helvetius, sőt maga Kant látszik az ember előtt állani." „A magyar minden dolgában vagy ronda vagy buja, és a miatt vagy paraszt oeconomus vagy pankrót gavallér." „Ha csak a kert nem anglus, az épület nem olaszos, az einrichtung nem németes, a konyha és ebédlő nem franciás, csinos embernek mingyárt fáj a gusztusa:" különösen a konyha okoz sok bajt ezen a „falusi és müveletlen magyarországon", mert veronai salámik helyett „az az elszenvedhetetlen kövér magyar kolbász" disziti. „Mihelyt valami nem ausländisch, előttem kedvet nem talál", mondja Szászlaki; ugyancsak ő, mikor a hazában maradást emlegetik előtte, így szól: „Itt, Somogyba, itt az akademiátlan Magyarországnak legakadémiátlanabb részibe telepedjem meg? ki értené ott meg az én diplomáimat? ki tudna ott

engemet az én csattos cipőkömért, saxoniai strimflieimért méltóképen tisztelni?"

A Culturából e kevés idézésünk is láttatja, hogy Csokonainak volt érzéke a satirához is, ha tehette s akarta: még merészebben szól egyes határozottabban politikai színezetü dolgokról. A nemzetiségi gyülölet, intolerantia kárhoztatása mellett a szegény nép sorsáról sem feledkezik el, nem a zsidókról sem. „A zsidókért van — úgy mond — a bankó, mely miatt a magyar ember alig élhet meg ... A földesúrnak szükséges a zsidó, annak a kedvéért a magyar jobbágyot is kiveri a házából." Minő merészség egy magyar mágnás előtt így beszélni, főleg ha Csokonai szól így Csurgón, egy Festetich előtt! De ő mindezt csak amúgy könyedén veti oda: nála csak úgy járja az ilyen közmondás: „Sokat végeznek Bécsbe, de elrontják az égbe," sőt puszta bolondozásból az öreg Pofókkal, kinek rózsás színben áll a világ, még a Rákóczi kesergőjét is elénekelteti, roppant megütközésére Festetichnek, ki aggódva tekint körül s magához intve Csokonait, komolyan mondja szemébe: „Uram, az ilyenekért, iskolánkat is széjjelhányhatják! Vigyáznunk kell!" [1])

És itt végezzünk Csokonainak drámairói pályájával. A Culturában egy helyt ezt mondják az iskolai színelőadásról: „Ha annak egyéb haszna nem volna is, legalább a növendékeket rászoktatja a közönséges helyen való eleven beszédre, a melytől sok függ."

Ily felfogással csak nem lehetünk szigoruak Csokonai drámáival szemben?...

[1]) Gaal L. emlékezése.

NEGYEDIK FEJEZET.

Ismét Debrecen: aratás, gyüjtés, elnyugvás.

1800—1805.

I. Hazatérés. Baráti kör. Földi s Fazekas. II. Elvonultság. Csokonainak rousseaui jelleme. Végletegek. III. Költői erének apadása. Világfájdalom. IV. Csokonai mint a liberalismus gyermeke. V. Bécsi lidérc. Aggtelek. Találkozás Kazinczyval. VI. Kiadói tervek. Ismét Pest. Ujságszerkesztői s mérnöki tervek. VII. Komárom. Kleist, Széchenyi gróf mint maecenas. Váradi fürdő. Debreceni tűzvész: Csokonai József halála. Erdődy grófnő. VIII. Történelmi tanulmányok. A Zrinyiász kiadása. Csokonai Árpádja. IX. Múzeumi irnokság és egyetemi magántanárság terve. X. Csokonai technicája. Aestheticai fogalmai. XI. Csokonai és a nyelvújítás. XII. Katholikus állam és protestans kérelmező. Csokonai viszonya a Széchenyi-családhoz. További kiadási tervek. Amaryllis. A maecenas-kar: alkalmi verselés és önérzet. XIII. Új pártfogó: Rhédei. Betegség. Épitkezés, kapkodás. Csokonai mint trafikos, korcsmáros és marhakereskedő. Kazinczynak halálhíre. XIV. Dorottya. Lilla-dalok. Nyomdászi hitetgetés. Egyéb műveinek sajtó alá készítgetése. Rhédeiné halála. Búcsúztató. Betegség. Visszatérés. Ingerült lelki állapot. XV. A lélek halhatatlansága. XVI. Csokonai és Rhédei. XVII. Végső hetek. Csokonai halála. Az édesanya emléke.

I.

Az 1799-ik év telének közeledtekor hagyta oda Csokonai Csurgót.

Búcsút mondott a baráti vidéknek s vándorbotjához nyúlt, melyet hosszas visszabarangolásában annyiszor pihentetett aztán meg egy-egy régi ismerősnél, szíves vendéglátónál. Legalább az ő részéről sokszor lehetett erre alkalma, mert utját nem vette egyenesen haza felé, noha csak két árva forint képezte összes vagyonát, miután „a tractatustól ajánlott 50 Rfrt honorariumot“ [1]) el nem fogadta volt. Akkora összeggel pedig ma sem tanácsos útra kelni, midőn már a dübögő gőzös repít tova: abban az időben nem ötven, de öt mértföldet is nagy sor volt bejárni. A ki hosszabb útra adta fejét, végrendeletet is csinált egyúttal: és a tapasztalás csak megerősité e szokást. Ha nem is épen rablók ütöt-

[1]) Csokonainak Festetichhez írt s alább említendő levelében sajátkezü széljegyzése. Akad. kéziratt. Toldy Csokonai-féléi, 87. l.

ték agyon az utast, ha nem is épen az isszonyu országút hegyein-völgyein tört ki nyaka vagy fuladt be: a csigamódra döcögő szekérnek hosszas vánszorgásai közben akár másfélszer is búcsút mondhatott ez árnyékvilágnak, mielőtt célját érte volna.

Csokonai nem is szekeren, hanem csak gyalog utazott, s még se történt vele semmi ilyen érdekes kaland: bőrét, ha napbarnitottan is s az út porából kicserepezve, de épen hozta haza „Sok volt a baj és törődés, mely alatt ereje rogyott," s a kedves vidék élénk emléke is élesen sajgott még szivében: de az a gondolat, hogy ismét látni fogja szülővárosának „kedves füstjét," erőt adott roskadozó lépteinek. Utját az általa már több izben fölkeresett dél felé vette. Baranyába zarándokolt át „örökös privatusság votuma alatt," és Szigetvár felé kerülve, két napot töltött Festetich Lajosnál. Elment a várhoz, összejárta Zrinyi eposának szinhelyét, megtekintette — az „uraság kocsiján" — Szulimán táborhelyét, a szigeti parochia templomát, ez egykor török mecsetet, melynek kupoláját a Zrinyiász jeleneteinek freskói diszitték. [1]) Mily kegyelettel szemlélte mindezt Csokonai, s mennyire erősbült keblében az a terv, hogy nemzetének az utolsó dalia kürtszózatát fülébe juttassa, sőt hogy maga is megkisértse e kürt megszólaltatását, nemsokára meglátjuk.

Az erdős, hegyes megyéből ez episod után „átkelt a Dunának szőkén zajgó habjain" s a Bácskába érkezett, e puszta szélbe, hol még egyszer érinté arcát a somogyi szellőnek végsohajtása: nem

[1]) Ugyanott Kazinczy lev. IV. k. 183. sz. IX. lev.

sokára már „a tiszai téreknek szívhatta levegőjét," s az alföld kellős közepének homokját túrták megruganyosult lábai. Gyermekkorának légkörébe ért már vissza, legatiójának egykori állomásaira; átvándorolt Kecskemét városának nagy pusztai faluján, „széllel bélelt szirtjein," eljutott kiindulásának egyik pihenő helyére, Kardszagra. „A Tiszának sík partjára — így énekli rövid odysseáját — kiszállván a csónakon, áldást mondván Dáciára, indultam a lovakon. Indultam, mert *úgy képzeltem* már mostanság magamat, hogy *már a jó földre tettem jó földön nőtt lábamat*." [1] Itt Kardszagon „hosszas törődésemnek egy kis pihenése lett, úgy mond, vivén egy jó emberemnek házához a tisztelet, a kit *régi jó tettéért* lelkem mindég tisztele." A Varró-háznak szives körében lelt itt pihenést. „Hála, kiált fel végső állomásán, szülőföldje közelségének érzetében, hála az egeknek! Végre már megnyughatom, hogy a tiszai téreknek levegőjét szihatom." Szívdobogva, lázas hevültséggel folytatja e kis pihenő után útját, mind fölebb s keletnek, míg az ország túlsó szegletéből jövő fáradt utasnak szemei előtt ama tornyok, ama házikók tünedeznek fel, melyek mindenike a múltnak mind egy-egy megkövült emléke.

Öt évi hányattatás után tehát ismét Debrecen állt Csokonai előtt: az a város, hol bölcsője ringott, s most atyjának sírja domborul, hol szerető édesanya ápolta gyöngekoru árvaságát, kit most viszont fog láthatni. Mily epedve várhatnak rá a szülői tűzhelynél, melynek emlékei úgy zsonganak

[1]) Visszajövetel az alföldről.

lelkében mint a hajnali tiszta harangszónak kifáradt esti csengése... A kedves anya, a felejhetetlen kis kert, ragaszkodó jó barátok emléke mellett most elmosódik annak emlékezete, hogy ifjukora legszebb éveiben itt, e városban mennyi búbaj, szégyen érte... A viszontlátás édes órái után Csokonai már ismét e g é s z e n otthon volt: a szomszédban kullogó collegiumnak mogorva pillantásai elől, házikójának hátsó felére, az ól és félszer háta megé vonult, hol ő egy kedélybeteg kedvtelésével ápolgatá virágait s növelt egész rózsalugost. Itt, e kertecske közepén, a cserepélyes bodzafa alatt mesélgetett az édesanya kifogyhatatlan kérdezősködéseire, itt ez árnyékban dolgozgatott tovább, tilinkózott, emlékein merengve s meg vidámítgatva magát, — itt fogadta sűrűn látogató barátjait.

Szóljunk egy-két szót e baráti körről is.

Csokonai, ki egyik utánajövő csurgói tanitványában, a csakhamar anyjának is kedvencévé lett Gaál Lászlóban somogyi életének bírta élő emlékét, ez emlék mellett is kibékült helyzetével. A város intelligentiájával jó lábon állt, s orvosok, tisztviselők, előbbkelő családok csak megtiszteltetve érezték magukat, ha körükben láthatták. A jó ismerősök széles köréből ő azomban örömest vonult a szűkebb baráti körbe, hol egészen fesztelenül lélekzelhetett. E baráti kör tagjai, kivéve az egy Nagy Gábort, e tudós ügyvédet s költőnknek nemcsak egyik legbensőbb, de anyagilag is segítő barátját, mind verselők is voltak egyuttal. Ezek közül a legjelentéktelenebbek, Kis Imre, [1]) salétrom-inspector, úgy a

[1]) Csokonai Kis névnapjára írta utolsó versét, élete végén.

természettudós s orvos Szentgyörgyi tartották fent főleg a körnek összeköttetését Kazinczyval.

Legérdekesebb két alakja e körnek, Csokonainak két rokona, Földi és Fazekas volt. Földi János, az egykor pesti orvosnövendék, Ráday gróf technica javító elveinek előharcosa, a M. Múzeumnak correctora — kiről már emlékeztünk — most mint kerületi orvos élt Hadházan, honnan rendesen be-berándult Debrecenbe. Mindössze csak ügyes verselő volt s úgy ebbeli mint tudományos foglalkozása családi bajainak szolgált felejtésére. Becsületes, buzgó ember létére u. is szegény nagyon rosszul nősült, bár neje a híres Veszprémi orvosnak volt lánya. ‚Juliskájában' egy élvvágyó, szívtelen nőt vitt házához, s a gond nemsokára sírba is temette. Neje temetésére sem ért menni a mulatozástól s még két férjet váltott. — Csokonait a rokonságon kivül mély részvét fűzte Földihez: halálát mély fájdalommal siratta meg, s egyszersmind emléket [1] iparkodott

---

Mily erős volt Cs.-ban a b a r á t i érzés, tanusítsák pataki barátjához, Puky Istvánhoz intézett sorai, midőn ezt munkáinak kijöveteléről tudósítja (1800. dec. 20.): „Ki nyerne azokból előbb mint te, te az én legállandóbb, legtisztább szivü barátom." „Csohány — irja ugyanott, — itt vala Debrecenben s nem érdemlék tőle egy látogatást, tövébe pedig a collegiumnak, hol még a klavirozgatásra is reáért. Talán kicsiny vagyok az ő nagyobbaktól meublirozott szivébe. Te kitudhatod tőle. Én akárkire sem kivánom magamat tukmálni: noha a Csohány szivét jure postliminii visszakivánhatnám."

[1] „Néhai D. Földi Jánosnak . . . életének és munkáinak történetei, charactere, lelke és felvizsgálása, recenstiója, egy barátja, társa és tisztelője által." Ismeretlen; elveszett vagy lappang.

állítani annak a férfiunak, kit szerinte „nemzete szerelme“ emésztett meg.

Földi az elmélet embere volt, s bár egy-két magyaros zamatu verset is írt, munkásságának súlypontja a nyelvészeti és természettudományi térre esik. Mint nyelvésznek, a Debreceni Grammatika tartja fönt emlékét; mint természettudósnak, Linné átültetése. Hogy Csokonai Raff Gy. természetrajzát — „hozzáadásokkal“ — lefordította, s hogy a nép nyelvéből oly buzgón gyűjtötte a műszavakat, növényneveket, Földi hatásának tulajdonitandó. Szintén Földi hagyományainak voltak örökösei a debreceni Füvészkönyv kiadói, kik közül Fazekas Mihály volt a baráti körnek, Csokonai mellett, tulajdonképeni költője. E nyugalmazott főhadnagy s városi honoratior volt az, kihez költőnk, Földi elhunyta óta, Nagy Gábor mellett, legbensőbben ragaszkodott. Fazekas, Földi sógora, nejét hihetőleg korán s gyermektelenül veszité el; a háziasszony szerepét huga vitte, ő maga olvasgatott, kertészgetett s pipázgatott. A darabos, egyszerü vén katona időtöltésül számos öregesen enyelgő, tréfás ötlet szülte dalocskát, anakreontikát készítgetett nagy csinérzékkel. Technicája valóban meglepő művészi s mégsem idegenszerü: Hortobágyi dala a népies humornak oly sikerült utánzása, minőt egyedül Csokonai volt képes teremteni. [1])

[1]) A ki a híres Ludas Matyinak elfelejtett költőjével, mint általában Debrecennek e korbeli verselőivel közelebbről kíván megismerkedni, azt a következő dolgozatra utaljuk: „Költészetünk új-népies (azaz: ortholog) iránya“ (Bpest, 1870. Aigner L.) E füzetkében meglehetősen érdekes anyaghalmazt találni, s a Fazekasról szóló rész még a legolvashatóbb.

Földi és Fazekas tehát nemcsak mint a baráti kör tagjai érdemelnek figyelmet: sőt hatásuk sem szorítkozik pusztán nyelvészeti és természetrajzi térre. Hatottak ők a költőre is. Ha Csokonai Horváth Ádámtól a népköltészethez nyert utmutatást, Földitől verselési elveket, s úgy tőle mint főleg Fazekastól rímelést, nyelvezetet tanult: az utóbbitól meg népies humort is.

Csokonai azt vallja, hogy Földi és Kazinczy tették őt poetává. Vajon nem csak írói bókez Kazinczynak?

Nem. Hisz Kazinczy ismertette meg Csokonait Horváth Ádámmal, ő ismertette meg Bürgerrel.

II.

A kis kertben, a kis baráti körben pihente ki magát a tavasz közepére hazaérő Csokonai. A távollét elszóródásaiból nemsokára magához tért s újra munkához látott.

Maradhatott-e ő nyugodtan, vágy nélkül? Take away desire from the heart and you take the air from the earth, mondja Bulwer: kinek szívéből kiveszett a vágy, annak csak haldoklás már az élet. Azon a vágyon, melyet a szerelem sugal, Csokonai már átment volt. Szívének sebe beforrt, bár helye megmaradt s véglegesen nem gyógyúlt meg soha. Lemondott arról a vágyról, hogy valaha gyöngéd, szerető kezek simítsák el homloka ráncait, hogy azoknak a szőke kis angyalfejeknek madárcseve-

gesével csillapíthassa fölháborodott lelkét.[1]) Családi boldogság helyett dicsőségvágygyal gyógyítá most magát, mint ellenméreggel, ő, a ki oly korán megtanulta Gressettől, hogy egy napi boldogsággal egy öröklét dicsősége sem ér fel.

Hosszas zaklattatása után most visszaért kikötőjébe. Most már nem volt kiért s miért fáradoznia. Édesanyjával szép csendesen ellakhatott, kettecskén jól megférhettek ők: az özvegy kis vagyonából az azóta megnősült Józsefnek, ekkor már Bagaméren káptalani ispánnak is juthatott némi segély egyszermásszor. Csokonainak csakis irodalmi terveihez kellett tehát anyagi segítség, mert ezek részint eddig is adósságokba keverték, részint további költekezést igényeltek: de a mi ezt illette, ő erősen bízott Dunántúl aristocratiájában. Összeszedte most erejét, mit eddig a sorssal hasztalan küszködésre pazarolt, s a küzdőtérről, saját kárán okulva, végre elvonúlt a zajtalan magányba. Igy él ő most „csekély örökségében, melyet megtanult, hányattatásai után, elégnek tartani." „Itt, a magányosságban eltemetve élek — írja — magamnak, hazámnak és az én szokott studiumimnak, fordítván, olvasgatván, elmélkedvén: az irigy fel nem talál ősi nádfedelem között s a bigottnak sziszergési könyveim közé be

[1]) Fűsűs Linának alább említendő, Dorottyát fűsűlő levelében, a sok találó személyeskedő megjegyzés közt e szavak állanak: „Az úr bizonyára házasodni akar, és tartván tőle, hogy kosarat talál kapni, azért küldeti a kosarat adókat bolondok házába." E megjegyzésnek azomban semmi alapja sem lesz: ha valami kevés épen volt, úgy az bizonyára percnyi múló szeszély vagy tán az édesanya sürgető aggódásának kifolyása volt.

nem hallanak. Érzem, hogy az esméretlen csendességben lelkem is, mely a szerencse hányása között törpévé lett, óriásodni kezd: hogy a nagy lelkek ujjal hívnak maguk felé s integetnek, hogy a plebula zavart sikoltásival ne gondoljak; hiszem már most, hogy élek. Oh Rousseaunak boldogult árnyéka, lehelj reám a Montmorency kertek lugasi közül vagy az ermenonvillei sírnak hideg nyárfái mellől, hogy az igazság, a Gratiák, s annak idejében, az örök álom édesdeden szálljanak meg engemet homályos akászom árnyékában." [1])

Igy óriásodik Csokonai lelke, így emelkedik ama felsőbb regiókba, honnan az egyéni boldogságukat feláldozott nagy szellemek az emberiségre hintik nagy eszméik áldását. S mily odaadó rokonszenvvel sohajt fel költőnk ezuttal is Rousseauhoz! De hisz ők, mint egyszer már futólag említők, rokonok voltak: mind a kettő nervosus idealista, kik saját hibáik miatt lettek embergyűlölők s boldogtalanok; mindketten a környezetüket akarják phantasiájukhoz idomitani, s nem megfordítva. Csokonai ugyan nem volt oly gőgös koldus, kit a sors kerekere föl s le hányjon, s ki a fenálló rendet vakmerően támadja meg; az ő szenvedései nem egy új kor megváltásának voltak kínjai, hanem csakis egyéni hibák következményei. De ő is épen ugy környezetének tudta be bajait s ép oly kevéssé vergődött önismeretre, mint Rousseau, s mint egy őrült.

---

[1]) Festetichhez 1800. (A m. n. múzeumnak N. Könyvtár — példányában az 1799. évszám magától Toldytól van kiigazitva.)

Finom jellemzéssel írja Kazinczy idevágólag: „Ki szerette valaha úgy az embereket mint Rousseau, s ki volt inkább misanthrop?... S Csokonai kit teve exemplárul magának az élet módjában? Nem Rousseaut-e? Az ő gondolatlan, rendetlen, állhatatlan, planum nélkül való, jámbor, szeretetreméltó élete nem hasonlított-e a Rousseau szép életéhez?" És mi hathatósabb bizonyítványa e lelki rokonságnak, ha nem az, hogy valahányszor Csokonait mély fájdalom lepi meg, vagy lelke magas röptöt vesz, mindig Rousseau neve jön ajkára. Nincs író, kit annyiszor s oly mély rokonszenvvel emlegetne: leveleiben majd mindenütt ott van e név, s már a Tempefőiben megcsendül, átrezdül a Lilla-elegiákon s végre a Lélekhalhatatlanságának ódai lendületei közt hangzik ki. Sőt maga Csokonai is tetszelgett e rokonság eszméjében: „Esmeri az úr Rousseaut — írja élete utolsó éveiben Sándorffyhoz: — itéljen utána engemet."...

Debrecen levegője volt legkevésbbé alkalmas az ily beteg léleknek: az itteni gyógyításmód nagyon hirtelen s igazi paraszt-kúra volt. Pedig Csokonainak a pedanteria és álszenteskedés iránt ellenszenvét a hely- és időköz nem csillapította, sőt ez ellenszenve most még nagyobb mérvet öltött: a rab szabadság ideje után mindig dühösebb békóira. És ez az ellenszenv nem ránkórból élt Csokonaiban: az iskolai kellemetlenségek visszahatása nem húzódik ennyi ideig. Csokonainál magánál sem maradt el annak idejében a diákos reactio: de az ő baja nem olyan gyerekes semmiség volt. Iskolai kellemetlensége csak első, ép ezért oly kínos emlékü jelenete volt annak az egész életén áthúzódó küzdelemnek

lelke s a külvilág közt. Ez első vágásnak csak nyoma maradt; azóta vett ujabb sebeit is más föld, más levegő gyógyitotta meg. De mikor első vivó felei közé került vissza, természetes visszatetszésnek kellett belsejében támadnia.

Ezért fajult aztán betegséggé ez ellenszenv. A collegiumot mint dögvészfészket kerülte s legjobb ismerősei iránt is meghidegült, ha annak légkörébe léptek. Viszont bizonyos önelégültséggel közeledett a vidékre távozókhoz, hová maga is gyakran kikirándult. Miskolc, Ders, Madaras, Onga, Igar stbi gyakran látogatott helyei voltak: itt baráti körben, szabadon élt, míg szülővárosában az anyai hajlék belsejébe száműzte magát, undorral fordulva el szomszédságától.

Kedélye tehát most is a régi maradt: ki nem egyeztetett ellentétek foglalata. Egyfelől visszahúzódó, a társadalmi élet szükséges apróságait lábbal taposó embergyűlölő: másfelől az emberiség szent érdekeiért hevülő cosmopolita, megbizható barát, ki övéi közt felderül s végletekig csapong. De csakis itt. „Ezen kis zárt társaságban, írja a kör egyik későbbi tagja, lehetett még egyedül feltalálni a régi Csokonait, kit a nagy társaságokban hiában kerestünk. Itt ő vidám, eleven, kiereszkedő, gyermekeskedő volt; itt ő játszott, mulattatott, anekdotizált, enyelgett, másokat követett, historizált, újitott, gúnyolt, rostált, okoskodott, politizált s a maga egész lelkét kiöntötte. Itt szüntelen a tréfa, az elmésség, a bon mot, a szúrás, nevetség, a szóválogatás repkedett szájról szájra. .. Néha leszállott köztünk a legpajkosabb gyermekeskedésig, melyekre most is mindenkor nevetnem kell; máskor semmivel se lehetett kivenni a maga valódisá-

gából: néha hónapokon által éjjel és nappal dolgozott, máskor egész hónapokon által aludt és korhelykedett, [1]) barátihoz vagy a mezőn barangolt, vagy — a mint maga szokta mondani: — csak nézett mint a harangozó a toronyból, a nélkül, hogy csak egy gondolat is ment volna fejébe."

S hogy mily kevéssé változott át korlátlanságot maga kárán is óhajtó természete, orvos barátai, Szentgyörgyi meg Sándorffy tapasztalhatták. Tanácsaikat ingerülten utasítja vissza, s bosszankodva panaszkodik rájuk a többieknek: „Nékem egyik doktor azt mondja: ne éjszakázzon az úr annyit; másik: ne pipázzon annyit; 3-ik: ne dolgozzon annyit; 4-ik: mérsékelje az úr magát az ételben; 5-ik: mérsékelje az italban; 6-ik: mérsékelje a benn ülésben, künn járásban; 7-ik: éljen szorosan az orvosságokkal." S méregbe jöve kiált fel: „Ezt az oskolai szoros fenyítéket, pontosságot ki nem állhatom; jobb szeretek kedvem szerint, szabadon, három nap élni, mint ennyi megkötttetések közt háromszáz esztendeig kínlódni." [2])

Csokonai tehát annak maradt, a mi volt: a pillanat hatása alatt magával nem biró enthusiastának; és mint a vadak szent táncukat az ájulásig tombolják örjöngve, ugy ő is mindent a kimerültségig erőszakolt. „Ha hozzá fogott az éjszakázáshoz, eszibe nem jutott, hogy le kellene feküdni, míg a feljövő nap szemébe nem sütött; ha pipá-

[1]) Ne értsük félre Domby e kifejezését.
[2]) Domby M. id. műve. 39., 41., 43. lap.

záshoz kezdett, míg dohányában tartott; ha mulatságba eredt, míg csak volt mulató; ha képzelődésbe, míg csak abból erőszakkal ki nem verődött."

Ilyen élettel lehet elérni tisztes öreg kort?

III.

Csokonai a következő évet is sok ügygyelbajjal kezdte meg. Rheumaticus szenvedései miatt sokáig volt tétlenségre kárhoztatva szobájának falai közt. Anyagi viszonyai is bántották. Régi adósságait sem törleszté le még teljesen, s anyját sem akarta terhelni; inkább barátaihoz fordult, kik közül főleg az asszonyvásári szolgabiróba, Fráter Istvánba vetette bizalmát. „Kérlek barátom — így ír 1801. febr. 28-án Nagy Gáborhoz — most ne hagyj el szükségemben: a Fráter-ház egy hét alatt alkalmatossá tesz az egész summának megtérítésére." [1] 25 frtról van szó, mit ruhára, csizmára kér szegény Csokonai, ki különben ily kéréssel nem ritkán adta jelét Nagy G. iránt baráti bizalmának....

E közben meg munkáinak összegyűjtését kisértette meg; mert ez időszak már az aratásé, a gyűjtésé volt. Költés helyett mindinkább tanulmányokba mélyedt, s a szív ifjúságából ama korba haladt át, melyben az érzés heve, a képzelem élénksége alább hagy, s az ész logikája erősbül. Költői ere kiszáradozni kezdett; maga is panaszkodott, hogy már nem megy úgy neki a versírás,

[1] M. n. múz. kéziratt. Quart. hung. 959.

mint régen. Most már jobbadán csak fordított vagy alkalmilag verselt, legfölebb elmélkedő didaxist írt. Egy ez időtájban kelt lakodalmi versének [1]) előszavában ő ugyan így jellemzi magát: „Az én külsőm olyan mint a magának hagyott természet; belsőm hasonló a tavaszhoz, mely mikor borongós is, játszik és teremt," — de ez a játszás már múlófélben volt. Költészetét csak itt-ott fakasztotta még ki a fájdalom, mi őt most újból egymásután érte.

Már 1801-ben vette Sárközy kedves lányának, Teréziának halálhírét s e szomorú hír hatása alatt gyönyörü elegiában fejezte ki bánatát. E megható költemény melancholiája már élénken érezteti, hogy Csokonai szive hosszú szenvedéseken ment már át, s hogy fájdalma ellen ezután philosophusi emelkedettségben fog vigaszt keresni. Ezt csakhamar bebizonyitotta a tapasztalat....

A mellbeteg Földi egyre ölte magát a vigasszal: a munkával. Lázas sietséggel iparkodott, hogy fáradozásának eredményeit készen hagyhassa az utókornak, mert már érzé arcán az enyészet fagyos lehelletét. Mint a hattyuról regélik, hogy haldoklása percében nyilik meg hangja, úgy énekelte meg a lassan haldokló Földi közel elmúlását, legszebb, legbúsabb dalában:

Egy ákászt körtvélyfám tövébe
Ültessen egy jóltevő kéz,
Melyről Zephyr naplementekor
Susogva majd síromra néz.

---

[1]) Vay Miklós báró, a Kiss Imre főnöke lányának menyegzőjére. 1800. jul. 24.

Mindegyiket tüskék boritják
Mint az én kínos éltemet,
Ők azt védelmökre forditják,
A mi engem sirba temet.

Ti gyermekek! ha majd látjátok
Hűs balzsamú virágait
Májusban nyílni, ne bántsátok:
Hadd fedjék Földi hamvait!

Az a költemény, melylyel Csokonai áldozott barátja emlékének, többszörösen érdekes. Először mint költemény, mert óda. A pozsonyi diéta Tyrtaeusától hallottuk volt már az óda kürthangjait: sőt a Tempefői rigmusozásai közt is egy hazaszeretettől hevült, classicai méretü óda üti meg fülünk. Ha a Földit siratò versben is valódi ódai fellengzést keresünk, nagyon csalódunk. [1]) A mi Rajnisséknél prosodia volt, az Virágnál még csak nyelvezetig, chablonszerüségig birt emelkedni, a mi pedig nem volt egyéb mint antik versalak, elvont allegoricus használata a mythologiának, s az érzéseknek eszmékké hűtött költőieskedése. A költői szikra ugyan még fel-felcsillámlik itt egy-egy percre Csokonai ez ódájában: a későbbi alkalmi ódákban már nem.

Még érdekesebb ez óda költőjének egyéniségére nézve. Nincsen, kiállt föl benne Csokonai, ki átérezni tudná, mit vesztettünk benned:

Nincsen! De nyugodj e ligetek megett,
Nyugodj, dicső test: én velem is csak igy

[1]) Csokonai Horác módjára Ódák címmel jelezte különböző műfaju verseinek egész gyűjteményét.

Bánik hazám, bár drága vérem
Érte foly, érte fogy, érte hűl meg.

Lesz még az a kor, melybe felettem is
Egy hív magyarnak lantja zokogni fog,
S ezt mondja népünk: oh miért nem
Éltek ez emberi századunkban?

Földi halála önös fájdalmat táplált tehát Csokonaiban. Hogy ily erős önérzetet árul el, az természetes, s erre majd minden kortársa mutat példát: az önérzet soha sem fejlődhetik ki annyira, mint mikor a buzgalomnak csak nyomor s föl sem vevés osztályrésze. Hogy Csokonai nem világfájdalmaskodó charlatanságnak adott hangot, azt jellemében, sőt magánvallomásaiból elhihetjük. „A mi csekély erőmtől, gyarló tapasztalásomtól s aprólék olvasásomtól kitelik, úgy mond, örömest kívánok ügyefogyott nemzetemnek s özvegységre jutott hazámnak, általjában pedig a tudományoknak szolgálni. Mert nemzetem javán annyira dolgozni óhajtok, a mennyire örülök annak, hogy magyarnak születtem: az értelemnek pedig és az ízlésnek gyarapításán mind örülök, mind munkálkodom... én, egy nádasházba szorult cosmopolita... Távol vagyok mind a gazdagodás vízkórságától, mind attól, hogy szerencsézést kívánjak játszani a világon, és csak munkáimnak kiadatását — a mely mind hajdani vickándozó planumim által szerzett aprólékos adósságaimra mind írásimnak mindennapi tovább való hányattatásira nézve szükséges — végbevihessem: nem fogja többé még csak munkámat is látni, ez az, egyrészről irígy és szőrszálhasogató s a mellett korhely időszakasz, másrészről a Helve-

tius baglyát realisáló, obscurant és üldözni szerető világ. Ha írok is, a minthogy én már a nélkül nem tarthatom fent lételemet, írok a boldogabb maradéknak, írok a XX. vagy XXI. századnak, írok annak a kornak, a melyben a magyar vagy igazán magyar lesz, vagy igazán semmi sem." [1])

Csokonai lelke olyan mint egy perpetuum mobile, mely anyag hiányában maga-magát zúzza. E soraiban előttünk áll a szétszórt írásai után kapkodó s adósságaiból kibontakozni akaró költő, ki álszenteskedést, sötétségkedvelést és nemzetietlen közönyösségét csap korának arcába s maga elzárkozik, a jövőből várva elismerést. Úgy mint kartársa, Bessenyei, ki egykor „Bécsben a becsületnek, a hazafiuságnak közpiacán tündökölt," s ki most remeteségében „a mi horizonunk elsetétedését úgy nézi mint a földünk golyóbisa alá fordult, de azért teremteni meg nem szünő nap."

IV.

De hát kik keserítették el a hazatért Csokonai lelkét? Kik s mért voltak ellenségei? Feleljünk meg rája röviden s lehetőleg a költő beavatott barátjainak informatiója utján.

Csokonai a legsúlyosabb vád alól még ma sem szabadult meg, s még ma sem korszerütlen Gaál ellentanusága. „Vagynak — úgy mond ő költőnkről — a kik némely darabjai vagy szabadabb szavai miatt benne alacsony gyarlóságot sejtenek.

[1]) Márton Józsefhez 1801. május 19.

Én úgy vélekedem, hogy az, a ki a kor szellemé-hez és a társaság nagyobb részének szokásához alkalmaztatja magát, beszédét, írását: a társaság egyes tagjainál (azaz a t á r s a s á g n á l) erősebb megrovatást nem érdemel. Elhiszem, hogy Csokonai, ki a társalgás reguláira vigyázott, egy kedvben csapongó vagy toastozó társaságban se nem különcködött, se nem hypokritáskodott; de azt tudom, hogy ha ilyes társalgási viszony nem kényszeritette, valamint mértékletessége, ugy tiszta erkölcse és becsületessége ellen senkinek kifogása nem lehetett." [1])

A maga korában Csokonai mingyárt már költő voltával is kihivta a közvéleményt. „A poeták, irja Domby, többnyire nem a legjobb hírben vagynak az emberek között, és a poetai név, mint competens, gyakran a csuda természetüeknek, különözőknek, phantastáknak, s a valóság helyett a képzelődésen kapkodóknak, bohóskodóknak vagy vallástalanoknak szokott adatni a közbeszédben." És a Csokonai idealismusa is ily hóbortos, vallástalan színű volt. A hétköznapi életből ő folyton „a Hobbes, a Rousseau, a Montaigne emberei közé" vágyódott élni.

Már kora ifjuságában láttuk, mint kezdte „philosophus szemmel nézni azt a lelkes világot," hol „sok homályos helyeken s kövecses tekervényeken kell utazgatni a L o c k e o k t ó l e g y e n g e t e t t ö s v é n y e k e n." És ez örvényeken aztán „sok vallásbeli s erkölcsi balvélekedésekből megszabadulván, nem minden látszott ő előtte kegyességnek s virtusnak, a mi más előtt, sem nem minden bűnnek, a mit más annak tartott; s mikor

[1]) Gaal L. feljegyzései id. h.

aztán ő ezt a Juno forma üres felleget nem ölelte, vagy ezen vallás s virtus kenetjét magokon viselő, szent haszontalanságoknak akár valóságból, akár tettetésből, vagy legalább okosságból is nem bókolt, sem ama csupa gőzszülte Lidérc-boszorkány előtt, melytől a nép fut, nem futott: erkölcstelennek, vallástalannak tartatott, holott pedig nem egyéb, hanem a fanatismus és balvélekedés eránt való antipathiája miatt, csak vigyázatlan vagy elég okos nem volt."

„Az emberektől általjában idegenkedése mellett három neme volt az embereknek, kik eránt a maga antipathiáját el nem titkolhatta. Első: a tudósnak láttatni akaró és tudományát a mások lenézésével mutogató tudós fanaticus; másik: a kegyesség vagy vallás színe alatt az együgyüséget csaló charlatan; harmadik pedig a kicsinységből, hogy csudáltasson, nagyot üző pedánt. Ezekkel őtet összeállítani nem lett volna tanácsos."

Ezeknek vonta ő magára gyűlöletét mint a kiknek „a szó igaz értelmében ostora s megesküdt ellensége volt, kik eránt magát a megsértéstől mérsékelni se nem igen tudta, se nem igen akarta." Igy főleg a tudós fanatikusok pipacéhével szemben: „ezeket tartván az emberiség pestisének." De ezeken kívül is hány tisztességes, derék embert idegenített el magától rossz modora által! Mert ő, ki — Kazinczyval szólva, — „midőn tisztelt barátjai között ült, minden irritabilitása mellett képzelhetlenül nyájas modestiájú ember, a legszebb misantropiáju fiatal böles volt," „az esmeretlen emberekhez nemcsak hízelkedve nem vonzódott, kivált a társaságokban, hanem inkább fel sem vevő módon idegenkedni láttatott, mely rosszaságnak

ugyan jele nem, de kevélység és megsértés jelének láttatik." [1])

Sőt saját barátjaival szemben is nem egyszer volt szüksége felvilágosításra. Igy mentegeti majd kevéssel halála előtt némely barátjaitól „stoice megválását": „Magatok is tudjátok, édes jó barátim, hogy én a hálálkodás felől igen csekély itélettel vagyok. Tudom én a halálkodás esméretes szavait, régen feszes formába öntött sententiáit, gyakorlom is, de csak ott, honnan való megválásom nagyon historice esik. Én ha számkivetésbe küldetném, talán az anyámtól búcsúznám legkevesebb szókkal, sőt épen némán. Ez nem annyira principiumom, mint érzésem módja..." [2])

Érzékeny szivét már abból a szeretetből láthatták volna, melylyel a természet gyermekei, a virágok iránt „belső valóságos kellemjekért," úgy az emberkor virágai, a gyermekek iránt viseltetett. Mindkettejében „véghetetlenül gyönyörködött." Életírója bizonyára méltán mondta el róla, hogy „a mi seculumunkban kevés olyan tapasztalásu ifju múlik ki oly ártatlanságban mint ő..."

A század liberalismusa a Béka-egérharc irása óta összeforrt keblében erős hazafiui érzésével. Marosvásárhelyi megválasztására küldött levele már e processust jelezi, méginkább ez alkalomból emlitett költeménye: a „Marosvásárhelyi gondolatok."

Lelke sokszor elmereng „az emberiség sor-

---

[2]) Domby M. id. m. 32. s köv. ll.

[1]) Cs. levele a „Három metsző atyafiakhoz." M. Polgár 1871. II. okt.

sán, hol örülve, hol búsulva mint világpolgára." Saját hazájának múltja, jövője is mélázásba ejti:

Mondd meg nékem, komoly fuvallat, látod-é
Azt a Volga síkját, mely volt az Árpádé?
Vannak-e ott, kik még magyarul szólanak?
... Sohajtasz? Elsuhansz? Értem: elmultanak!
Elmúltak, bedűltek abba sirhalomba,
Melyhez közelítünk mi is minden nyomba...

De ez elegicus kétségbeesésnél, a kor ez alaphangulatánál (Berzsenyi, Kölcsey) nem marad. Nemzetének vesztét az általános népszabadság eszméje halványítja el. „Mi főoka annak," tünődik,

Hogy itt szabad népek, ott rabszolgák vannak?
Itt a vidék puszta, ott terem s mosolyog?
Itt éles az elme, ott ködbe tébolyog?
Itt kastélyok állnak, s gályák: a partokon?...
Gyarló tudatlanság, zablátlan indulat!
Két daemon, mely minden szépet, jót feldulat,
Mely a kegyetlennek botot ád kezébe,
S gyáva félelmet önt a gyengék szívébe,
Mely a babonának felhozván fellegét,
Elzárja a napnak fényét és melegét,
S hideg homályában oly csudákat tészen,
Melyek az észcsirát elfojtják egészen...

Rajta nemes lelkek, álljunk ki a gátra: Európában már csak mi vagyunk hátra, s a többi nemzetek hangosan hívnak bennünket: „Magyarok, derék nép, mit késtek? Jöjjetek!"

Ime Csokonai mint a XVIII. század embere, a francia gyűlölő s a francia forradalmat átkozó Csokonai mint e forradalom eszméinek apostola. Nem Bessenyei tapogatózásai, nem Bacsányi dühkiáltásai: a legnemesebb felvilágosultság evange-

liuma e szavak. De ez evangeliumot csak titokban, példázgatással palástoltan hirdethetni csak, ezért zarándokol költőnk Konstantinápolyba, a török nép szellemi homályán szomorkodni. Itt aztán szólhat a fényes pagodok, a kapzsi dervisek, a fanatismus iszonyai felől: de még így is csak tartózkodva.

Babona, vak buzgóság, így szól költőnk, „meddig lesz körmöd közt a mindenhatóság? Meddig ülsz a királyok koronáján s a népek bilincsén?" Boldog kora a természetnek, midőn „a hit és a szentség nem volt a legszörnyűbb gonoszokra mentség!" Szűkkeblűség, mely a más nemzetbelit kizárod a túlvilág megérdemelt jutalmából!... Természet, emeld fel örök törvényedet, s e setétség eltűnik... És lelke a humanitás szent ihletségébe merülve epedően sóhajt a jövőhez:

Siess, késő század! jövel oh boldog kor!
Én ugyan lelketlen por leszek már akkor,
De jöttödre vígan zengem énekemet.
Vajha te csak egyszer említnél engemet,
Ugy e bagoly [1]) világ bár rémítne tőle,
Nemes utálással halnék ki belőle!

V.

A puritan orthodoxia rideg fészkéből Csokonai maga is majdnem kilépett ez időtájt a „bécsi lármás fényre." „Megelégedett Sanssoucijából" kecsegtető kilátás csalogatta. Sárospataki volt tanárai,

[1]) Jókainak fölötte hibás közlésében: bajos. Kisfaludy-társ. évl. új f. VI.: A szellem meghamisítása. V. ö. a Toldy által másoltatott Hátrahagyott Irásokat, hol a szöveg sokkal helyesebb és szintén teljes.

most baráti jóakarói, Rozgonyi s Kövy, illetékes megbizásból biztatták Csokonait, hogy újra cserben hagyassa magát a remény által. Udvari poetaság, tanitóság után most ujságirói terv kezdte kisérteni. Rozgonyi 1801. februárjában egymásután két izben szólitja fel arra, hogy Görög Demeter e tájt elhúnyt szerkesztőtársának „az újságok készitésében felváltója lenne.“ Csokonai ir tehát a Hirmondó szerkesztő felének — e lapnak különben is munkatársa volt, — küld egy ódát Kerekesre s egyszersmind kéri Görögöt, hogy őt „mind kötelessége, mind jövedelme s statiójának egyéb mivolta felől precise tudósitsa.“ Maga felől pedig tudtára adja, hogy ő a deák, olasz, francia s német nyelvet érti, hogy „a geographiai és historica-politica tudományok egyedül való foglalatosságai,“ hogy a hazát könyvekből, sőt „respective hat esztendeig való utazásiból alkalmasint kivánta megesmérni.“

De ezt a lépést mégsem teszi már a régi lelkesültséggel, nem hiszi többé, hogy korát föl lehessen rázni a zsibbadásból, s tudja, hogy a kinált állás nem nyújt annyi „commoditást“ mint most kerti házacskája. Görögnek szóló válaszát elküldi elébb „pro crisi amica“ Nagy Gábornak: kisérő soraiból látni, mily kevéssé van eltelve Csokonai ez ügygyel, mely évekkel előbb exaltatióba hozta volna: „Még ma prof. Rozgonyi úrnak, s a mi jó Pukynknak irni fogok. Ha terhedre nem lennék, örömest kiszánkáznám véled az öcsémhez, Semjénbe, hogy onnan a pénzért t. n. Fráter István úrhoz Asszonyvásárra általmehessek.“ [1])

[1]) Múzeumi kéziratt. Fol. hung. 893.

A sors ez egyszer elég kegyes volt Csokonai iránt s nem zavarta meg ezzel is nyugalmát. Hisz ő az újságíró robotolásába is hamar beleúnt volna, a német városhoz sem szokhatott volna hozzá. Mindössze csakis a vidék pletykájától szenvedett némi keserű utóízt. 1801. jun. 26-ikáról írja Nagynak, Böszörményből: „Ha erre jösz, Patakra, járj utána, hogy ki beszélte azt a bécsi dátumot, az én Görög úrhoz való goromba válaszom felől való datumot: mondd el, mi volt a válaszom, sőt akár hozd el in copia, a mely nálad van." [1])

Az eredmény az lett, hogy 1801. jul. 9-ikén a szerkesztőség, tiszteletpéldány fejében, további közreműködését kérte ki. Egykori collegiumi társa, most régibb idő óta a Hírmondó szerkesztőségének tagja, Márton József 1802. március 2-ikán ez ügyben küldi az utolsó tudósítást: „Mi már kaptunk redactort." [2])

A lap ekkor már halófélben is volt...

Ez ügy lefolyta alatt, mint láttuk, Csokonai nem tartózkodott állandóan Debrecenben. Különben is „ha csak lehetett, falun lakott egyik vagy másik barátjánál: oly irtódzás volt benne Debrecen iránt." Legkedvesebb barátjai közé tartozott az említett Puky, egykor pataki collegája, s ennek „kedves ifjasszonykája" mint „tekintetes nagy ura" körében oly örömest időzött. Midőn az év elején e család Igarról Ongára költözött, Csokonai nem lett ritkább látogató. Sőt ugyancsak ez év nyarán ezzel a barátjával egy alkalommal berándult onnan Ragályra, hol

[1]) Ugyanott. Quart. hung. 959.
[2]) Akad. kéziratt. Toldy, Csokonai-félék 101. l.

a megyei főjegyzőt látogatták meg, régi jó barátjukat, ki a maga kocsiján őket Aggtelekre is kivitte.

Mily érdekesen írja le Csokonai a Baradlát s mily jellemző megjegyzés kíséretében! „Ily helyen — írja — egy embernek vagy csak kettőnek nem javasolnám a benne való járást, kivált a kiben érzékeny a sziv és bokroskodó a képzelődés; de m i többet nevettünk mint borzadtunk.“ [1])

Kinek ne jutna eszébe e szavaknál a collegium egykori f é l ő r ü l t j e és egykori c i m b a l m a?...

Regmecen kedves meglepetés várt Csokonaira, a Munkácsról haza szabadult Kazinczy, kinek német-édeskés természetét a hosszú fogság sem volt képes átalakítani. „Semmit sem változott, tudósít Csokonai, — teste, elméje s kedve azon friss, azon ép, — mely volt fogsága előtt. Egyedül azt vettem észre benne, hogy beszédét nem teszi oly folytába; de ezt a töredezést ki csudálhatja hat és fél esztendőt tartott magányossága után?“ A szenvedés azomban mégis némileg tartózkodóvá tették mások irányában, de Csokonaival szemben ő a régi eszményieskedő volt. „Minden leveleit — írja Csokonai — képeit és könyveit megmutatta, azzal az antik módra készült 30 fontos urnával, melyben szeretője leveleinek hamvát tartja, és a melyet a

[1]) Anyjához írt levele: az egyetlen ily levele, de ennek objectiv hangja eléggé mutatja, hogy ez sem magánlevél, hanem puszta tudósítás úgy anyja mint barátai számára. Előbb Nagy Gábornak akarta Cs. címezni. Mily kevéssé feledkezett meg azomban gyermeki vonzalmáról, abból látni, hogy ez alkalommal édes anyja számára két keszkenőt küldött.

museumába való beléptekor az iróasztaláról felvévén, azonnal megcsókolt. Elbeszélte rabságába történt dolgait rövideden; megsiratta D. Földit; tudta és magamtól is kérdezte Szilágyi Gáborral esett dolgaimat (ime a mult visszatérő emléke!) s ezt vetette befejezésül utána: kár, hogy Debrecenben a genieket elnyomni gyönyörködnek."

Pár nappal később Sárospatakon találkoztak ismét, hová Kazinczy tisztelegni jött s az iskolai vizsgán „a publicum előtt" is megjelent. Csokonait kétszer látogatta meg s ez elválásukkor — mint egykor Dayka — üdvözlő költeményt csúsztatott kezébe.

VI.

Csokonainak művei a XIX. századot is kiadatlanul érték meg. Pedig eddig mindössze csak néhány alkalmi verse s a Hirmondó közleményei láttak napvilágot: természetes tehát, hogy Csokonait önérzete is erősen sarkalta. Tervezgetéséről már emlékeztünk volt. Kevéssel hazajötte után vette Festetich ajánlkozását a Dorotty a kiadására, de Csokonai vagy maga is kiadhatni remélte e kelendőnek igérkező művét, vagy egy csapással két legyet akarva ütni, a „keszthelyi Indigesnek" hozzá méltóbb munkát is ajánlt kegyébe, a Georgicon fordítását: hogy a magyar nép végre „az egész Virgiliust olvashassa a maga nyelvén." „Méltóztassa Nagyságod — kéri Csokonai — ezt a két munkámat napfényre kisegélleni, any-

nyival is inkább, hogy most a legjobb időben történnék, a midőn egyéb irásim, melyeknek nagyobb részét itthoni magányosságomban . . . fordítottam, hasonló nagylelkü pártfogók által már indulóba vannak a magyar világ elejébe."

A Georgicon sorsáról csak annyit, hogy Csokonai egyedül a második könyv fordítását küldte el Festetich írói körének felülvizsgálat végett, de midőn a grófnak Rajnis szintén e mű fordítását óhajtotta mint öreg kora gyümölcsét ajánlani, Csokonainak azt javasolta pártfogója, hogy hagyjon fel a maga munkájának kiadásával. Csokonai bókolva engedelmeskedett a nélkül, hogy most a Dorottyáról említést tett volna. „A többi fordításokat azomban, veti hozzá válaszában, és eredeti poemáimat most mind egy sorig kinyomtattatom, hogy szekrényemben tovább ne hányódjanak, s gondviselésektől is megszabadulván, azzal az egy articulussal is szabadabbá tegyem életemet."

És csakugyan már 1800 dec. 15-ikén aláírást hirdet: „Jelentem előre, hogy mindennemü, poetai s folyó beszédbe irott munkácskáimat az új esztendővel közkézre bocsátani szándékozom . . . Egy tomus áll 12 árkusból s ára lesz 8 garas, olyan kiadásba mint a Diaetai Múzsa. A gyüjtemény pedig hány tomusra terjed, a nyomtatás mutatja meg: lesz mintegy 3 tomus."

Pukyhoz is 1800 decemberének végén irja, hogy „mindennemü s nevezetü munkái új esztendővel elkezdenek kijönni." Az aláírók szépen gyültek is, és Csokonai jó eredménynyel biztathatta magát. Egy jegyzéke maradt fent, melyben a nyomtatás, elárusitás s csomagolás költségeit le-

számítva, tiszta jövedelmet mutat ki: „Ha tehát 80 explár per 1 fl. elkél, kijön az egész nyomtatás ára, t. i. a 70 frt és a praesentbe adandó expláronak való postpapirnak az ára, circiter 10 frt. Van pedig már csak Debrecenből és Patakról 291 subscribens: s így mihelyt a 10 árkus kinyomtatódhatik és ezeknek kezébe mehet, nemcsak a 80 frt költség kijő, hanem a 11-ik dbot is meglehet rajta indítani."

Puky levele azomban még az új év januárának közepéig is Csokonai keze közt maradt volt, s az utóirat épen nem említi amaz igéret teljesültét. Most a nyomdával volt baj. A debreceni s váradi nem elégítette ki Csokonait, vagy nem bírt velök szerződni. Mártonhoz fordult tehát Bécsbe, hogy ez „minden munkáinak kinyomtattatására egy jó és csinos bécsi könyvnyomtatóval megalkudni méltóztassék. Az egész gyüjtemény mintegy 40 árkusra fogna terjedni, az explárok számát pedig, minthogy t. Fráter István ur nyomtattatja ki, nem kívánja többnek 500-nál."

Ez a derék szolgabíró annyi főurat megszégyeníthetett. Kár azomban, hogy nem tudni, vajjon csak kölcsön fejében kivánt-e segíteni — mit nehezen hihetünk — vagy később netán történt bajai által lett gátolva: Csokonai, mint látni fogjuk, a kiadási költségekre ezután is még mindig maecenásokat keres. Annyi bizonyos, hogy tervével ezután is nehezen boldogult. Hisz még kéziratai sincsenek kezénél, most írkál érettük jobbra-balra, az ország minden szegletébe. Anyagi bajok is bántják. „Puky barátom — írja Nagyhoz, az aggteleki út után — most építtetvén Tusculanumot,

sok költségbe kevergődött, s e miatt Vályimat most nem veheti meg: ha magad jobb situatióban vagy, adj érte a mit akarsz; felsegéllesz véle nyomtatásomban, mely után most fáradozom."[1])

Közönként kóborlásait kivéve, augusztus közepéig maradt Pukyéknál, „purizálva", azaz javítva, átdolgozva kézhez kerülő kézirásait. Csak ekkor tért haza, de ezúttal is rövid időre ... Márton késedelmező válaszára nem győzött már várni s midőn egy nap járása kelése közben egy Pestre induló ismerősének szekerével találkozott az utfélen, habozás nélkül felült s csak a szomszéd helységből izent haza.[2])

Tehát ismét Pesten volt Csokonai, melyet mint serdülő ifju hagyott volt el. A szépülő város s élénkülő utcái, bár az úti fáradalmak elbetegesitették, jól hatottak kedélyére, jól főleg régi ismerősei, kik némi állást is szereztek neki. „Most minden megvan — tudósítja Nagyot 1801. szept. 26. — és elsült és erős lábon áll. Nékem itten egy kis gyermek tanításáért ingyen szobám és kosztom van, ebéd, bor, vacsora: ez Pesten haladja a 200 frtot."[3]) Szintén ekkori életét érintik egy, a jövő év elején, Komáromból irandó levelének e sorai: „Retsky barátomat csókolom s kérem (széljegyzet: névszerént Olvasztó uramnál vagy Götzi uramnál, a volt szállásomon, vagy Institoris urnál), ha vásárig leindul Pestről, tehát arra az

[1]) M. n. muz. kéziratt. Quart. hung. 959.

[2]) Sárváry P. kenetes följegyzései az akademiai kézirattárban: „Talán felesleges toldalék Cs. élete töredékeihez." Toldy Csokonaianáiban.

[3]) M. n. muz. kéziratt. Quart. hung. 333.

esetre a két székemet Götziékhez, a Kún István asztalát a kecskeméti házhoz leszállítani ne sajnálja."[1]) Ugyancsak Pestről s e tájban írt ujra Sárköznek is, kit azóta többszörös csapás ért: a mult évi, dunántúli parasztlázadáskor házát s mindenét feldúlták, s kedves lánya is elhúnyt. E derék férfiu gyöngéd válasza arról is értesít, hogy Csokonainak otthon halálhire futott, hirtelen eltünése miatt.

„Csakhogy él és nekem ír az úr! könnyebben esik lélekzenem. Mely szomorúan kellett nékem mind némely prédikátoroktól azt, hogy bizonyosan megholt, mind a debreceni legatusoktól, hogy jó darab ideje eltávozott légyen az úr onnét (Debrecenből), nem tudatik merre, és igy annál hihetőbb légyen halála, hallogatni: képzelheti maga az úr, a ki bizony ha olyanabban nem esmerhetett is mint szeretett volna, legalább érzékeny szivemről esmérhetett." S elmondja, mint futott be nejéhez az örömhirrel megörvendeztetni! „Legyen már egyszer szerencsés az úr, szivemből kivánom. Egészséges bizonyosan lesz, mihelyest akarja.[2]) Köszönöm hozzám vonzó szeretetét az urnak; fogadom, hogy valóságos kölcsönbe esik. Az élet nemét én nagyon approbálom és kivánom,

---

[1]) A Kisfaludy-társ. kézirattárából. 1802. febr. 15 Barkossy János esküdthez.

[2]) Akad. kéziratt. Toldy Csokonai-féléiben. Toldy az itt ritkítva álló szavakra e megjegyzést teszi: „Ezek rendetlen életére vonatkoznak, sőt vétkeire is." Szegény Csokonainak mi vétke lehetett, azt maga a boldogult T. is nehezen tudta volna megmondani.

hogy az úr nyomós igyekezettel s állandó feltétellel munkálódja meghatározott élete planumát, bizonyosan jól fog kiütni. De az urnak nem egyhamar való lesz a fixa conditio . . . hanem idébb, odább tegye magát virtouzitásáról esmeretessé s aztán, ha élek, többet. A Farsangot (Dorottyát) rövid nap elküldöm, ha leiratom: ez ugyan csak megkerült a haramják maradványiból, de fájdalom, az a kedves, kellemetes köszöntő, melyet magunk is már sokat keresgéltünk, oda van . . . Mikor lesz az urnak vacatiója? Látogasson meg egyszer s nézze meg az én más formába öltözött házamat, s nézze meg az én szobámat, mely azon a helyen emelkedett fel mint emlékeztető oszlop, hol legelőször ültünk, midőn egymást láttuk a kertbe."

Minő tervekről van szó e levélben? Csokonai szorgalmasan látogatta az egyetemet, még pedig főleg a mathesisi és jogi előadásokat, hol számos fiatal juratussal, köztük Vitkovicsesal is megismerkedett. Minő célból járt oly hiven az előadásokra, Nagy Gáborhoz szeptember 26-ikán írt levele magyarázza meg.

E levél eléggé meglepő: Csokonai, ki az év elején a kész hirlap írása után sem kapkodott, most maga gondol lapkiadásra. Ez által többecske jövedelmem lenne, és talán nevezetessé is tehetném inkább és inkább magamat . . . Lehetőségére ezeket jegyzem meg, hogy: ha deák újság járhatott, magyar miért ne járhatna Magyarországról is? ha most is járhat Budáról és Pozsonyból német, Budáról rác, Pestről görög, miért nem magyar is?

A ki azokat censurázhatja, censurázhatja a magyart is. Pesten és Budán az urak, a privatusok, a kávéházak eleget hordatnának; és mivel a két városban nem levén szükség póstán járatni, olcsóbban kapnák az enyimet mint a bécsit, inkább amazt hordatnák és több számmal. A királynak s póstázásnak szaporodna belőle a jövedelme, és igy megengednék" . . .

Ime Csokonai mint szerkesztő, ki Kármán eszméjét actualisabbá fejleszti, midőn hirlappal iparkodik Pestnek központtá emelésére. „Hol kellene kezdeni a kijárását és felállítását? Mivel kellene az olvasó publicumot legjobban intereszálni? Hová való ujságokat kellene járatni": kérdi barátjától, kivel tervét közli.

De ez csak az egyik terv: az *író* után a *gyakorlatiskodó* terve következik. „A mi a mathesist illeti, abban elég a promotio, most is csak az egy Eszterházy herceg dombovári dominiumába is négy reformatus és egy arianus ment ki az universitásról, pedig még fel sem esküdtek, praxison sem voltak . . . fizetések 300 frt, gyertya, fa, kvártély, 45 kr. diurnummal és jövendőbeli promotióval. Én pedig a hydrotechnic is az architecturával együtt absolválni akarom. Most mindössze kilenc adott censurát: ilyen kevés az ember, pedig hivatal 30—40 hever a professornál; subjectum nincs elegendő" . . . Majd az új országgyülési rendeletre térve át, „a deputátiók actáiban — úgymond — az is megvan, hogy minden *Földi* úr a maga jószágát felmérésse és, mappája van, azt authenticáltassa: ezekből készítik el az ország mappáját, és ezen az egy positión

fundáltatik sok politicum, sőt juridicum is. Kell akkor a geometra. Hátha, édes barátom, megérhetnők — a mit nehéz reményleni —, hogy a commercialis deputatio gondolatai is realizálódnának, hol lehetne akkor külömb foglalatosság mint a hydrotechnica! De igy is elég dolgot adtok ti, a ti perlekedéseitekkel,[1]) elég dolgot ád az ujabb lábra állitott oeconomia, az erdők regulatiója sat. Egészségem fentartására pedig jobb hivatalt nem javaslott az idevaló Eskuláp, u. m. a melyben erdőn, mezőn jár, — reggel kél, este fekszik, — télen a szobába nyugszik az ember. Csendes, independens, mérséklett üresseget is ád ez a hivatal s olyan, a melyben holmi hibli-hubli ember nem ütheti belé az orrát.“[2])

A sok tervezés közben vett Festetichtől 25 frtnyi késő ajándékot, a miért csurgói fizetését nem szedte volt fel, — Szokolaitól előfizetési pénzt s 50 frtot Frátertől, kit nejének betegsége hátráltatott eddig. „Vegye jó szivvel az úr — irja Frater, — ha késön is, csekély segedelmemet és tartson számot tőlem kitelhetőkben többekre is, melyek által az úr jó igyekezetét előmozditani mindenkor kész leszek.“ Az alkalmi verseléstől sem szünt meg szerencsét várni Csokonai. Megsiratta a nádorné halálát, s a tavaszkor a váradi püspök installatiójára csinált üdvözletét egy, a nádor által eszközölt rendkereszt kiosztás ünnepére alakitotta át. De a maecenás egészen máshonnan igérkőzött nagy váratlanul. Fekete János gróf, e vén faun lett volna

[1]) Célzás N. G. ügyvéd voltára.
[2]) M. n. muz. kéziratt. Oct. hung. 333.

az, ki meztelen bálokat rendezett, ki Voltairetől versei mellé csatolt t o k a j i á é r t kapott elismerést, s kinek most Csokonaira támadt szeszélye. Édesnek egyik testvér szelleme, a jó Mátyási volt közbenjáró s ez kérte fel Csokonait, hogy a gróffal közölje munkáit: „Becsületére bizonyosan, de a mint értettem, hasznára is fog az urnak válni" — biztatgatja őt Mátyási. Mint kesereg aztán a jó Mátyási, mikor csalódását kénytelen tudtul adni!

VII.

És a nyomtatás?

Biz az nem igen haladt. A gazdag Trattnernek szép betüje, finom papirja volt pesti fiók-nyomdájában, hanem drága is volt. Legtöbb hátramaradást azomban a censura késedelme okozott; a nyomtatás csak meglett volna tán valahogy 500 példánynyal: Kazinczy tanácsára ugyanis csak ennyit szándékozott nyomatni Csokonai, „hogy a sokaság miatt kápsává ne váljék; de — veti hozzá — ezt a keveset jó áron adom . . . „Der Künstler lässt sich bezahlen", idézi Kazinczy után Chodoviecky szavait . . . A censura miatt hamar be kellett azomban látnia, hogy Szt.-Mihály napra el nem készülhet, mint „céljához képest" szerette hanem legfölebb csak október közepéig.

Hanem a jövő 1802-ik év is még mindig csak készülőben érte, Pesten. Ekkor azomban legalább már az egyik munkájára, Kleist fordítására nyerhette meg végre az imprimaturt. Csakhogy most meg Trattner a papirt kétszeres áron tartotta:

Komáromba utazott tehát, egykori nyomdászának özvegyéhez, útközben szaporítgatva előfizetőit, kik közé aztán Lilla atyja is besorakozott. A nyomtatési bajok nem engedték felszakadni a régi sebeket, s maga Csokonai került is minden ily alkalmat: egészen ügyének élt. Remélte, hogy D o r o t t y á t is kiadhatja egyúttal, de részint a szőrszálhasogató censor, részint a nyomda okozott bajt. A censor erővel pasquillet akart látni benne, Weinmüllerné meg nyakaskodott. „Nem lévén elegendő praenumeránsom — tudósítja Cs. az utóbbira vonatkozólag egyik pesti barátját, — mert a ki a pénzt le nem teszi, az nem numeral prae, a typographus pedig a csupa írást nem tartja pénznek: dugába dült a Farsangi poéma; hanem a helyett nyomtat ják a Kleist munkái, és pesti vásárra le is viszem magammal.“ [1])

Munkáinak ez „első csomóját“ Széchenyinek, a somogyi főispánnak óhajtotta ajánlani. A gróf, Festetich sógora, őt már mint énekesét ismerte s különben is a jobb hirű nagy urak közé tartozott. Öt vármegyének volt főispánja, helytartóságot is viselt s nemcsak külföldön, Nápolyba küldetésekor fejtett ki fényt, de itthon is előmozdította a müveltséget. Kis János 1791. végén az ő segítségével mehetett külföldre. Ez a gróf tehát el is fogadta, az ajánlást szerényen ajánlva fel viszont a maga „elősegítő készségét“; csak arra kérte Csokonait, hogy a kötet kijöttét országgyülés utánra halassza, nehogy azt gondolják, hogy ő, a gróf „csak fitogtatásból vagy dicsőség okáért billegelteti a köny-

[1]) Kisfaludy-társ. kéziratt. Id. levele.

veket nevével; s hogy „a praefatio gyanánt szolgáló levelet vagy megmásolná vagy annak helyébe csak egy rövid dedicatiót állítana.“ Mindenekelőtt pedig kéri, közölje vele a müvet, hadd tudja, mihez adja oda nevét, „ámbár — úgymond a politikai viszonyokat is jellemzőleg — nem kételkedik, hogy Csokonai bölcs általlátása szerint, annak foglalatjában és minden részeiben mindeneket a mostani haza környülállásaihoz képest, vigyázó szemmel alkalmaztatott légyen.“ Csokonai a grófnénak felelt, egy névnapi köszöntővel, mint egyszersmind kötetének ajánlásával, mire Széchenyi kis öcscsének praefectusa, Kulcsár István által újból biztosította kegyéről, de szerény nejének ösztönzésére, az ajánlás elhagyását kérte. A grófné nem kedvelte annyira — úgy látszik — a tömjénillatot mint keszthelyi bátyja: a levél azonban már későn jött, az ajánlás már ki volt nyomva.

Ezalatt Márton is válaszolt, örömmel ajánlta fel fáradságát, igérte, hogy Haykullal diszesen fogja kiadatni Csokonai müveit, s hitta, jöjjön Bécsbe, Görögék fogják ingyen képét metszetni. Ez kedvenc terve volt különben Vay bárónak is, kit Csokonai annyiszor megénekelt volt. Midőn az év végén Kazinczy ismét ez ügyet melegíti fel, igy ír épen eseményünk folyamába vágólag költőnk: „A mi a festőt illeti, a tek. urnak rólam való gondoskodása meghaladja érdememet, akár a személyest, akár a közönséget illetőt. Részemről a hiúságot magam vadászni nem kivánom, de ha hiúságommal a mások hiúságának kedveskedhetem: miért volnék makacs és durcás? En ugyan Rousseou embere

vagyok: de az öreg urban (!) is nem volt-e sok afféle, a mi neki mégis illett, sőt characterének is umbrázatja volt, vagy inkább fényezetje? Már a bécsi magyar Institutum a mult tavaszszal, hogy Pesten valék, megkért, hogy adjam által nekik — a képemet, — és ők a derék Czetterrel ingyen kimetszetik. Ráállottam kivánságokra, gondoltam, hadd bábozzanak vele. Van a barátságnak, van a tudósi characternek, van a nemzetiségnek bábja. Mi több: a vallás holmi báb nélkül hideg és sikeretlen."[1])

E terv csak nagy későre valósult; egyik debreceni metsző, Erős Gábor[2]) metszette végre ki a már összetört, elbetegesült költő arcképét . . .

Csokonai mindegyre erősebben vágyódott már hazafele. Egészsége a folytonos izgatottság alatt egyre hanyatlott. Mihelyt tehát Kleistja készen volt, útnak indult, tavasz nyiltán. Pesten még meglátogatta barátait — Széchenyiék már el utaztak voltak — s búcsút vett a várostól . . . örökre. Itt még Mártonék felszólítására lefordította a franciaellenes svájci szabadságdalt, melyet azomban a lunevillei béke óta óvatos censura elnyomott: hanem ezt bizonyosan a fordító maga bánta legkevésbbé . . . csakhogy egyszer már otthon lehessen! És mikor végre ismét hazaért, második, de utolsó

---

[1]) Akad. kéziratt. 1802. dec. 26. Kaz. lev. 3-dik db. Eredetije a Becses levelek közt I. k.

[2]) Toldy téved, midőn e metszőt kabai pappá teszi: az öcscse volt ennek.

hosszú útjából, mely még egyszer engedte látnia örömeinek és szenvedéseinek több helyszinét — és most kiábrándult szemmel nézett —: mikor hazaért, mily megdöbbentő ellentétet tapasztaltak hozzátartozói mostani s pár év előtt hazatérte közt! Akkor céltalan barangolás után erő s egészség: most rövidebb és határozott célu utazás után testi nyomor. Alakján az asszkor tünetei kínosan mutatkoztak. Barátjai, ismerősei részvéttel, vetélkedve hivják vidékre s a jószivü Fráter már május 2-ikán szekeret küld érte, e gyöngéd sorok kiséretében: „Mindenkor ugyan, de kivált most igen nagy szükségem van mind magamnak, mind feleségemnek az ur nyájas társaságára."

Ezuttal azomban orvosi kezekre s a természet jótékonyságára volt szüksége Csokonainak. Váradra utazott tehát, a debreceni civisek hires püspöki fürdőjébe. Ugyanitt keresett üdülést Kazinczy is, kinek szava azóta megjött: készen volt a fürdői társaság. Kazinczy idealisan emlékezett minduntalan multjáról, lelkesült a jövőért, míg fiatal fürdőtársa csak itt-ott lobbant fel, mint egy kialudni akaró fáklya. A jóltevő viz, a kevesebb fáradságba kerülő és szellem ruganyositó társaság, főleg a gyöngéd nem környezete azomban jól hatottak Csokonaira. Itt töltötte az egész hónapot, s bár a primitiv fürdői élet kellemetlenségeit néha nagyon zokon vette, Sándorfy barátjának, az orvosnak s poétának gondozása őt ismét visszaadta az életnek: gyógyultan térhetett haza.

A fürdő után Csokonai, minthogy kissé pihenni hagyta a sors, azt hitte, hogy végre megelégelte üldözéseit: pedig most tört ellene egész

dühvel. Junius 11-ikén, délután a kis kert elmélyedt remetéjét vészharang kongása verte fel: a város égett. Az őrjöngő tüzár egyre-másra öntötte el az utcákat, el boritá a collegiumot, átrohant a Csokonai annyira ápolt kis kertjébe s az ólat, fészert is fölemésztette: az épület többi része csak nagy nehezen menekült meg. Meghatóan panaszolja Csokonai Széchenyinek a szerencsétlenséget, mely kerti lakát érte: „Most üszög és hamu között fekszik az az együgyü, de nékem tág és gazdag hajlék, a melybe kivántam a világ lármája elől magamat nemzetem és muzsáim szolgálatjára elvonni; pusztává lett az a kis ország, melyben én király voltam magam előtt, és a melyben sokszor édes érzések között gondoltam: ennyi részem van a föld kerekségén, — s örömmel futottam végig egy perc alatt boldogságomnak szűk, de elég körületét. Épen a rózsák nyíltak, mikor kertecskémen, az én kis sanssoucimon a lobogó lángok keresztül rohantak: szivfacsarodva kellett szemlélnem, mikor Tusculanumom, hol legérzékenyebb gondolatim teremtődtek, a lángok között ropogott; mikor ama rózsalugas tövig égett, s a fülemile, mely e kis zöld szálának minden éjjel concertet adott, őrjöngve repült el a barátságosabb erdei vidékre.“

„Felvidulhatok-e?“ sóhajt fel hasonló elegicus hangon ódájában: „Lám oda Tiburom, hol vig gondolatim szányra repültenek, és a rózsalugasnak, a melyben philomela s én váltva üténk pindusi dallokat, nincs árnyéka tovább“ . . .

Hanem e baj nem járt egyedül.

Költőnk öcsese, József, ki szintén oly beteges s asszkóros volt, az égés alkalmával annyira meg-

rázkódott, hogy ágyba esett. Bent édes anyjánál feküdt s itt meg is halt. Haláláról ha csak futólagosan is, meg kell emlékeznünk: a 25 éves férfiu végpercei is ugyanazt a mind végig tartó józan eszmélést, halál előérzést s keserű humort mutatják, mit az egész családban, az anyánál s bátyánál, költőnknél alkalmunk lesz tapasztalni. Szólaltassuk meg a család nekrologusát, Gaált, ki pár héttel előbb jött a házhoz s már is családtaggá lett. „Minek utána egy a tüdőről a bal oldalcsontok között kijövő nagy kelevény a szenvedőt örök útjára emlékeztette, kását, a m i n t ő m o n d á: k i t o l ó k á s á t főzetett magának és abból különös étvágygyal és sokat evett. Ezt én néztem — írja Gaál — s kértem, ne terhelné meg gyomrát, mert majd délben semmit sem ehetne. „E z a z é n u t o l s ó e v é s e m“ mondá.

„Ne tréfáljon oly erős ember létére!“

„Az óramutató most 9-en van, mikorra 12-re megy — válaszolá — Isten lelkem ugyse, meghalok.“

„És tizenkét órakor, mint mondta, megholt.“ [1])

...Csokonainak tehát most újra megnőtt a gondja. Egy felől édes anyját kellett vigasztalnia, másfelől sógornéját, kihez Bagamérra rándult ki tél idején is. Másfelől kerti szobáját akarta felépíteni: jobbra-balra zaklatja is barátait építő anyagokért, kik részint ezekkel, részint pénzzel vagy közbenjárásukkal szolgálnak. Az utóbbiaknak, kik számára bevásárolni vagy szállítani igérkeznek, van a legtöbb bajuk: Csokonai vagy nagyon olcsón

[1]) Gaál L. feljegyzései id. h.

véli beszerezhetni a szükséges anyagot, vagy akkor zaklat érte, mikor épen dologidő van, vagy az utak rosszak.

Ehhez járult művei kiadásának folytatása.

Míg fészkét felépíthetné, addig is talál magának elég helyet tervezgetésre, további munkálkodásra. Igaz, hogy télen anyjával egy szobába szorul, mert a nagyobbikat bérbe adták, hanem ő könnyen segit magán. „Hogy az ő megháborittatása nélkül anyja is látogatóit fogadhassa, ennek fennálló nagy ruhatartóját kiürítette, abba kis székét, asztalkáját behelyezvén, s ajtaját világosság okáért nyitva hagyván, ha abba beleülhetett, az egész világtól elszigetelve tudta magát képzelni, teljes figyelemmel tudott olvasni, gondolkodni és írni.“ [1])

Igaza van Dombynak: a reális világ nem ily vérü embernek való. Elhisszük neki, hogy Csokonai maga számára „új világot teremtett az aesthesis törvényi szerint, a maga képére és hasonlatosságára, mely egészen más formáju volt mint a valódi. Ezen poetai világban fúrt, faragott, dolgozott: ebben lakott ő mindenkor, és ha ritkán megjelent e földön mint vendég, rémülve futott vissza a maga világába.“ [2])

Legjobban itélhetünk e szavak helyessége felett, ha magunk nézünk utána, min d o l g o z o t t költőnk.

---

[1]) Sárváry P. id. T o l d a l é k a i: az egy szobába szorulást S. f a k i m é l é s s e l okadatolja, de Cs. maga említi, hogy a másik szobát bérbe adták.

[2]) Domby M. id. m.

Minthogy a Dorotty á já v a l a censor annyit nyakaskodott volt Komáromban, s most új csapása miatt érdekében állott, hogy műveinek „második csomója“ mielőbb megjelenjen, a Lillára, Rózsira írt költeményeit, egyéb ifjúkori verseivel „poétai románná“ állította össze, mire a múlt évben megjelent Hymfi keserveitől nyert ösztönt. A kötetet szintén a Festetich-család egyik tagjának, Erdődy Zsigmondné grófnőnek ajánlta fel, minthogy Somogyban voltakor, a grófnő első férjének ép akkor történt meghalálozását ő siratta meg néhány sornyi versében, melyért 12 aranyat kapott is volt ajándékul. „Méltóságos grófné — írja mos-Csokonai — a dedicatiót türhetem, ha a tiszteletet tapasztalom rugójának: hanem a mikor a szemtelenségnek eszközévé tétetik, a vásári éneklő koldusokkal egy rubrikába helyheztetem.“ Nem is alkalmatlankodnék ő, ha a tűzvész nem sujtotta volna: igy most kénytelen vele. „Nagyságodnak szive az angyalokig érzékeny: én szerencsétlenségbe estem. Minek kezdjem hát el a könyörgést? Minek halmozzam az inditó okokat? Néma hallgatással ajánlom be Nagyságodnak muzsámmal együtt magamat s kérem: legyen bizonyos érzékeny tiszteletéről egy oly természetü embernek, kihizelkedni tud is ugyan, szeret is, de csak azoknak, kikbe elég érdemet lát: annyit mint Nagyságodban.“

Nemde különös vegyülékét mutatják e sorok az irói önérzetnek s a pártfogásért túlalázkodásnak? Ilyen Csokonai: vagy túlfeszes és büszke,

vagy túlalázatos és könyörgő. Mint mindenben, itt is a végletegek embere.

A Lilla-dalok kiadása mellett volt Csokonainak egy másik, régóta táplált terve, mely megérdemli, hogy külön szóljunk róla.

VIII.

Csokonai Csurgóról a saját műveinek kiadása mellett három, de három-egy testvér tervet hozott magával, u. m.: a történelmi tanulmányozást, a Zrínyiász kiadását s Árpádnak megéneklését. Mind a három terv az erősbülő hazafiuságnak s a lankadó költői érnek, úgy a növekvő tudományos iránynak jele.

Mint említettük, Csokonai már Csurgón vizsgázott a történelemből. Dugonics vele már kora fiatalságában megkedveltette az ősmagyar dolgokat, s ezekkel ő sokat foglalkozott. Már azóta folyton kedvenc foglalkozása volt az „őseink idejebeli régiségeknek összekeresése", s rendkivüli szorgalommal kutatott össze minden oly kútfőt, melyből „nemzetünknek eredete, régi lakóhelye, más nemzetekkel való atyafisága s hajdani szokásai napfényre jönnek." Elmélkedett a hunok s magyarok rokonságáról, mit Csurgón még maga is Schlötzerrel tagadott; olvasgatta Fischer, Spittler, Büsching „találgatásait." Fölkutatta Constantinus porph., Leo császár, Freisingeni Otto, Luitprand, Regino apát ránk vonatkozó helyeit, mint az ujabb irókat, „milyenek a Plancarpinus, Rubruquis, Odoricus, Raynaldus,

Aeneas Sylvius, Piccolomini, Schall és mások, kik — legalább ebben a tekintetben — esméretlenek." Igy Nestor orosz krónikáját, Abulgazi Bayader khánnak genealogiáját: utána nézegetett a Corpus Historiae Byzantinae, Muratori scriptores Rerum Italicarum, Pistorii Scriptores Rerum Germanicarum-féle gyűjteményeknek. Anonymustól meg le egész Prayig, Engelig s Katonáig minden történetírót áttanulmányozott s jegyzeteiből egy munkát tervezgetett összeállítani, melyben az árpádkori „történetek, geographia, régiségek, — familiáknak, váraknak, és városoknak eredeti, szokások, erkölcsök, vitézeknek személyesen viselt dolgaik" egybe legyenek gyűjtve. Ez albumnak ez lett volna címe: „Thesaurus antiquitatum hungaricarum, sive collectio scriptorum omnis aevi, linguae et nationis, quicunque de origine, affinitate, patria, moribus, rebusque gestis Magyarorum ad mortem ducis Arpadi quidquam memoriae prodiderunt" . . .

E tudományos buvárkodás Csokonainál nem cél volt, hanem csak eszköz. Ha — úgymond logikátlan anachronismussal — Homer műve történeti kútfőül szolgál a görög nép őskorára, s ha ő ezt írót követni birná: „akkor egy új productumot adna édes hazájának a kezébe, a melyet a külföldieknek vádja ellen mutathatna." Tehát egy epost óhajt teremteni, vagy mint ő mondja, *epopoeát*, mely „az egész poetai világban leghosszabb, legtökéletesebb s annálfogva legnehezebb dolog. Még egy nemzet sem látott a maga kebelében egynél többet. *Homerus és Tasso egész életekben dolgoztak a magokét.*"

Homer és *Tasso* egymás mellett! Csoko-

nai még mindig a XVIII. század radicalismusának szellemében él: minden történelmi fejlődést figyelmen kivül felejt ez eposirói rögeszméjében. Mintha Herder felől nem is hallott volna, úgy összezavar nép- és müköltészetet. A mi a görög őskorban természetes virágként nyilt ki a dicső harcfiak vérétől öntözött földön, — a mi aztán Rómának gyakorlati szempontjából a császárság korában a hanyatló vallásosság és életerő felélesztésénél szolgált utánzatul, — majd meg a renaissance korának vált chablonává: az a műfaj a XVIII. században ismét feléled. De ekkor már nem is Augustus, hanem Nero korának költője a mintakép: Pharsaliájával „a római szabadságharcnak ez utolsó sóhajával, mely a császárságot magában, hősi megalkotójában bélyegzi meg Nero alatt"; — ez a scepticus, szónokias másodutánzat teremt most harmadutánzatokat. Voltaire szentesíti ez új, anachronisticus chablont: nálunk Horváth Ádám lesz feje ez iránynak, csakhogy nálunk ezuttal is puszta patriotismussá törpül az, mi külföldön vallás- és államreformáló terveknek szolgált. Műve rendkivüli keletnek s pártfogolásnak örvend is, míg a Bessenyei Hunyadi Mátyását, ez egyetlen igazi Henriade-utánzatot, a nép mellett szóló s liberalismust, orthodoxia ellenes felvilágosultságot hirdető költeményt a censura már régebben elnyomta, örökre. Pereesenyi, Kulcsár, Gáti neveihez szintén hasonló, bár szerencsétlennél szerencsétlenebb mozzanatok fűződnek.

Csokonai maga egyike volt azon keveseknek, kik a renaissance eposchablonának hazai utánzatát ismerték s becsülték. Mint a M. Muzeum korában Ráday G. gróf, voltairei eposterve mellett, prózai s

verses átiratban egyaránt iparkodott a Zrinyiászt megismertetni gyöngyösiző századával: ugy iparkodik most Csokonai is ebben már régóta. Már Csurgóról haza vándoroltában vette Festetich Lajos igéretét, hogy lemásoltatja számára a kupola freskóit, Györgytől viszont meg, hogy ugyanazt fogja tenni a csáktornyai képtár mind a két eredeti Zrínyi-képével. Az egész kiadás két kötetre ment volna, elsejében a szigeti hős képével, „a szigetvári templombeli historicus képpel," a másodikban pedig a költő arcképével, „a Sz.-Ilonai erdőben lévő és még ma is épen álló keserves monumentummal." Az egésznek elejébe lett volna függesztve egy értekezés az epopoeáról, a költő életéről, „kivált Sacy szerént"; az eredeti verses szöveget prózai metaphrasissal szembesítette volna, s historico-aestheticai commentárt, „személyeket s dolgokat befoglaló kettős indexet" csatolt volna hozzá.[1]) E terv azomban nem valósult. Egyrészt saját műveinek kiadása hátráltatta, másfelől meg az, hogy a Zrínyiász, tudtával, csak Kazinczynak, a pataki collegiumnak volt meg a vidéken, meg — a mint látszik, — valamelyik más magánbirtokosnak. 1800 végén irja Pukynak: „A Zrínyit vártam, édes barátom, s várom; mindenfelöl sürgetnek barátim, jóakaróim s pártfogóim: magamra vállaltam kiadását, óhajtanék megfelelni szavamnak . . . Én állok érte, ha mingyárt 40 frtoknál alább ki nem kaparhatni is Sisári urambátyámtól." De még 1803-ban is, csak mint tervet említi a Zrínyiász kiadását, mit Árpádjának kidolgozása előtt óhajtana végrehajtani.

[1]) Cs. levele Kazinczyhoz, Akad. kéziratt.

A Zrínyiász kiadásának s Árpád megírásának tervét maga Csokonai vallja „egy idősnek.“ „De ez az én nagy ideám, írja viszont 1804-ben Zrínyire vonatkozólag, csak akkor indulhat meg öt esztendőtől fogva tartó planumom után, mikor Árpádhoz kezdhetek, azaz mikor kiadván egymásután apró darabjaimat, epicus circulusomba belélépek. A censura és typographiák lassusága — úgymond, a múlt évekre emlékezve — esztendőket lopott el tőlem közelebb is.“ Ugyan igy ir már hazajötte első éveiben Festetichnek: „Múzsámat a közpiacról, a nép szeme elől beszólitom és édes esmeretlen magányosságomban dolgozom véle halálom napjáig azon heroica epopoeán, melyet Árpádról vagyis a magyarok kijöveteléről kivánok a maradék számára, Homerus és Tasso nyomdokin készíteni.“ S mily önérzettel védi magát Dorottyájáért! „Én Árpád írója akarok lenni, de ha azokat az előgyakorlásokat sem rejtem el nemzetemtől, a melyek múzsámat a nagyobb próbákra merészítették, talán nem vétek sem magyar literaturánknak, sem Árpádnak, sem önönmagamnak becsülete ellen.“

A munka azomban nehezen ment. Már korán panaszkodik környezetére. „Ez a lugubris tonusu Debrecen, a mint Thomson nevezi, nem igen ébreszti a poetai lelket.“ 1804. jun. 14-ikén írja: „Most extrahálom közelébb ezt a kis dissertatiómat, melynek cimje: Rövid kritikai rajzolatja egy nagy magyar epopoeiának, melynek neve Árpád vagy a magyarok megtelepedése. Ezt még a jövő honapban in extractu, két árkusban ki szeretném adni, hogy ad-

dig is, míg egész erővel belefoghatok, a hazabeli t u d ó s o k (!) javának ingyen megküldhetném s felőle való opiniójokat, tanácsadásokat, tudósításokat és segedelmeket megnyerhetném."

Csokonai jól mondta: haláláig dolgozott művén. Hisz az a halál oly hamar köszöntött be: de műve mint torso is fölötte érdekes. Ime tervrajza, melyet a költő egyik barátjának küldött, általunk változatlanul közlött, mert jellemző, észrevételek kiséretében.[1])

„I. könyv. Árpád Lebedin mellett megverettetvén a pacinacitáktól, Szabolcs és Bors vitéz hadnagy barátival szaladásnak indul. Egy csillagba öltözött istenasszony Hálitz felé igazitá őket; oda mentek, először esméretlen utazó idegeneknak adták ki magokat, de midőn a fejedemnétől megtudták, hogy a fejedelem az Attila országát visszaszerezni jövő magyarok eleibe ment ajándékokkal, akkor kijelentették magokat, hogy ők is azok közül valók, de ők Lebedinnél az Előd vezérsége alatt — kevés számmal lévén — a pacinacitáktól megverettek stb. A fejedelemné igen szivesen fogadja.

Ezt majd álomlátásokkal s egyebekkel ékesitem.

II. könyv. A fejedelemné kívánságára Árpád

[1]) Toldy F. id. Csokonaianáiban, a ki ezt a Kazinczy Gábor Dessewffy-iratai közt fedezte fel. Dulházy Mihálytól, D. titkárjától s a Felső-Magyarorsz. Minerva szerkesztőjétől másolva. E másolat 51 hexametert tartalmaz. — Toldy igen alaposan ismertette a Kisfaludy-társ. 1861. nov. 28-iki gyülésében, de cikke csak kéziratban maradt, ha csak valamelyik napi lap nem közölte.

nemzete történeteit beszéli, a Lebedinnél való csatáig. Nevezetesen: hogy ők legrégibb nemzete a világnak, hogy Attila az ő nagyatyjuk, hogy neveztettek ők magyaroknak és császáriaknak, hogy csalogatta őket egy esmeretlen isten az ő nagyatyjok földének visszavételére, hogy vette rá az utra, hogy indultak ki, miesoda ceremoniákkal éltek, hogy jöttek az Etel vizén keresztül, hogy tanyáztak a Tanaisnál, mint telepedtek meg a Boristenesnél és mint áldoztak ott, mint voltak ott három esztendeig a császáriak szomszédságában, s hogy indultak Kiow felé, és mint vették meg Kiowot.

Itt a scytha antiquitások fognak illettetni, a mennyire csak lehet.

III. könyv. A fejedelemné nagyon becsüli Árpádot. Árpád az atyján, barátin, szeretőjén, a maga gyalázatján, népe kárán . . . kesereg éjjel magában. Bors egy szeretőjét siratja . . . A magyarok Kiow felől megérkeznek Hálitzba, az elejekbe ment fejedelemmel; nagy pompával örülnek, hogy Árpádot, Szabolcsot és Borst ott kapták; áldoznak, ünnepelnek; az egész tábor és a hálitziak mint vigadnak. Kérik Árpádot, hogy a lebedini megverettetést beszélje elő, etc.

IV. könyv. Árpád beszéli, hogy . . . mint lepték meg a pacinaciták, hogy azok egy nemzetből lévén velek, miért támadták mégis meg . . . mint szaladtak ők el, és egy istenasszony mint vezette Hálitzba. Álmos megköszöni a fejedelemnek fiához és hadnagyihoz való jóságát: barátsága a hálitziakhoz, bánatjok az elmenetelen. Kádár

vigasztalja, hogy a vezető isten őket el nem hagyja etc.

V. könyv. Egy hónapig Hálitzban mulatásuk. Játékjaik. Árpádnak magaviselete etc. Szerelme. Onnan való elindulások, utjok Munkácsig: ott egy hónapig való mulatások. Árpádnak házassága.

Itt a magyarok antiquitása a házasságban bejönnek.

VI. könyv. Ungvárnak megvétele. Laborc esete. A császárok vagy császáriak követsége a magyarokhoz. Álmosnak látása. Kádárnak látása. Árpádnak fejedelemmé való tétele. Az esküvésnek újra való megerősítése.

VII. könyv. Árpádnak esztendeig a Bodrogközön való mulatása, a Rétel és Turzol kémlelése. A Bodrog-parton egy patak (Sáros-Patak) mellett a múzsáknak eleikbe való menetele és az iránt való kédelme, hogy engedjék meg őket ez után is ott lakni. Annak tett felelete Rételnek. Tuhutumnak és Szabolcsnak Mén-Marót ellen való küldése. Szabolcsnak szerelme, szeretőjének Lyányváron való megölettetése a tótok által, azon való bánatja, bosszúállása: egy isteni jövendölés a felől, hogy a rész az ő nevéről neveztetik, hogy maradéki igaz magyarok lesznek örökké, s az ő fogadása. Hadadon a hadak istenének való oltár épitése. Gád és Gelus megverettetése s azon földnek elfoglalása etc.

Ez igen szép darab lesz.

VIII. könyv. Árpádnak Zalánhoz való ajándéka, annak minden birtokának elfoglalása. Borsnak vitéz tettei: Borsod és Bars várának épitései;

neki tett jövendölések. Zoltánnak Zsolton való születése. A magyarok öröme.

IX. könyv. Árpádnak a Csepel szigetébe való menetele. A Pusztaszeri első diaeta. A törvények és a nemzeti alkotmány etc.

Itt a magyar fundamentalis törvények bejönnek.

X. könyv. Árpádnak az Attila várába való menetele, ott és a nyulak szigetében való mulatása. Isteni látás a végzés tükör szobájában, maradékáról egész a mostani időig.

Itt valami csak méltóságos a magyar nemzetben, mind fogja látni Árpád.

XI. könyv. Pannoniának elfoglalása. Mén-Marótnak leánya iránt Árpádhoz való követsége, az Etelközieknek kiverettetése stb.

XII. könyv. Az országnak nagy ünnepe. A világosi szentegyház felszentelése, a törvények kihirdettetése, az isteneknek áldása. Itt a magyarok istene, az ő vitézségükért, megmutatja, hogy a magyarok első betűjét éjszakon csillagból csinálta ki. A múzsák kérni fogják a magyarok istenét, hogy engedje meg nékik magyar nyelven énekelni, de az isten a végzésre haragosan tekintvén, kilenc száz esztendőn szomorúan nézett keresztül, a tizedik elejére elmosolyodott. A múzsák is szomorúan és némán néztek azokon keresztül, a tizedik elejére pedig ők is mosolygtak s akkorra előre énekeltek a magyarok istene dicsőségére stb. Vége."

„Elhidd Pali — írja Csokonai illető barátjának, kivel tervét közli, — ez a planum annyira tetszik, hogy ki nem mondhatom, és nagy kedvem van hozzá. Én arra kérlek, hogy ha valamit tudsz

a magyarok dicsőségére, vagy gondolsz, azt add tudtomra. Ezzel sietni kellene, hogy belé ne halnék, mert más nem continuálhatná az én plánumomat, ha csak újra nem kezdené."

És Csokonai csakugyan belehalt, — költeményéből mindössze 51 hexametert birunk, az elejéről. Szólhatunk-e tehát róla?

Részünkről azt hisszük, hogy az itt csak kevés kihagyással közölt terv eléggé útba igazít.

Ez Árpád csak Dugonics szellemében irt Voltaire utánzat. A Henriade mythologia elemei, a jövendölés, a visiók, a legelhasználtabb alakjaiban is (a végzés tükör szobája), az az örökös elbeszélés, és mindenek előtt a politikai tiradeák!

Az Etelka hatása, mint a kor e faju számos eposában, még kézzelfoghatóbb. Csokonai hősei szintén, köztük Árpád is, XVIII-ik századbeli sentimentalis szerelmesek. Mindenütt durván érezhető abbeli célzatossága, hogy a lohensteinilag restaurált őskort rajzolhassa. Mint a Lohenstein által feltámasztott Arminius hosszas epos-vajudásokat eredményez, úgy nálunk a Dugonicstól feltámasztott Árpád. S mint Klopstock drámai formában, úgy alkotja meg Csokonai epicaiban, elődjének mintájára, anachronisticus hazafisággal a nemzet, a kor epopoeiáját. Anonymusék helynévetymologiáiról, hún hagyományairól, a dugonicsi olvasásmódról (kazarok — császárok) nem kell bővebben szólanunk mint Horváth Istvántól tovább kultivált fajszeretetéről sem.

Minő elnyújtott cselekvénye! A Horváth Endréé se gombolyul le unalmasabban. S aztán minő

Árpád ez az ő Árpádja, ki mint a Hunnias Hunyadija a lehető legkevésbbé szerencsés helyzetben, megveretve lép elénk; kinek egy hatalmas bajtette sincs: egyebet sem tesz jóformán mint kesereg, elbeszél, meg mulat. Az epos legnagyobb része ilyen mulatozással (Anonymus „magnum áldomás"-ai) van is tele.

A költő a maga részét sem felejti el: a múzsák Sáros-Patakról jönnek a magyarok eleibe, s az utolsó ének allegoriájából is azt tudjuk meg, hogy a magyar költészetre egy jobb kor van virulóban . . . Milyen mythologia-rongyok csüngenek e múzsákon, s azokon a nevezetlen istennőkön és isteneken![1]) . . .

Emlithetjük-e ezek után Homer „fénydús egét", félisteneivel, vagy csak Tasso lovagkori bűbáját, Zrinyi harcias felindultságát s kedvtelt leirásait?

„Mindent a magához illő szempontból kell nézni", mondja Csokonai. Helyezkedjünk tehát az ő szempontjára, s mondjuk ki, hogy chablonszerü alkotásában a költészetnek kevés része van; annál több van hazafiui és tudományos irányának. Hisz ő ez eposáért Lengyelországba, Kiewig is készült vándorolni[2]), hogy a helyszinét is megismerhesse.

Hogy müve mindazonáltal a költőiséget egyes episodjaiban, leirásaiban nem nélkülözte volna, azt a Dorottya költőjének épen úgy elhihetjük, mint a mily valójában megtaláljuk töredék sorai-

[1]) V. ö. Cs. magyar mythologiai töredékeivel a Toldy Nemzeti Könyvtárában.

[2]) Domby M. id. müve. 54. l.

ban az eposi dictiót, ha nem is oly Vossias darabossággal mint majd Horváth Endrénél.

Csokonai Árpádja mindenesetre hamis chablon utánzatául készült, ép úgy mint később a Z a l á n f u t á s a: de hogy az ő műve is nem kevésbbé lett volna a kornak költői kifejezése mint a Vörösmartyé, ezt szintoly joggal állíthatjuk.

IX.

Épen az Á r p á d miatt, adatok gyűjtése miatt volt Csokonainak elmúlhatatlan „egy bibliothecánál való lakás." Ezért kell tehát Debrecenben is bent tartózkodnia, hogy legalább a collegiumi, a híres Sinai-féle könyvtárakat használhassa, s ezért nem maradhat huzamosabban falun vagy mezővárosban, „hol egy pfarreri könyvpolcon kivül alig találni egyebet." „Jóllehet én — ugymond — a természetnek fia, barátja s tisztelője vagyok, jóllehet egy fakadó forrást, egy árnyékos fát, egy homályos kertet vagy erdőt most is nem csak a versemben, hanem a szivemben is a z e m b e r e k felett becsülök: mégis a falusi vagy mezővárosi életet kerülnöm kell, szükségessé tevén a nagy városi lakást én nekem a bibliotheca, a tudósokkal való társalkodás és a nemzeti történetek felől kiszabott planumom."

Mintha csak egy falura szorult városi embert hallanánk, ki a f ö l d n é p é n e k r e a l i s t i c u s f e l f o g á s á v a l s z e m b e n nem győzi eléggé városias idealismussal dicsérni a szabad természetet, de a ki türelmetlenül vár azon közben a ko-

csira, mely őt a magányból ismét az élet közepébe vigye. Ilyen a XVIII. század hagyománya: az affectált természetszeretet . . .

Mint tusakodik most Csokonai az ő aesthetikai kis világának restaurálásán! „Szükségesképen megkivántatik az írónak, hogy az életnek gondjaitól, a hivatalnak terheitől és a lelket megzavaró aggodalmaktól üres légyen; munkáján folyvást rajta fekhessen és magát egészen a lefestendő világba által helyheztesse." Mintha bizony az ember egészen csak költővé válhatna, mintha az élet prózaiságaival nem a legnagyobb lángeszek küszködtek volna legtöbbet! Maga is észreveszi hibás gondolkozását s enged valamit a valónak is. „Jól lehet holtig való privatus életre és csendes magányosságra szántam volt munkáim kedvéért magamat: most már kénytelen vagyok hivatalba lépni. Hanem hogy a mégis olyan ne találna lenni, a mi feltett planumomtól elszakasztana és nemzetem hasznára készítendő írásimtól az időt elvonná?!" . . .[1])

E tusakodása közben éri a hir, hogy egy magyar főur, az ő Széchenyije gazdag könyvtárt ajándékozott nemzetének. Most ébred fel, most tér észre Csokonai. Hisz a Kleistot mily régen el kellett volna már küldenie! Azonnal meg is teszi, mentegetőzések kiséretében: hogy munkáját „a helybenhagyás eránt kézirásban felküldeni" elmulasztotta, azt — úgymond — nem önfejüségből

[1]) Széchenyihez e tájt írt levele nyomán.

tette, hanem mivel a meghagyás későn érkezett. Komáromból betegen visszafelé utaztakor meg akarva sem udvarolhatott volna, miután a grófék akkor már eltávoztak volt. Otthon aztán betegsége, aprólékos bajai s főleg a tűzvész akadályozták; másrészt meg maga is az országgyülés végét várta, hogy oly csekélységekkel ne háborítsa a grófnak „édes hazánk ügyében való fontosabb fáradozásait." Midőn tehát ezuttal elküldeni bátorkodik munkáját, bátorkodik egyszersmind azért esedezni a grófnál, hogy — ha lehetséges — őt a most általa alapított országos könyvtárnál írnoknak kinevezni kegyeskedjék.

Csokonai muzeumi írnokságért esedezik, mert ez állásban „egyszersmind elegendő üressége is lenne, a szükséges könyveket is céljaira megtalálhatná."

„Talán nem lesz illetlenségére annak a hivatalnak — írja 1802. szept. 16-ikán kelt kérő levelében — ha egy hajdani litteraturae professor állítódik belé, a ki most csak azért privatizál, hogy liber animus — a mint Seneca mondja — semper vacat studia recolenti sua. Sem a nagyravágyás, sem a pénz szerelme nem izgat erre a hivatalra, egyedül hazám szerelme s a tudományokra való vágyakozás könyörögtet engemet, melyet ha megnyerek, áldják meg az egek érette, s az én háladatosságom kisérje holtomig Exciádat. De ez nem elég : én a nemzetnek egy új szolgálatjára kötöm le azon felül magamat. Látván, hogy az egész hazában, sem a királyi akademiákban, sem más privata oskolákban, a nemzeti poesist erudite és aesthetice nem tanítják, hanem a mit az u. n. hu-

maniorákban felőle a még készületlen gyermekeknek egy-két szóval mondanak, az is csak a versírásnak külső mechanismusára tartozik, és a nationalis poesisnak belső természetét s annak felséges célját egy kevésnyire sem érdekli: arra is rá határoztam magamat, hogy az academiabeli ifjuságnak a nationalis poesisról ingyen adok mindennapi leckéket."

X.

Volt-e joga Csokonainak így szólni? Nem puszta enthusiasmus beszél-e belőle, midőn ideiglenesen viselt gymnasiumi professorságát egyetemi docensséggel óhajtja visszapótolni, — midőn egy kis osztály falai közt hintett eszméit méltóknak ítéli arra, hogy az ország középpontjává váló Pesten, az egyetem termeiben hangoztassa újra?

Hisz csak kevéssel előbb Pesten mint újságszerkesztést tervező egyetemi hallgatót láttuk magát is?

De tekintsünk be egy pár percre az egyetem falai közé.

Az öreg Schedius, Kármán egykori haretársa, adja elő e teremben az aestheticát, Baumgarten ködös homályos szellemében, scholasticismusra emlékeztető elvont csűrés-csavarással, internationalis irányban: deákul. A magyar embernek világosságot, egyszerüséget kedvelő esze járásához nem igen illik ez a tudományos szőrszálhasogatás. Menjünk tovább: itt Révai tart előadást a magyar irodalomból, a sokat hányatott Révai, ki alig pár hónapja

foglalta el székét. Mit ad elő? Nyolckilenced részben szittyai írást s egykilencedben etymologiát és névjegyzéket: nem csuda, ha alig van hallgatója...

És az irodalom terén is mit találunk eddig Schediusnak és nagyszombati collegájának, Szerdahelyinek s emez tanitványainak munkálatain kivül?

Révai Batteuxt fordítja mint toldalékot Faludi-kiadásához. Földi a technikáról ir Geszner J. M. után, Bacsányi Gatterernek fordítási elveit tolmácsolja, Verseghy Sulzert ülteti át. Csokonai maga is Eschenburgot meg Marmontelt olvasgatja.

Hol késik az éji homályban Kant, Winckelmann lelke? Hol Herder, kinek eszméit csak Kármán és Csokonai merik reproducálni?

Hanem e helyett aztán annál tüzesebben veszekednek nálunk még mindig a rím és mérték fölött.

Régen volt, mikor Kármán felszólalt e meddő vita ellen, de Csokonainak még mindig nem késő mestere szavait utána hangoztatni. „A verscsinálás nem poezis, mert ez a gondolatoknak, a képzelődésnek, a tűznek természetében és mindeneknek felöltöztetésében áll. Sem a hexameter valakit Virgiliussá, sem a cadencia Tassóvá, sem a csupa folyó beszéd Gessnerré nem csinál. Itt a Múzsának sem lelkéről, sem testéről nincs a szó, csak a ruhájának az állásáról." De Csokonai nem mellőzi e folyton tartó ügyet, hanem új, eredeti eszmékkel gazdagitja: nem, ő a helyes irányba terelni iparkodik.

Herder után kiemeli a próza numerusát, a zsidó költészet gondolat-rhytmusát. Földi után, de érthetőbben, szól a sarkalatos (rímes), mértékes és kétszeres (rímes és mértékes) versekről. Fejtegeti a sorok metszeteit, a fordulatok (versszakok) al-

katait s az ütem eszméje, úgy szólva, nyelve hegyén marad. Fontosabb előhaladást mutat rím dolgában.

Horvath Ádámtól már eltanulta a rím tisztaságát, sőt rímelését, debreceni társaival egyetemben, néhol nevetséges mesterkéltségig viszi (nymphákhimfák; emésztő-emészt ő, vétel-vét el). Csakhamar rá jut aztán a magyar assonancere is és az atyafias mássalhangzókat így állítja egybe:

Lágyak és kemények:
k-g, p-b, g-zs, t-d, ts-ds, c-dz, ty-gy, sz-z.
Olvadtak (selypek) és erősek:
dj-gy, lj-ly, nj-ny, tj-ty.

Az ly-ből az *y* hiányozhat is, mint a mássalhangzók kettőztetése sem árt a rímnek.

Később, Dayka verseihez vetett jegyzeteiben már németes kiejtési képtelenségből származtatja az assonance mássalhangzóinak „összezavarását." Megkülömböztet asszonyi és hím cadentiát: „amaz spondeus vagy trochaeus láb, ez pedig jambus vagy pyrrhychius." A hím cadentiákra alkalmatlan a német nyelv, mondja: „a magyar pedig kénytelen felvenni, minthogy nincs annyi monosyllabicus szózatja, mint a németnek." Csakhogy aztán hűtlenül egykori mestere, Kovács J. elveihez s gyakorlatához, melyben az 5—6 tagú rímek virtuózitása szerepel, óva int a többtagú rímektől: „mert ha folytában így ír az ember, a halottas könyvek és a nép kezében forgó apró románcok nem igen lesznek versificatióinknál alábbvalók, s jobb lesz, ha csak prózában írunk." Míg ha azt kikerültük, „úgy legalább nyerünk vele annyi harmoniát, a mennyi-

nek egy tökéletes prózában megkelletik lennie; elkerüljük a sok rövid és hosszú syllabáknak egymásután való tódulásából származni szokott puhaságot vagy gyönyörüséget."

Igy ütötte Csokonai, mint maga mondja, a német prosodiát magyar rámára.

Hogy bár ezúttal is a népköltészet ellen szól, technikája ennek befolyása alatt áll, szemmel látható. Nemcsak népies románcai, dalai viselik ex professo e jelleget, hanem más schemába rejtett költeményei is. Csak egyet idézünk:

Csokonai:

Zokoghat még
Egy betücskét
Belőlem a fájdalom.

Amade:

Én angyalkám,
Szép madárkám,
Ime hozzád repültem.

A kuruckori népköltészet változatos alakjait Csokonainál valóban bőségesen találjuk. Az ütemek sokféleségét külömböző rímeléseivel oly változatosságban párosítja mint ezt Amade óta költészetünk nem tette, s mint erre Csokonai után Petőfiig nem is találunk példát. Ime pár bizonyíték:

Amott egy nyárfa hűvesében,
A fűzfa közt,
Találni a sziget mentében
Egy tiszta közt.

Oh de kincsem, a te szíved
Ég-e még?
Ugy miként az a te híved
Szíve ég?
Látom ellobbant szemedről,
Lángoló tekintetedről....
Már elég!

A hatalmas szerelemnek
Megemésztő tüze bánt,
Te lehetsz írja sebemnek:
Gyönyörü kis tulipánt!

Ő is édes
És negédes
Ám.
Ő is, mint te,
Egyet inte,
Rám tekinte:
Rám!

Itt hagynám én azt a várost,
Ha lehetne,
Ha engemet az én Lillám
Nem szeretne.
— — — — — — —
Oh isszonyu búcsúvétel,
Mely egy áldott szívtől vét el.

Gerliceként nyögdécselek,
Vigasztalást már nem lelek,
Nálad nélkül mintegy árván,
Kietlen pusztákon járván.

Tavasz virúl s száz rózsa nő
Orcádnak édenében,
S szemed kerületében
Május mosolygó napja jő.
(Sonette-forma, kellő mennyiségü láb nélkül).

Ama fehér nyárfák alatt,
A part felé,
Sűrű rekettye közt vezet
Egy róna bé.
Oh mert ez a hely én nekem
Irtóztató.
Ott egy vityilló, abba nyög
A szép Kató.

stbi stbi mondhatjuk, mert Csokonainál se szeri se száma ez alakoknak: még a dythirambicus egyenetlen sorokra is számos példát találhatni nála, mint a classicai formákat is kitünően kezeli, s mint a német rímes-mértékes formát is. Gyönyörü elegiájáról a *Magányossághoz*, mit föntebb idéztünk volt, maga jegyzi meg, hogy „német jámbusokba" készült.

S Csokonainak volt zenei érzéke: ő nemcsak klavirozgatott, hanem tilinkózott is; kis kertjében, a bodzafa árnyában, ennek ágaiból készített tilinkón kedvtelten s művésziesen játszogatta a népdalokat. Menynyire érdeklődött a dallamuk iránt, s mennyire igyekezett terjesztésükön, alább fogjuk látni. Addig is álljanak itt a Lilla-dalok előszavából az antik mérték kizárólagos kedvelőire vonatkozó sorok: „Jó, hogy a régi görög és római kóták elvesztek, mivel a muzsikát is görög verbunkra és római minétre vévén, most már barbarusoknak kiáltanának bennünket, ha Lavota úrnak magyarjait kedvellenők.". . .

Ideje Csokonainak aestheticai értekezéseiről szólnunk.

Az ázsiai poezisról irt deák, majd magyarra fordított értekezését csakis orientalis iránya miatt említjük meg. Inkább tudákosság eredménye azomban, mintsem a költői hajlamé. Annál jobban ki kell emelnünk előszavait, melyekben nemcsak tudo-

mányos értekezéseket, (Anacreon), egyes aestheticai alapfogalmaknak (illusio, carricatura) meghatározását leljük, hanem pattogó élcet. A kor zűrzavaros gügyögései mellett úgy tünik fel Csokonai minden előszava mint egy csinos házikó kertje, hová az utcai zsibvásárosok limlomjaiból lépünk. Ennyi határozottságot, gondolkozásbeli tisztaságot még csak Kármánnál tapasztaltunk: de míg ez dythirambikus föllengezéssel, rhetorikus hévvel ír, Csokonai játszian magvas, elegantiával szökell, espritvel eseveg. Ki irodalmunkban a causerie példáit keresi, ez előszavaknál bizonyára húzamos állomást fog tartani. Bennük egészen föltalálhatni azt a szellemes Csokonait, kinek csak úgy árad ajkáról a vidámság, a tréfa, a bon mot. Minden sora síma, behízelgő, élvezetes. S tekintve azt, hogy milyen időben, milyen körülmények közt íródtak, [1]) valóban ez meglepő. Az a kedély, melyet annyi nyomor sem tudott elhervasztani, a mennyinek tanui voltunk s a mennyinek még tanui leszünk, — az a kedély milyen mély érzésforrás kell legyen!

Miért ír Csokonai előszót?

Miért ír az író?

Az író azért 1-ször, hogy elhitesse az olvasóval, „hogy ő ezt a munkáját ennyi s ennyi esztendők alatt, éjjeli, nappali munkával, szorgos hivatala mellett is ennyi s ennyi hiteles írókból szakadatlan elmélkedéssel stbi dolgozta ki. 2-szor: vagy alázza munkáját, csekélységét emlegeti, bocsá-

[1]) Az öt előszó időrendje következő: **1802.** Lilladalokhoz, Anekreontikákhoz, Kleisthoz. **1803.** Dorottyához. Az alkalmi verseké kevéssel halála előtt kelt.

natot kunyorál, s mégis a végén haláruló kofamódra húzalkodik a rongyos lelkü Zoilussal." Az olvasó pedig „elfordítja az előbeszédet, mert 1-ször vagy megúnta már az említett két hibával rakva levő praefatiókat; vagy 2-szor szükségtelennek tartja az udvarra való bémenetelt, mikor az ember a kert alatt is elkerülhet, s az ablakon is beszólhat. Még a ki rá veti fejét az előbeszéd olvasására, bele unatkozik, minthogy az többnyire mind tanitói, atyai vagy audientiás tónuson vagyon írva, s többnyire mind egy a foglalatja."

Közbevetőleg említsük meg, hogy Csokonai olvasottságának ballastjául a jegyzetezés szolgált, a polyhistoricus verselő kor ez isszonyusága, minek ketrecében maga is nem egyszer bosszankodva vergődött.

„Ezen az okon én, folytatja költőnk, minden előbeszédemben kettőt csináltam: 1-ször valamely interessáló materiáról való értekezést iktattam belé; 2-szor nevetséges, csipős és eleven beszédbe öltöztettem, hogy amaz az értelmet, ez pedig az érző elmét mulattassa, s az olvasó ne állhassa meg, hogy előbeszédemen végig ne menjen: a midőn osztán mind én rám, mind ő rá az a jó háramlik, hogy munkámat abból a szempontból fogja nézni, a miből én óhajtom." . . .

Csokonai, mint maga értesít, Marmontelnek La poésie françoise műve után egy Magyar poézist szándékozott készíteni: ebből azomban csakis az epopoeáról szóló rész készült el, illetőleg ismeretes. Foglaljuk össze röviden eszméit.

A mi általános felosztását illeti, eltér Baumgartenéktől, minthogy ezek felosztása „külső kü-

lömbségeken" alapul. Ime a Csokonaié: „I. Heroica: sublimitas, admiratio. II. Comica: ridiculum acri mixtum. III. Nativa: candor, simplicitas ingenua. IV. Acuta: argutiae, acumen. V. Didactica: utile dulci mixtum."

E felosztáshoz hiven, az eposnál három fajt különböztet meg, a szerint a mint 1. bámulást keltő harc, 2. helybenhagyást kivívó s inkább a szerencsétől segitett nemes bajnok — és 3. nevetséges dolog fordul elő a költeményben. – Heroica epopoieát a hatezer éves világ csak hatot, s egy nemzet csakis egyet mutat fel. E hat költő: Homer, Virgil, Tasso, Milton, Voltaire, Klopstock. És e hat költő művét sorban elemezi, „a személy (a hős), a cselekedet és a poeta lelke" szerint, még pedig, a kor elfogultságát leszámitva, talpraesetten s meglepő ismeretkörrel. De mit szóljunk a műveltségtörténelmi érzék oly hiányához, mely amaz hat nevet egy rendbe sorolja? A heros, sublimitas admiratio hallatára azt gondoljuk eleinte, hogy talán a népköltészet őseredeti termékeiről fogunk hallani: s az Ilias után nem egy Niebelungenlied, hanem az Aeneis következik! — Szint ily téves a bajnoki epopoeia (Ritter epopée) meghatározása: „a herositől annyiban különböz, a mennyiben a nagy ember a herostól, a jeles cselekedet a csudálatostól, és a szép elme a genietől." Hisz a ritter, bajnok egész más fogalmakat kelt bennünk, s bizonyára Wolfram von Eschenbach, Gottfried von Strassburg vagy Chrestien de Troies és Benoit de Sainte-More neveit várjuk inkább mint egy Silvius Italicusét, Claudianusét vagy ép Lucanusét. Ez utóbbiról, Árpádjának mintaképéről ér-

dekesen jegyzi meg, hogy a benne elbeszélt tettek inkább egy országos gazemberhez, mint heroshoz illenek.

Legsikerültebb mit a comicai eposról vagy, mint fordítja: a furesa[1]) vitézi versezetről ír. Három faját különbözteti meg: 1. „vagy a személy nevetséges, a viselt dolgok pedig heroicusok, és azokat a poetai és vitézi trombitán harsogtatja:" Batrachomyomachia. 2. „vagy ha a személy heros, a viselt dolgai nevetségesek, a poeta pedig megtartja a fellengős szárnyakat:" Tassoni. 3. „vagy pedig végtére a személy is heros, a viselt dolgok is herosiak, hanem a nevetség vagy furcsaság csak a poetai előadásban találtatik:" Blumauer Aeneise.

Látni való, hogy Csokonai nem csak hogy a parodia és travestia közt nem húzza meg a határvonalat, de comicai epos alatt sem a comicai drámának, azaz comoediának megfelelő általános fajt ért, hanem ennek csakis alsóbb alfajait: a kitréfázó, bohózatos eposokat.

A humor fogalmáig ő, a Parasztdal költője sem bír emelkedni: de aztán annál remekebb példáját alkotja meg.

Minő elvei voltak a népköltészetről, nem szólhatunk. Alkalmasint Herder után írta alább még egyszer említendő értekezését a népdalokról, mely talán már collegiumi idejében kinyomatni akart munkái közt foglalt helyet. Az kétségtelen, hogy bár a népmeséket lenézi, sőt a nép balladáiról, úgy

---

[1]) Igy fordítja Cs. a comicumot, mint később Greguss Ágost is ugyan e szóra bukkan.

historiáiról megvetőleg szól nem egyszer, magának a népköltészet költőiségének szerencsés tanitványául szegődött.

XI.

Csokonai Széchenyihez szóló levelében nem csak ismétli a pályája kezdetén Orczy meg Koháry elé terjesztett eszméit, hanem ujakkal is megtoldja. Nem csak, hogy a költészet s a műveltség szoros összefüggését mutatja ki, hanem ezúttal kiemeli a közelebbi, gyakorlati hasznot, mi a nemzeti szellem organumának fejlesztésére indit: a nyelv reformot.

„A poesist, irja, igazság szerint nemcsak azoknak kellene tanulni, a kik jövendőben versirói koszorúra vágyakoznak, hanem mindazoknak, valakik a szép stylusnak, csinos gondolkodásnak, érzékenyítő előadásnak jövendőben vagy a könyvirásban, vagy az élőbeszédben hasznát akarják venni. Tudva való dolog, hogy minden nemzetnek nyelve és eruditiója a poesison kezdődött, azt követte a litteratura, a litteraturát a história s azzal atyafiságos esméretek, s úgy lépett lassankint, lépcsőnként a solida tudományokra. Egy félfaragásu nyelvben törnünk, rontanunk, épitnünk, újítnunk kell: újítni csak a poeta és a poetai bátorsághoz szoktatott lélek mer, és csak az ilyennek bocsátják meg azt legjobban, s csak az ilyenek tudják azt a kedveltető szin között elcsúsztatni és bevitetni. Még a közön-

séges dolgok folytatásában is nagy haszna volna az aestheticai magyar stylusnak: mert a mi egész politikai igazgatásunk, a diaetától fogva a congregatiókig, parlamentomosan megy, sőt a közönséges írásokban is módivá kezd lenni a franciás numerus és unatni kezdi a valóságos gothicus Kanzleystylust."

Olvasónk bizonyára nagy meglepetéssel fogja olvasni e sorokat: hisz a vastagnyakú orthologusnak mystificált Csokonai itt mint vörössipkás neolog lép fel! Nos, ha a későbbi évtizedek egy Révait neologusnak mystificáltak, mért ne történt volna meg ilyesmi Csokonaival is megfordítva?

Hogy megtörtént, azt minden lépten-nyomon láthatjuk, s láthatjuk, hogy Csokonai oly kevéssé volt ortholog, hogy a modern orthologiának antireformationalis küzdelmében egyedül helyesekként védett elveknek épen ő az apostoluk....

Nyelvünk történetét ezúttal nincs alkalmunk átfutni. Csak röviden említjük meg, hogy már a XVIII. század közepéről panaszkodnak kiválóbb íróink nyelvünknek elkorcsosulása felett: a curialis stylus nyelvünket még a nép egy részénél is eldeákosította, a magasabb társalgás s az írói nyelv pedig elfranciásult, főleg „a katonaságot viselt nemességből való ifjak által," mint Bod Péter már 1756-ban panaszolja.

Bessenyeiék társa, Báróczy aztán már határozott elvvé emelte a nyelv korcsosítását: míg egyfelől a deák szavakkal élésre intett az, affectált és cifrázgató purismustól tartva, másrészt a román és classicai nyelvek, tehát rokonfaju nyelvek pél-

dájára támaszkodva, jogot vindikált az idegen és nem rokon nyelvekből való idiotismusoknak. De nemcsak tana terjedt, elterjedt az is, mitől annyira óvott: a purismus. Míg Horváth Ádám egyre dörmög a „természeti magyarságba kevert idegen szépségek" miatt: Kármán már nem talál elég erős kifejezéseket „a sok idétlen faragású, hangú, a nyelv természetével ellenkező és fületsértő korcsszók sáska serege" ellen. Még korábban, az 1788-iki M. Múzeumban emel szót Kazinczy Barczafalvinak borzasztóan esztergályozott szavai ellen, s határozottan követeli, hogy az új szó nemcsak kifejező legyen, de meglevő gyökértől származzék, magyar hangzású és a nyelvnek analogiájához alkalmaztassék."

Minő érdeklődéssel viselkedett Csokonai a nyelv iránt?

Halljuk magát, mit szól egyik Kármáni dythirambicus stylben írt cikkében „a magyar nyelv feléledéséről:" „Sok nemzeteknél egész századokkal is hátrább vagyunk a tudományokba és a culturának egyéb nemeibe; de oly foganatos eszköz van a kezünkbe, hogy, ha azzal élni kezdünk, esztendők alatt is óriási lépéseket tehetünk utánok. Ez a mi saját anyai nyelvünk: a magyar nyelv!"

Klopstocknak, a XIX. századbeli Kazinczy bálványának, Csokonai lép fel nálunk védőjéül. Milton felé emeli őt, mert „új ideáinak kimagyarázhatásáért új szókat és szófoglalásokat merészelt csinálni, a melyért ugyan Magyarországon, minden nagy talentuma mellett is, oskolai árestomban gőzölögtették volna ki agyas fejéből a szerfelett való ge-

niet; nálunk mondom, a hol minden szónak olyan neoapuistica formán kell producálni a maga nemességét és diplomájának szinte a volgamelléki pusztákról emanáltak kell lenni." Pedig ha „a nyugotiaknak nyelvébe könnyebben elcsúsz az idegen, de nyugoti szó: a volgamellékiből úgy kirí, mint a pesti korcsoknak magyar öltözetjük mellett a német elejü nadrág." Különben is, „ha azt akarjuk, hogy jövendőben a tudományokban, muzsikában, képírásban etc. előbb menjünk: sok szavakra s meghatározott értelmüekre kell szert tennünk." Mert a „szózatoknak szaporításában áll a nyelvnek bősége, a nyelvnek bőségében a litteratura kezdete, a litteratura pedig követ, mely utat egyenget a fontosabb tudományoknak." Mily logikátlan ellenvetés az ilyen: ez új szó! „Mintha bizony nekünk meg kellene azzal az egynehány scytha szóval érni, a mit kacagányos apáink lóháton hoztak ki Európába. Csak tudni való dolog, hogy nekünk több ideáink vannak mint a dentumogereknek, idea pedig szóval, szó meg ideával jár: hogyne lehetne hát, sőt hogyne volna szükség a szavainknak számát szaporítani?" Hisz „a ki az új szókat nem tűrheti, mondjon le az új ideákról is."

Miért ne újítanánk tehát, hisz a XV. századtól kezdve egész korunkig megmutatta a magyar „ősi szófaragó?!? szabadságát." „Talán hát a XVIII. század, a melyben minden nemzetek annyira bővítették nyelveket, talán ez a philosophusi század tiltott meg

ettől" bennünket, s épen csak bennünket? „Bizony a szegény közönségnek (értsd: a népnek) ma is több genieje van, mintsem azoknak, a kik szégyenlenek a közé számláltatni: s a maga új ideáit is ki meri magyarul tenni, s ha reá kész szót nem talál, bátorkodik csinálni, míg a felső község nem akar, a tudós község nem mer, és amaz németizál, emez deákizál."

„Magyarjaim! Litterátorok! — kiált fel egészen Kármáni lendülettel Csokonai — necsak a külföldi írókat olvassátok, hanem keressétek fel a rabotázó együgyü magyart az ő erdeiben és az ő scytha pusztáiban; hányjátok fel a gyarló énekeskönyveket, a veszekedő predikációkat, a szűr bibliopoliumokon kiteritett, szennyes románcokat; hallgassátok figyelemmel a danoló falusi leányt és a jámbor puttonost: akkor találtok rá az Árpád szerencsi táborára, akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos, de annál tiszteletesebb maradványait, a melyeket az olvasott és utazott uraeskáknak társaságában haszontalan keresnétek. Hónaljig érő nadrág, lapos, hosszú kalap, pipaszárnak való pálca és láb az, a mit ott találnátok; a nyelv is selyp és erőtlen, a min azok az elpallérozott kis ázsiaták persiflagekodnak."

Ime ilyen hazafias, sőt democraticus jellegü Csokonainál a nyelvújitás kérdése. A mostani hibás állapotoknak legfőbb okaiul azokat a gyarló fordítókat tartja, kik „nem az idegen nyelveket a mienkre, hanem a mienket akarták annak a kaptafájára szorítani."

Csokonai a nyelvújításnak három főforrására mutat rá, midőn a szavakat három csoportra osztja. E három csoport a következő:

I. Régi, törzsökös eredetű szavak. Ilyenek a gyökérszók, „a melyeknek vesztesége mindenkor a leggazdagabb forrásait dugja be a nyelvbővítésnek."

II. Származott szavak: „a nyelvnek szokott rendi és országos törvényei szerint, per analogiam."

III. A tájszók.

Ide számítja még negyedik csoportul a megmagyarosodott idegen szókat, „a melyek még a legutolsó magyar jobbágy füleinek se csinálnak botránkozást s annak száját elviselhetetlen robotával nem terhelik."

„Igy áll fel aztán törvényesen a magyar nyelv országa, így pusztul el ama nyűgös monopolista deák, amaz elhatalmazott német maulos, a tót furmányos, az olasz mercatimago, a francia emigrant; így fúlnak meg önnön bölcsőikben a pajkos szófaragóknak törvénytelen ágyból született, csonka, béna idétlenjeik; így emeli fel fejét a magának hagyatott szegény magyar nyelv!"

Igy itél Csokonai mint Quintilian, Horác s Cicero tanitványa és, mint maga tiltakozik, nem „új auctorok után." Elméletét percre sem hazudtolja meg. Sőt ellenkezőleg. A tájszavakat, azokat az Arankáéktól nem szeretett „hitvány szavakat", szorgalmasan gyűjti, ép úgy mint a mesteremberek műszavait: összeszed mintegy 2,000-nyit, és pedig minden vidékről, mert teljesen ellene van annak, hogy „a szabad magyarnak nyelvéből valamely bi-

zonyos tájék monopoliumot" csináljon. A fordítóktól divatba hozott „hosszú, harmoniátlan" származott szavaknak g y ö k e i t iparkodik kikeresni: viszont egyes gyököktől törvényesen képez származtatásokat s ezeket, mint az elavult szavakat, az értelem különböző árnyalatainak kifejezésére próbálja alkalmazni.

Szóval: a későbbi nyelvújításnak minden erényét birja, hibái nélkül. S ha nem üdvözölhetjük őt mint a Voss-Klopstock-Kazinczy idiotismusok átültetőjét, ha nem üdvözölhetjük mint holmi légből kapott új szavak gyártóját: el kell ismernünk, hogy nyelve új fordulatokban az Amade s Faludi nyelvének méltó utóda, — hogy a l o m b, c s e r m e l y, h a r s á n y, h ö l g y, h u l l á m, k a j á n, k e l y h k e h e l y, k ö r, m ó r, n ő, rügy, r o b a j, s z i r t stb. szavak felélesztése és alkalmazása többet ér minden rény, korány, és tutti quanti neologiai fattyuhajtások eszközlésénél.

Egytől azomban ő sem bir egészen megszabadulni: a tősgyökeres, mintaszerü Csokonai sem bir minden stylusbeli idegenszerüséget elkerülni. Budai Ezsaiás, Kulcsár I. magok is figyelmeztetik erre: a nem sokára említendő s már említett Füsüs Lina is vádolja idegen szavai alkalmából, hogy „más nemzetek elhullatott tollaival akarja magát felpiperézni."

Csakhogy a burlesque styl már magával hozta ez idegeneskedést, mint parodia-elemet: ha méltányosan akarunk itélni, vegyük szemügyre a Dorottya homéri helyeit a Lilla-elegiákat, a népies költeményeket, az Árpád-töredéket, s főleg azt, miről később fogunk szólani, a Rhédeiné búcsúztatóját.

Zenei, hajlékony, könnyed szökellésü, pajzánul csapongó nyelvért épúgy nem kell majd máshová fordulnunk, mint nem az elegicus merengés hosszasan rezgő futamaiért, mint nem a kürt harci kiáltásaiért s az egekig csapkodó ó testamentomi hangért.

XII.

Csak egy bajtól tartott Csokonai, midőn írnokságért folyamodott: ő reformatus volt, holott pedig Széchenyi alapszabályaiban, minden liberalismusa mellett is, azt kötötte ki, hogy a hivatalnokok csak katholikusok legyenek. A vallásbelpártszinezet a mi országunkban sem volt halvái nyabb még a Széchenyi-féle felvilágosultaknál sem, kik valójában csak egy vallásban hittek egyébiránt: a becsületesség vallásában. E pártszinezet nálunk legkevésbbé sem meglepő, hisz mi nem harminc, hanem majd háromszázados vallási háborút víttunk a — nemzetiség érdekében. E viszonyokra érdekes világot vet, korában, Csokonai, midőn kérésekor arra utal, hogy az ő kineveztetése esetében tartandó egyetemi előadása jó politikai fogás is lenne.

„Nem vígasztalás lenne-e, — úgymond — a magyar reformatusoknak, kik a királyi akademiákat jobbágyi hív bizodalommal gyakorolják, s ezelőtt kevéssel még előmenetelekért királyi jutalmat is nyertek, ha látnák, hogy a tudománybeli igazgatás is az ő tanításokhoz valamely kevés bizodalmat mutatni méltóztatik? Nem hallgattatná el a

reformatus statusoknak azt a titkos panaszokat, hogy az ország fundatióján épült universitásban az ő sorsosaik közül egy sem nyerhetett tanítói széket: ha legalább egy professort reformatust látnának? Én nem vagyok politikus, de ezt az ő ellenvetésekre nem alkalmatlan politikai fogásnak tartanám. Legyen Exciád nekem, végzi sorait, reformatusnak ebben a katholikus statusban az, a mi a reformata Angliában volt a katholikus Popenak lord Bolingbrocke" . . .[1])

A gróf csak későn vette Csokonai levelét; az országgyülés, könyvtára s betegsége úgy elfoglalták, hogy csak egy hónapra válaszolhatott. Késedelmezését szivességgel igyekezett feledtetni, s a mennyire könyvtárbeli kiadásai engedték, száz forint ajándékkal járult Csokonai építési költségeinek fedezéséhez. A kért hivatalt azonban meg nem adhatta, mert nemcsak hogy minden állás be volt töltve, hanem mivel ezek különben is „csak addig adattanak idegeneknek, miglen gyermekeinek nevelői a nevelést végezik." „Megbocsát az ur, felel a nemes gróf, hogy ily rövid ideig tartó készségemnek jelével nem szolgálhattam. Fogadom, hogy — a könyvtárnak . . . szerencsés elintézése után Nagy Uramnak magam nyújtok szolgálatjára alkalmatosságot."

---

[1]) Csokonai és Hymfi idővel mint a protestans és katholikus fél költő ellenei szerepelnek az utódoknál. „E két oldal — írja Toldy — fájdalom, egész az ujabb időkig fentartotta magát az irodalomban, míg az akadémiában végkép egyesült és összeolvadt."

De mily messze vagyunk még napjainkban is a humanismus vallásától!

Még mielőtt a gróf válasza megérkezett volna, Csokonai újra írt, ezuttal a grófnénak, pártfogásába ajánlva magát s egyuttal ezüstmenyegzőjükre egy ódát küldve, egyik sikerültebb ódáját, melyben tűzveszéből indulva ki, a grófi párba vetett reményének adott kifejezést. A grófnő most 50 frtot küldetett Kulcsár által, a gróf pedig könyvtárának nagy nehezen összeállított jegyzékét. Az utóbbira vonatkozólag egyszersmind tudósitá a praktikus Kulcsár, hogy „azt meg kell köszönni, egy egész árkus formájára készült papiroson: ha tetszik versben vagy folyó beszédben." Újból ódát írt tehát Széchenyire, mint a Muzeum alapitójára, s ebben mintegy a jövőt anticipálva, énekli magáról: „Ott adott helyt Calliopédnek ama nagy ember, ki nemzetünknek lantosit és jeles íróit a közfényre kiállatá" . . . Másfelől meg szolgálatkészen ajánlkozott a vidékebeli ritkább könyvek s kéziratok megszerzésére. A gróf örömmel fogadta ajánlkozását s miután már Nagy Gábor hires kéziratainak megkerítésére kérte volt fel, de mik most elégtek, ezuttal a Földi iratai után tudakozódott. Csokonainak azomban nem sikerült e megbizatás, sőt ez ügyben halála előtt félévvel is hasztalan fáradozva találjuk. midőn Kazinczy is sürgette e kéziratokat a maga részére. Igen jellemző szegény Földi családi viszonyaira Csokonai válasza: „Dr. Földinek minden munkáját — írja 1804. jun. 14-ikén — még tavaly tavaszszal megkértem az özvegyétől gr. Széchenyi ő exciája számára pénzen, de azt a trepida zelotypiát, a melyet a vén anyja, férjének dr. Veszpréminek irási s könyvei eránt praktizál, ő is beszíván, tőle által

nem vehettem. Hogy azután az egek vagyis önön magam igazitani kezdtem a finánciámon legalább a literarián, kértem a magam számára, oly céllal, hogy azt az irónak életével és characterével kiadom: de az is mind az asszony gyengesége miatt, mind azért, hogy én az olyanokkal bánni nem tudok, avagy is tudni nem szeretek, füstbe ment! A tek. ur intése ismét felébresztette bennem a kivánságot, és kész leszek minden lenni az özvegy körül, még stutzer is — Gott bewahr! — csak az irásokat, melyek jó renddel vagynak leirva — és közöttök találtatik Földinek a maga halálos ágyába saját kezével irott kis biographiája is — kezemhez keríthessem."[1])

Kazinczy ugyanekkor egyébre is kérte fel: Dayka verseit ép akkor készült kiadni s így e versekre Csokonai megjegyzéseit kérte ki. Csokonai karácsonyra halasztotta ezt, midőn Bagamérre özvegy sógornéjához kirándul, hol „az unalmas hosszu estvék" elég időt adnak, hogy aztán ha Kazinczy majd vásárra bemegy Debrecenbe, Nagy Gábornál találkozzanak s élőszóval értekezhessenek ez ügyben egymással.

E terv azonban nem sikerült . . .

Az 1803-ik év is beköszöntött. Csokonai harmincadik évét érte el. Multjáért még mindig csak a jövő reményeiben talált kárpótlást. Kiadása érdekében lankadatlan buzgalommal dolgozik most is. „Én két hóba — írja 1803. februárban Nagy-

[1]) Akad. kéziratt. Kazinczy-levelek IV. k. 183. sz. 9-ik levél.

nak — csak egyszer valék ki a házból; dolgozom mint ama publikumért fáradozó skribler (m a g a vagy K a z i n c z y?) a pesti vásárra, a magyar ostermessére."

Munkái az első kötettel megakadtak. Dorotytyáját még mindig a censor tartotta kezei közt. Anacreontikáit Mártonnak küldte fel, mint Lilladalait Kassára. De csakis Márton közbenjárásában lehetett nyugodt, bár ez sem mutatott kellő idejü eredményt. Még a mult nyáron bocsátott ki új előfizetési felhivást, véletlen bajaival mentegetve késését. „Mely késedelmet hogy annyival jobban kipótolhassak, úgymond, két sajtón dolgoztatok, ugy hogy Szt. Mihályra mind a 2-ik csomó, t. i. a Lilla, mind a 3-ik, t. i. a Dorottya egyszerre ki fog jönni." „Mennyi biztatás, kiált fel Toldy, csakhogy aláírók gyüljenek, holott kéziratai még vizsgálat alatt, s nyomtatókkal még semmi egyezkedés. De mi több! „A ki tiz exemplárra praenumerál, egyet a szokás szerént ajándékba fog nyerni valamint leopoldi, pesti vásárkor egy-egy exemplárt az én anacreoni odáimból, melyek külön fognak kijönni, és egy-egy exemplárját az én rézre metszett nótáimnak, melyek klavirra és énekre vagynak alkalmaztatva, és közöttök találtatnak a Lavota és Kossovics urak compositiói közül."

Ez azomban még sem volt oly üres biztatás: a kassai nyomdász Landerer ugyan a múlt nyár óta rút játékot üzött emennek költőnkkel, de ez nem volt hibája. A komáromi censurától visszautasított Dorottyát Kulcsár ez időtájban küldi haza, s mig Csokonai az ország majd minden részéből informáltatja magát a censorok felöl, s végre Vá-

radra küldi, hol aztán át is csúszik. Az anakreoni dalok pedig már csakugyan sajtó alatt voltak Bécsben. „Mikor nyerhetem meg az énekeket, kérdi e levélben Kulcsár, melyeket a kótára lehessen dalolni? Mindegyre kérdezem a könyvárusokat, hogy megnyerhessem." És ez a kérdezősködés nem volt rászedett jóhiszeműség. A mit Toldy Marktschreiereinek tekint, az való volt: tanusítja Csokonainak a jövő év 1804., febr. 17-iki levele, melyben Nagy Gábortól zongoráját kéri kölcsön József napig. „Én, míg tavaszra kelve a muzsikus deákok rectoriára kiszéleednének, akarnám tőlök a Lavota és mások musicalis compositióikat a nálok és egyedül csak nálok található originálokból lekótázni, klavírhoz alkalmaztatni a hegedűről és a hozzájuk s reájok csinált verseimmel a Bécsben elkezdett Muzsikai Gyüjteményimnek több heftjeibe kiadni."[1])

Mindazonáltal, egyelőre csak egy, az év első napjaiban kelt alkalmi költeménye jelent meg. Schraud királyi tanácsos és protomedicus nejének, egy debrecemi gyógyszerész lányának elhúnytára irt idylle. Míg a nádorné halálára csakis Popeot fordította, most eredetit mert próbálni. E prózában irt idyll, Amaryllis, mint írója kijelenti, sem Zrinyinek sem Faludinak nem utánzata, mert ezek „sok magányos szép vonásaik mellett is durvábbak mintsem őket a geszneri században mustrául lehetne felállítani." Bizonyára durvábbak mint Gessner: Zrinyi hevesebb, Faludi meg unalmasabb, fádabb: de hogy Csokonainak s hazánknak még a

[1]) M. n. m. kéziratt. Quat. hung. 959.

XIX. század is folyton gessneri század ?!! Érdekes azt is látnunk mint vegyül egy hallotti idyllbe, mely egész subjectiv szellemet lehel, a Széchenyinek bókolás bizonyos erőltetett melancholiával, mi annyira elüt az egykori Lilla-elegiák őszinte egyszerűségétől, s mi most épen a kijövő elegiáknak akar reclameul szolgálni. Hja az idő nagy mester, kivált ha szükséggel fog kezet . . .

Ez idyll is csak nyárra jelenhetett meg, bár Virág és Schedius elismerő nyilatkozatai mellett, maga az özvegy férj, „az Aesculap fia is nagy megilletődéssel köszönte a lantosnak fáradságát" s rajta volt, hogy nejének emlékezete mielőbb napvilágot lásson. Volt-e kézzel fogható eredménye eme „megilletődésnek", nem tudjuk: de Csokonainak e tájban újból hajtani kezdtek maecenás-virágai. A mult évi pozsonyi országgyülésen Festetich György 40,000 frtot ajánlt „egy magyarországi katona-akademiának", mint Csokonai lefordítja, hadi iskolának, felállítására. Csokonai természetesen nem mulaszthatta el költői tisztelgését, ódájába emlékeztetőül mind Árpádjabeli reminiscentiákat szőtt bele s bele szőtte, mintegy becsvágy sarkalásul, Széchenyi magasztalását is. A régóta hallgató keszthelyi Indiges aztán 50 frtot is küldött, míg Széchenyinél sem maradt el a hatás, 100 frt képében.

„A Széchenyi és Festetich név, kiált fel lelkeskedve Csokonai, istenem és királyom után legtiszteltebb előttem."

Az alkalmi verselőnek mindenesetre jól fogott most, művei nyomtatásának idején a 150 frt. De ne tekintsünk azért lenézéssel rá: előbb hall-

gassuk meg, mint fakad ki a Glückwünschende Gesellschaftok ellen, azok ellen, kiknek „nem kilenc muzsa, de kilenczász sem győzne eleget tenni", annyira rángatják őket minden lépten-nyomon. S ha az Erdődynéhez szóló levélben a hizelkedésre nem elég szabatosan kifejezett s így félremagyarázható hajlam visszatetszett, hallgassuk most meg Csokonai önérzetes hálálkodását.

„Közlött jótéteményi exciátoknak — írja Széchenyiékhez — engemet, a nemzetet, az emberiséget exciátok eránt lekötelezték. Szégyenleném is elfogadni azt a gráciát, melynek nemesebb és közönségesebb részvétellel való összeköttetését nem találnám. A hazának, a nemzetnek s minden emberséges embernek szava kegyelmes uram, melyet most magamévá tenni merészelek . . . Azok között Exciád és a Mlgos Grófné ő exciája valának legelsők, kik kegyes tekintetekkel nékem erőt adni s nagyobb igyekezetekre felbátorítani méltóztattak. Az én lantom és jövendőbeli epikus trombitám legyenek még előre az Exciátok pártfogásának felszenteltetve: mindez az, a mivel én birok s a mivel Exciátok eránt való hálámat és tiszteletemet örökösíthetem. Ez az mit én Exciátoknak szentelek, és felőle csak annyit kérek, hogy szabad legyen azt a mélt. Festetich-névvel, egyedül magával megközösíteni."

Mindenesetre a két családnak köszönhetett is eddig legtöbbet Csokonai.

Ez alkalommal érzi meg először azt az űrt, mely őt ideáljától, Rousseautól elválasztja. „Én

még annyira nem mentem, írja ugyanazon levelében, mint a genevai Jean Jacques, hogy a plebeculát utáljam, a nagyokra boszankodjam; ezeket, vagyis ezeknek válogatottjait tisztelem, amazt szeretem: de a csendes magányosságnak és az ártatlan homálynak barátja vagyok, és a fénylő érdemet magasztalni, a lappangó érdemet felkeresni emberi és polgári kötelességemnek tartom."

Igy csinál a pártfogót kereső Csokonai lelkiismeretbeli kötelességet, magasztos hivatást az alkalmi verselésből.

Igy alakítja át a kor szellemét a maga egyéniségében.

II.

Ez az év még egy új maecenást is hozott magával a Festetich-család és rokonsága mellé, és ez az új költőnket aztán végre megis mentette — hamarább, mint különben a sors szándékozta — bajaitól: szerencsésen . . . sírba vitte.

A Kassán veszteglő Lilla-dalokra még mindig nem vette Erdődyné válaszát: hihetőleg elveszett az ajánló levél, mert midőn ez alkalommal a grófnénak csillagkeresztes hölgygyé emelésekor ismételte kérését, Erdődyné szokott nagylelkűséggel fogadta az ajánlatot s előre is 100 frtot küldött.

A Dorottya kiadásával Festetich elhallgatott volt, Csokonai tehát most más pártfogó után nézett. És ezt Rhédei Lajos kamarásban vélte feltalálni, kinek

nevét e tájban épen együtt emlegették Festetichével, minthogy ő is szintén a pozsonyi országgyülésen, ugyan csak a „hadi oskolára“ 10,000 frttal járult. Sőt Mártonnak készülő szótárjára is pár száz forintot adott, a mit aztán Görögék az által akartak meghálálni, hogy Csokonaival lefordíttatták lapjukba Somsich Lázárnak Rhédeit dicsőítő deák ódáját. Csokonai ez óda közvetítésére, mint ismeretlen, Kazinczy kérte föl, de nem sokára maga is írt egy pártfogáskérő levelet, szokott önérzetes bókolásával. Megfeledkezik a Széchenyiéknek tett igéretről s harmadik nevet füz maecenás koszorujába, de mintha csak ez új név egyenjogúságával mentegetőznék, ugy feldicséri a „tekintetes ur“ ősi familiáját. Sőt hogy még érthetőbben beszéljen . . . . . verses epistolát küld. Ebben aztán elmondja, hogy „művei tőle messze és sok felé vagynak, bajos utja van most mind sárnak, mind fagynak, szekerest nem kapni vagy pedig drága.“ E költőiség visióba ejti s igy kiált fel: „Rhédei, ki szárnyat füz a jó szándéknak s paripát ad alá nyügnek haladéknak, Rhédei küldi ezt a (szárnyas lovat)“

. . . Felébreszt . . . Nincs semmi: nézek, fejem töröm . . .
Hát sem ló, sem álom. A munkám Váradon,
Bécsben, Pesten, Kassán, magam meg a padon!
S im tünödésemben ily szók érdekelnek.
„A két szárnyán kivül, álmaid betelnek“ . . .

Az örökös herce-hurca és munka e közben újból aláásta Csokonai gyönge egészségét. Maga írja Kazinczyhoz, midőn Daykával el nem készülhetését menti, mennyire elgyengült s mennyire

várja a tavaszt. „Most ismét dolgozgatom egy csomó munkámon. A József napjával beállandó szelidebb napok, elasticusabb kerti levegők, a szoba tömlöcéből elgyengült érző inaimat, a purizálás által elgyomrozott tüdőmet s a téli lassu betegségtől vénülni kezdett test alkotványomat érzékenyebbé, szabadabban lélekzővé, ifjabbá és poetaiabbá fogják tenni.“ [1]) De Puky részvéttel írja hozzá egy hónap múlva is: „Oly szomorú hírt beszélt felőled a füredi innepi deák, hogy nagyon elbetegesedtél.“ Viszont a Feketében csalódott Mátyási is ugyanekkor küldött tudósításában így sajnálkozik: „Szívesen sajnálom az urnak erőtlenkedést, de elméje rugóinak pattogó elevensége s egészségével oly szívre vett gondolása, jó reménységet nyújtanak javulásáról, melyet én csak óhajtásommal segíthetek.“

És Csokonai egyre melancholicusabb, komorabb, ingerlékenyebb lett. Most, midőn egy Széchenyi szavára türelemmel várhatott volna, ha már ennyit várt, a partra s kikötőre, — most, mint egy vízbe fuló minden szalmaszálhoz kapkod. „Nem lehet mosolygás nélkül látnunk, úgy mond Toldy, mikép a költő Csokonai a reménytelenség valamelyik órájában Mercur kígyós botjához is kész vala nyúlni.“ Pukytól azt tudakozza, mi Szikszón ára a dohánynak, bornak stbinek. És Puky jóakaró naiv komolysággal válaszol: „Te, kedves barátom, kereskedő akarsz lenni? A nem utolsó gondolat, csak a plánumát jól kicsináld. Egyébféle natura-

[1]) Akad. kéziratt. Kazinczy-levelek 6. Eredetije a Becses levelek közt. I. köt.

léval való speculatiót nem láthatom tanácsosnak. Ha a marhához tudnál, a még mindeniknél jobb volna, de e teljességgel n e m m i f o r m a embereknek való.“ . . .

Ime az egykori szerkesztő, geometra, múzeumi írnok s egyetemi tanár, íme az egykori poeta-professor mint trafikos, mint koresmáros, sőt in spe marhakereskedő.

Nemde érdekes azt látnunk, hogy költőnknél az élet legprozaibb mozzanatai is mint olvadnak fel egyéniségének idealismusába?

S ha láttuk ez idealismus egyik végletét: tekintsük meg a másikat is, a kerti lak építgetését.

Tudjuk, hogy Csokonainak volt hol laknia az égés után is, s csak az tekintheti Sanssoncija felett jajgatását zsaroló affectatiónak vagy érthetetlen szeszélynek, kinek nem volt alkalma télen a ruhatartóból rögtönzött chambre séparée lakóját megismerni. Ugy volt ő kerti lakával mint némely ember ruhájával; ha cserélni kénytelen megszokott öltözetét, mintha el volnának vágva szárnyai. Ezért folytathatja betegeskedése, írói tervei mellett a házikó építését, melynek falait maga festi be allegoriai képekkel.

Adjuk át a szót Dombynak s lássuk Csokonai idealismusát a maga egészében.

„Micsoda megelégedéssel beszélnek a felfelé óhajtozó lelkek, vagy a jelenéseket látott Szt. János amaz örök hajlékokról, hogy írja le azoknak minden köveit, részeit: úgy beszélt ő arról, miképen lesz ez az öt lépésnyi poetai ház elrendelve, micsodás eszközök lesznek abban, micsodás könyvek micsodás thékában, milyen lesz az ajtó, a kandalló,

hogy pipázunk az előtt, mi feljül írás lesz azokon, hol fog állani a Lilla képe, hogy dolgozik ő abban, kik lesznek ezen kis tempelbe bebocsátandó felkentek. Micsoda kert lesz annak ablaka alatt, és micsoda virágok abban.

„Még alig volt félig-meddig készen, már hármunknak-négyünknek traktát adott benne, hogy előre való ízlést csináljon a következenőkhez: és az olympusi ebéd nem lett volna oly ízű az ő szájának mint ez." [1])

Nem valami kis gyermekről beszélünk, ki dajkájának mesélget terveiről, légvárairól, s ki az ebéd csemegéiből lakomákat rendez?...

Addig is esténként elmerengve tekint gyermekkora élő emlékeire: a kosztos deákokra, kik a már időviselt arcu édesanya körül most is oly rendben olvasgatnak, mi alól a jó asszony maga sem akar kivételt képezni, ha rája kerül a sor, hanem mindeniknél „ügyesebben és kellemetesebben" olvas... Ki-ki barangol a Nagy-Erdőre, az ő Iliumára, — a mezőkre s feszült tüdővel szivja a friss levegőt: mintha csak a koporsó deszkái közé volna már zárva. S ha a collegium kegyelettel vonzódó ifjai hozzája csatlakoznak, csak akkor gyúl ki epés sárga arca, csak akkor lobbanak fel bágyadt szemei, a mint kijövő munkáiról, írói terveiről s Árpádjáról ereszkedik velük szóba...

Pedig e ráncos homloku, összeesett alaktól a költészet nemtője elszállani készül, s a philosophia komorabb geniusa nyújt betegségét enyhitő cseppeket....

---

[1]) Domby M. id. m.

Igy húzza keresztül aztán a telet, így éri meg az új évet.

Tél végén, mintegy az évi bajok befejezéseül, egy éjjeli terhes utazás után éri a Kazinczy haldoklásának álhíre: e hírre, mit rheumától s 24 órai hideg láztól kimerülten vesz, rohanni akar. Napok óta mitsem evett s feje szédül, belseje ég: de lábvizet vesz s végerőlködéssel is megakarja még egyszer ez életben láni barátját...

„Mily kevéssé hálláltatott meg utóbb ez önfeláldozó szeretet," sóhajt fel Toldy.

XIV.

Elfogadta-e vagy nem Rhédei Dorottyát, nincs adatunk rá: alkalmasint nem, minthogy nincs neki ajánlva. Csak az bizonyos, hogy az új év elején már kijött végre-valahára a váradi sajtó alól s Csokonai jó reménynyel nézett eléje: „A munka felette tréfás és lármát fog csinálni," írja 1804. január közepén Nagy Gáborhoz, kitől egyszersmind a minap kártyázásra kölcsönzött 3 frtot kéri, hogy Váradra indulhasson. „Cselekedd velem, kéri továbbá; a szivességet és add ide utamra a szekfűszín prémes süvegedet, azt a négyszegletüt, melyet úgy sem szoktál magad hordani." [1]

Pár hét múlva már ismét otthon találjuk Csokonait Muzsikai Gyűjteményének tervével foglalkozva. E tájt tudósítja Kulcsár: „Anacreoni dalait láttam már Bécsben készen, és egy explárt mutató-

[1] M. n. Múzeum kéziratt. Oct. hung. 333.

kép el is hoztam Márton úrtól. Lillát igért az ur juliusra: ezt nem láthattam mai napig. Budán Verseghy kész már Aglájával, mely szerelmes enyelgéseket kótákkal foglal magában." Hogy Lilla ki nem jött, az elég bosszuságot okozott Csokonainak. Vele a nyomdász a kor szokása szerint csak úgy tréfált, biztatgatózott. Ugyancsak februárban panaszolja költőnk Kazinczynak: „Landerer azt fogadta, hogy 1802. októberi, debreceni vásárra kinyomatja. Erről a novemberi pestire, innen az 1803. debreceni vízkeresztre, s így tovább-tovább hazudozott és még a mostani 1804. eszt. is semmi sincs a dolgából, a mi nékem káromra is, kisebbségemre is szolgál. Leveleimre sohasem válaszol, követjeim elől (minden két hétben rá bízom a salétrom tisztekre, kik Kassára járnak) elbúvik." Minthogy eddig csakis egy ívet szedtek ki, mit „inkább megfizet annak a hitvány embernek," kéri Kazinczyt, vegye magához s küldje el neki a kéziratot, hogy censuráztatási helyén, Budán kiadhassa. A kéziratot egy kassai senator közbevetésével végre sikerült is visszaszerezni, de megjelenését ép oly kevéssé érte már meg Csokonai mint többi műveiét, melyeket szintén most rendezett sajtó alá: az Alkalmi versek s az Ódák, miket b. Orczynak szándékozott ajánlani, s mik elé előszóul egy értekezést készitett „a Volksliederekről s azoknak külömböző natióknál való characteréről s mustráiról," — [1]) a Lilla-dalokkal együtt csak halála után láttak már napvilágot.

És ez az idő már nem volt olyan messze...

---

[1]) Levele Kazinczyhoz. Akad. kéziratt. id. h.

Az év elején a sok bosszuság közt újból türelmetlenül várta a tavaszt. Maga szándékozott volt Kassára nézni Landerer haszontalansága miatt. „Március elején — írja Kazinczynak — magam is téli hosszas bennülésem után, a hegyek közé egy kis fordulást teszek és utamat Semjén felé fogom ejteni, hogy a tek. urat, ki halottaiból másodszor is feltámadott, megtisztelhessem, egyúttal Dayka verseit s az azokon teendő egyengetéseimet általadhassam."

Tavaszszal azomban egészen váratlan dolgok történtek....

... Ápril 8-ikán estve a Lónyai Menyhárték házi tanitója nagy sietve rontott be Csokonaiék elcsöndesült lakába. Fölzavarta a philosophia enyhetadó eszméibe mélyedt beteget, s egy lélekzetre elmondta, hogy a tekintetes, voltaképen méltóságos cs. kir. kamarás Rhédei Lajos úr ő kegyessége, Csokonai uramat bízta meg búcsúztató készítéssel, miután a felesége, már mint a mltgos uré, meghalni méltóztatott: ergo jöjjön, utazzék poeta uram rögtön Váradra.

És Csokonai úgy a mint volt, betegesen, egy nyugtalan éjszaka után, másnap már útnak indúlt. Éjjel-nappal sebesen hajtatott, hogy 11-ikére Váradra érjen: itt aztán egy katholikus paphoz szállásolták be. „Az éjjeli utazás, alkalmatlanság, rend nélkül való koszt, hideg, nedves levegő miatt egészen el volt gyöngülve s várnia kellett, míg a rendes ebéd s egy rövid álom visszaadta némileg erejét. Rhédeinél meg aznap bejelentette megérkeztét s az őt a rákövetkezőn Sándorffyval együtt fogadta s megbizatását személyesen is közölte vele. Ekkor

már 12-ike volt, s a temetésnek már három nap alatt kellett megtörténnie: a Csokonai búcsúztatójából pedig még a terv is alig készülhetett el. Ugyan mikor is gondolhatott volna erre, tán otthon, ama lázas, utolsó éjjelen?

Elzárkózik tehát s dologhoz lát, úgy a mint ő szokott: rohamosan, fejszédülésig. Hogy lankadt izmait felfrissítse, bort hozat. Már régóta, ritkán ivott, hisz egészségére már most — mily jókor! — erősebben vigyázott. Az ital meleggel árasztja el, lassúdt vérét sebesebb forgásba hozza s a munka könyebben megy. A bor fogy, a papir jobbanjobban telik, — már az ezredik verset írja: az idő virradóra áll, de az ő elméje most borúl homályba... Kimerülten ejti le tollát....

Este aztán megjelenik a koporsóba tételnél, — Rhédei vacsorára hívja meg: itt s ennek barátja előtt, a szintén kamarás Beck Pál, Csokonai egyik jóakarója előtt felolvassa búcsúztatójának legnagyobb részét, s ettől még jobban kimerül.

Végre elérkezik a nevezetes nap s Csokonai izgatottan lesi a percek lomha cammogását majd őrült rohanását. Délelőtt ismét megjelenik az udvarban, „de a fekete ruhának alkalmatlan volta miatt" nem vehet részt az ebéden. Visszahúzódva, az egyszerü papi lakban tölti el a délutánt: végre az esti órák beállanak. A tömeg egyre gyűl: díszes főúri családok, minden hitfelekezetü egyházi s világi méltóságok töltik meg a termeket s az udvart, hol a ravatal áll.

A szertartás megkezdődik: a papok elimádkozzák, a kántorok eléneklik a magukét. Elhangzik két hosszú emlékbeszéd s csend áll be: ekkor kilép

sápadt, dúlt vonásaival az ideges, beteg Csokonai, s szavalni kezdi roppant költeményét, „tüzes és rettenetes actiójával. Szemével, szájával, haja szálaival, karjainak s tagjainak minden mozdulataival beszél, indit s ontja ki a meggyült érzést."

A gyülekezet el van ragadtatva: a kis számu irígyek elfojtani kényszerülnek parodiázó megjegyzéseiket. De a hosszadalmasság hallgatót, előadót egyaránt kifáraszt. A kiizzadt szavalót meg-megcsapja az esti csipős szél, rosszul kezdi magát érezni: de azért mégis befejezi. Sőt bevárja még a temetés végét is, a torra is elmegy és elég szerény személyesen bocsánatot kérni Rhédeitől, „történhetett hibáiról." Ott marasztják vacsorára, melyen mindenfelől dicséret hull rá mai bravourjaiért.

Hanem az orvosok előtt még mai napig sem bizonyult be hathatós óvó szernek a toast, a kocintgatás a testi-lelki kimerültséggel járó erős meghülés ellen.

Másnap reggel minden idegén átborzongó hideglelés veri fel álmából. Teste nehéz, erőtlen; elméje zavart, minden érzése tompa; hol lefekszik, hol felkel. Hírét veszi, hogy az éjjel egy nagyon kedves nőismerőse meghalt; hívják is a halottas házhoz, de nem bír menni: majd este felé elnéz, akkorra tán csak jobban lesz. — Eljön a dél is, de nem bír enni; aludni akarna s nem tud nyugodni. Minden tagja zsibbadástól reszket, feje zúg, ajkai egymáshoz verődnek, nyelve mintha parafává változott volna... most már nem halasztja tovább az orvosi segitséget: Sándorffyért küld. Ez el is jön, komolynak jelenti ki a bajt, de nem nevezi meg, eltiltja a beszédet, olvasást, kimenest, s a ház-

belieknek pedig csöndet köt lelkükre. Igy múlik el étlen, szomjan két hosszú, kinos nap: ágya mellett csakis egy kegyeletből hozzá ragaszkodó katholikus deák virraszt. Mindössze orvosa látogatja, s ettől félkábultan hallja, mint mondogatja oda fent, a kastélyban a háziúr: „Gyógyítsa meg, doktor uram, a mi poetánkat; mert ha meghal, nekünk lesz majd tisztünk őt elbúcsúztatni;" — meg hogy gróf Haller kanonok is mennyire sajnálkozik fölötte. Hanem a nagy sajnálkozás mellett is, annál a szegény pápista papnál „oly tökéletes esméretlenségben fekszi a halálos ágyat, mint akámely szegény idegen, valamely szánakozó missionariusnál a Dalai-Láma városában."

Harmadik nap átesik a válságon és Sándorffy most fedi fel előtte tüdőgyuladását. S hogy betegének kedves meglepetést szerezzen, kicsalja szépszerével tőle a búcsúztatót, hogy Rhédei aztán a maga verseivel együtt kiadhassa. Csokonai mitsem vesz észre; még két nap hánykódik türelmetlenül ágyában. 21-ikén, a debreceni vásár szombatján végre kijelenti orvosának, hogy haza akar menni. De az istenért, ellenveti ez, a hűvös tavaszi szél! a kocsirázás! Mit gondol? — Mindegy: ő már Kovácsiba kért barátjaitól fogatot.

Minthogy azomban követje nem ment el, Rhédeihez akar most fordulni: mert munkái ügyében elhalaszthatatlan levelezések várnak rá otthon. Sándorffy tehát beleegyezik, s miután maga is bekészül menni Debrecenbe, a maga alkalmatosságát ajánlja fel Csokonainak. Igy utazik el Csokonai másnap reggel 8-kor, a nélkül, hogy Rhédeitől elbúcsuzott volna.

A mint a hágón áthajtatnak, beszédközben előhozza Sándorffy, hogy Rhédei maga is hajnalban Debrecenbe indúlt.

— Miért?

— Mert ebédre generalis Frimont úrnál akar lenni.

— Az szép utazás.

— Apropos, kezdi ujra Sándorffy, hány arany a zsebbe?

— Arany? kérdi neheztelő megütközéssel Csokonai.

— Igen, a mit a mltgos úr adott, mert a többi actort formalis aranyokkal ajándékozta meg?!

— Nem tudok az aranyok felől semmit: a bankók felől pedig annyit tudok, hogy eddig tett költségem és betegségem miatt csak ezzel a két forintossal utazok haza felé.

— Az úr csak titkolódik, felel hitetlenkedő tréfával az orvos; az lehetetlen, hogy ő nagysága a többit aranynyal fizetvén ki, az urat is valami discretióval ne érdeklette volna.

Csokonai izgatottan válaszolja:

— A többiek mit kaptak, mit nem: miattam örökre titokban maradhat. Én senki dolgát nem vizsgálom, én megtettem a mi tőlem telhetett, és csupa becsületért: a kiknek az órálás métier gyanánt van, váltsanak kontót; azt maga tudja a doktor úr, hogy engem a házból való kimeneteltől is megtiltott, — miért kérdi hát, hogy mit nyertem discretióba?

— Na hát valaki nem hozhatta el barátom uramhoz?

— Ki hozta volna, mikor ezalatt az egész

hét alatt egy szegény pápista deákon kivül, ki a csupa versificatio eránt való buzgóságból jött bé beteg ágyamhoz látogatni, senki felém sem volt, felém sem küldött. Barátom, — mondja tovább Csokonai méregbe jöve az impertinens faggatáson, — ha hozzátok indulásom előtt való napon nem vettem volna Varasdról gróf Erdődyné 100 rfrt. ajándékát, és azt az idő rövid volta miatt mind a zsebemben nem találtam volna vetni: talám Váradatokból nyomorultúl és csupaszon is jöttem volna ki, minthogy a pápista pap gazdám sem bírt a Chremesek erszényével, más sem lett volna, a kihez, vagy az esmeretlenség vagy a bien séance miatt, folyamodni lehetett volna."

Igy érnek be Debrecenbe, hová Csokonai ingerültséget s egy nehéz betegség utóhatásait hozza most vissza magával.

Sándorffy másnap még egyszer meglátogatja patiensét, megrendeli még egyszer az orvosságot, s meleg májusig szobában ülést tanácsol. Csokonai, ki orvosának egy helyenkint lendületes költeményében fejezi ki hálaját, szót fogad s bent marad, bár izgatottan hallja, minő híreket költenek, mint adomázgatnak felőle irigyei. „Igy foly május hava is és már... professor is részt vesz a pletykában és egy előkelő háznál a torba felgyűlt érdemes publicumot az ő nevével, s a maga monastica anekdotáival distrahálja. Igy terjed ez a tonus több érdemes, előkelő, értelmes s okos emberek által, több fontos és fontolatlan gyülésekbe."

Mint kínozza ez a szoba izgatott lábbadóját, ki maga nem mentheti ügyét, mit így döntenek el az abderiták — hogy vele szóljunk.

Mikor már juniusban kijárhat, akkorra mindenütt csak róla kerengő vad hísekre bukkan, mikkel rossz akarói bosszantják: az elkínzott, türelmetlen s gyanakodó Csokonai legalább mindenütt ezt sejti. Rhédei többször hivatja Váradra ez alatt, de nincs kedve, s mikor Sándorffy fürdőbe hívja, izgatottan válaszol: „Én most sem mehetek Váradra, de talán nem is megyek soha; nem annyira azért, hogy nemo libenter recolit, qui laesit locum, hanem csak hogy életemben sehol sem találtam kevesebb gyönyörüséget mint ott. Esmeri az úr Rousseaut: itéljen utána engemet. Ott a szívnek nincs rubrikája, a bagatelláknak pedig ezer van. Mihelyt az isten az én születésemet a maga jó tetszésével valósággá tette, mingyárt szívemre nyomta azt a stempelt, melyhez csak saeculumonként szokott nyúlni, s ezt a characterizáló mondást ejtette rá: Te szabad légy... Nem kell nekem a politikai szabadság, nincs is szükségem reá... akármi ország és fejedelem igazgatása alatt is tudnék szabad lenni. Nem kívánok egyebet, hanem hogy testemet ne bántsák, ne akadályoztassanak annak szükségeinek megelégítésében. Lelkem felül és kívül van sphaerájokon, az egyedül az enyim. Szükségem annyi van, a menynyit betölthetek: ha telik szaporítom, ha nincs módom benne, kevesbítem. Seh bien! Haszeretnek, ha becsülnek, ha tisztelnek: meg nem vetem s cynicusként nem vagyok rá ügyetlen; ha

másként csinálnak velem, kivált a plebecula — már az akár aranyos, akár szűrös — akkor Horatiussal mea virtute me involvo et beatam pauperiem sine dote quaero." [1])

S mint írja alá magát Csokonai: „szegény, de magának gazdag barátja." Tehát már nem politikai szabadság, nem az emberiség sorsa az, mi bántja: mint az állat csak a maga testére, a maga egyediségére ügyel. Mintha csak egy barbár csorda foglyát hallanánk jajgatni, a ki érzi lelki fensőbbségét, de hóhéraitól kíméletért nyöszörög kínzatása közt.

Ily izgatott állapotban hallja meg Csokonai, hogy Sándorffy velejöttekor „a pap és professor actióinak purumát" elkérte, s aztán magával vitte kinyomatni: és ő tőle mit sem kért! Mily szégyen, mily harag szállja meg a baráti cselet nem sejtő Csokonait. De hogy is ne! A városházánál palam et publice veti orra alá egyik kisebbítője: „Lám a híres versek még csak jó szót sem érdemlettek." S mások, kik elől-hátul találják, vagy együgyü jószándékból vagy — s Csokonai csak ezt lát — alattomos ravasszságból mind azzal kezdik: no mit kapott Rhédeitől? Hiába mondja, hogy semmit: ej, valami politikából tagadja el. Már hazajövetelekor is mingyárt 100 frtot, 100 aranyat emlegetnek; most még évi kegydíjat is híresztelnek felőle. Sőt egyik túl a dunai barátja jóhiszemüleg kérdi, igaz-e,

[1]) Delejtű 1859. 12-ik számában, hol mint januári levél van közölve; de Cs. ingerültsége, mint a fürdő ügye eléggé érthetővé teszik a sajtó- vagy olvasási hibát.

hogy a bihari nemesség 10,000 frt tőkét adott össze számára?

Valóban nem azt csudálhatjuk, hogy szegény költőnk ily viszonyok közt meg nem gyógyult, hanem hogy meg nem őrült.

De olyan is mint egy sírból kelő, hazajáró lélek: csak rá nézni is szánalom. „Ehhez az összeroncsolt systemához nem kellett már egyetlen egy ütésnél több, mondja Domby, és az is becsülettel elérkezett."

Ekkor esik tudtára Sándorffy tette, s ennek jóakaratán egy jogaiban megsértett író önérzetével és egy végfeloszláshoz közelítő beteg összes idegességével bosszankodik fel: minden sajtóhiba, minden betüváltoztatás egy-egy szélütést lenne képes nála előidézni, ha nem asszkórban sínlődnék. Oly kíméletlen nyersen, oly jogtalan gyanúsítással kel ki barátja s orvosa ellen, hogy a hálátlanság vádja alól csakis betegsége menti ki; sőt Rhédeivel szemben is, mint majd látjuk, épen nem bírja magát fékezni.

„Ez a nap vala az, írja ehhez április 18-ikán, a melyen poemámnak inpurumát kezem közül szép színnel kicsalni, orvos characterrel az életre csak most neki biztatott patienst baráti szín alatt, a még tanácscsal érdekelni való barátot reászedni, egy ember ellen, a kit maga mindentől elzárt, plágiumot, a legképzelhetetlenebb rútságú plágiumot elkövetni doktor Sándorffy úr nem átallotta." Idétlen conjecturákkal pótolta az elolvasni nem tudott helyeket, lehányta a connexiókat mint cigány boglárokat, s „a mint káprázatja tartotta" rövidített, de a nélkül hogy a régi modus connexionison változ-

tatott volna. „Nem hiszem, mondja Csokonai, hogy ebbe az ötven esztendőbe gyarlóbb munka került volna annál az enyimnél a közvilágra. Nem keserves, sőt sértő dolog lehet-é az nékem, hogy mások alattomos, gondatlan és törvénytelen plánuma miatt az én írói becsületemnek kell szenvedni? Ha már a munkámnak szükség volt lopásra jutni, mért kellett azzzal az én hírem megölésének is egybeköttetni?“ . .[1])

Csakugyan a vidékbeli predikátorok némelyike panaszkodva gratulál a költőnek, hogy a búcsúztató sem egészen, sem a kellő jegyzetekkel nem jelent meg, s így megértése nehezebb az olvasónak.

Nézzük meg hát ezt a híres költeményt, mely úgy elkeserité költőnket, s mely annyira sietteté végső perceit.

XV.

. . . . Kezdetben teremté isten az eget és a földet.

. . . És megtartá vala az eget magának és angyalainak, a földet pediglen átadá az ördögnek és az ő rabszolgáinak, az embereknek.

És mikor végtére a teremtő megelégelte e nyomoru rabszolgák kínlódását, így szólt kegyes akarattal: legyen halál.

Igy jött létre az emberiségnek örök, megfejthetlen problemája: a halál.

A mióta az emberiség eszmél, azóta mindig e problemán tünődik. Ázsia ős- s Európa közép-

[1]) V. ö. Csokonai leveleit.

kori szelleme, Göröghon és a renaissance szelleme rokon irányban haladnak a találgatásban. Amott a föld tisztító hely, s az élet az örök boldogságra előkészítés: emitt gyönyörök és kéjek hazája, melyből oly fájdalom amaz ismeretlen, ködfedte országba zarándokolni át, hanem többé nincs visszaút.

A renaissance megrothadt elemeit új forrongásba hozó időszak, a XVIII. század szintén sokat tépelődött e kérdéssel.

A kor melancholiája örömest elmélkedett e földi lét rövidségéről, komor kedvteléssel barangolt a sírok közt, a hosszú múlt s kétes jövő e jelképei közt, melyek a túlvilági élet élénk érzetét keltik fel. Young s Hervey velőtrázó hangjai hozzánk is elhatottak, bár gessneri átiratban: de e temetőköltészet hullláktól zsíros göröngyeken nőt virágainak átható szagát a német sentimentalismus összes eau de Colognea sem volt képes elűzni.

Ez orthodox, de alapjában a kereszténységtől elütő irány mellett nyilt egy másik, mely a világrendet vette bírálat alá,

Locke, Shaftesburg s Pope, — Voltaire, Rousseau s az encyclopaedisták, — Leibnitz és Wolf: ime ezen irány vezérei, kik kétkedni s aztán hinni tanítottak.

E névsorból mintegy kiri Voltaire. Mikor angolországból visszajött, a continens tespedő, rothadó szellemi életébe bedobta a kétkedés erjesztő elemeit s megkezdte halálos gúnycsapásait az orthodoxia ellen. Neki mint az észkornak főreformatorának aztán véglet, túlság lett sorsa: a gondviselés, a világrend itélő bíróival meghasonlott, Popepal már Angliában személyesen összezördült,

Rousseaut maga a természet határozottan az ő ellenségeül teremtette. És e két apostol a kornak két képviselője: amaz kényelemben él, frivol szellemü s az észt imádja; emez szegény ördög, mély elméjü s a szivet bálványozza. Szóval Voltaire a scepticismus képviselője, míg Rousseau a deismusé, mely isten kezének bölcseségét látja mindenben, mely optimismussal tekint mindent, mert nem eszével, hanem szivével néz, s a lissaboni földrengéskor őrült ujjongással előrohanó ellentáborra prophetai ihlettel szórja villámait.

Csokonainál már ifju korában akadtunk youngi komor melancholiára, mi nála scepticismusba, sőt nyers materialismusba is átment. Szóltunk volt róla, hogy e lelki állapot csak átmenet, nehány rossz óra szülötte volt költőnknél. S csakugyan maga is beismeri csakhamar, hogy a sírhalmok ködlepte kertjei, a mulandóság e setétes völgyei, szerte szórt hulláikkal, ólomszárnyat kötnek lelkére, s rémülve hátrált e szivborzasztó éjszakából az élet derült s mozgalmas körébe. [1]) De hogy ez átalakulás nem ment oly gyorsan végbe, maga Csokonai vallomása mutatja, melyben még oly u t o l s ó kedvteléssel maradoz ama gyászthrenodiák accordjainál, miket m á r nem akar a z t á n hallani.

A ki azomban Rousseaunak oly ideges rokona volt, annak ama térről távoznia kellett. „Láttam azt, hogy én ember vagyok — vallja egy alkalommal — s emberek közt lakom abban a planetában és ennélfogva magamat és őket természeti, erkölcsi, társasági dolgaikban esmérnem illendő,

[1]) Az én poezisom természete.

sőt szükséges: első tanulságnak (tanulmánynak) vettem fel az anthropologiát és Popepal azt tartottam, hogy az emberek legméltóbb tárgya az ember."

Igy lett Csokonai az Essay on man átdolgozójának, Bessenyeinek utódja. Mert Bessenyei, ki Voltaire scepticismusát mély érzékenységgel egyesíti s hitetlenségét nem frivolul, hanem ijesztő rationalismussal okadatolja, végre Pope tanát erőszakolja magára: igy megy nálunk egy embernek belsejében végbe a század különböző elemeinek forrongása, igy képviseli egy egyénnek lelki hánykolódása nálunk a külföld nagyszerü harcait. Csakhogy míg Bessenyeinél elevenen érezzük, hogy ő azért fordul a kor deismusához, mert megijedt az örvénytől, s végperceiben, midőn lelkészt nem kíván s a temetési szertartást eltiltja, látjuk minő lelki beteg volt: addig Csokonai csak testi beteg, ki arról az életről akar magának tudomást szerezni, melynek útja nem sokára megnyílik előtte.

A deismus nagyon érthető egy oly kétségbeesett századnál minő a XVIII., s egy oly hányatott életü egyénnél minő Csokonai.

Ha Csokonai métierszerü búcsúztatókat irt pályája kezdetén, ezek sorát tehetségéhez méltóan fejezte most be. Nem obligát dicsérést, kántoros chablonszerü jajgatásokat, apostrophéket csinál, melyekkel a megszólított feleket sorban erősebben megzokogtassa. A halottat maga nem ismerte, de oly fényes gyülekezet elé mint is állhatott volna ki kálvinista búcsúztatót kántálni. Összegyüjti, rendbe szedi tehát philosophiai eszméit, mikkel utóbbi hónapokban betegsége unalmát üzte el, s egy tanköl-

teményt készít. Egy halotti búcsúztató alakjában, Brockes, Drollinger, Haller útjára lép múzsája.

Mint sikerül neki a kor philosophiájának költői formát adni ?

Kármán a múlt század végén erősen panaszkodott philosophusaink ellen. „Azok az egy pár homályos ideák — úgy mond — melyek tökéletlen s száraz compendiumjainkból nálunk megragadtak, vajjon nem nagyobb részint és sokaknál az egész bölcsességnek summája-e ? Hányszor sóhajtott sok szentségtörő kéz alatt némely nagy szerzőknek árnyéka, midőn azt levetkeztették tulajdon érdemeiből és rongyaikkal ruházták fel, hogy önnön saját ereje s nagy lelke az írónak elveszett gyakran és lett belőle egy idétlen habarékja a józan okosságnak és eszelősségnek."

Csokonaiban se keressünk eredetiséget. Jeligéje is Rousseautól van véve : „Je ne veux pas argumenter avec vous, ni même tenter de vous convaîncre ; il me suffit de vous exposer ce que je pense dans la simplicité de mon coeur." S a mint a földi lét nyomorúságából, az erény és vétek földi sorsából, s az embernek és állatnak viszonyából a túlvilágot bizonyítgatja, mindenütt Rousseau eszméivel, legtöbbször szórul-szóra átvetten, találkozunk. Úgy a Popeéivel is : hisz az V. rész — a „keresztyénség : philosophia is revelatio is" — ódája csak a Pope ez ódájának fordítása s toldozása : The dying christian to his soul. [1])

[1]) Toldy e fordítást (Haldokló keresztyén), mely alkalmasint még Rhédeiné halála előtt készült volt, az elveszettek közé sorozza.

Mi teszi tehát Csokonai művét mégis igen becsessé?

A feldolgozás.

Csokonai nem csak átveszi amaz eszméket, hanem saját lelke tüzében olvasztja fel. Sem systematicus bölcselkedést nem árul el, noha művének beosztása is erre utal már, [1]) sem kenetteljes sentimentalismust. A deismus elveit nem fogadja el vakon: előbb lelki hánykolódásokon megy át, a minek néha megrendítő hangokat ad. Igy midőn a hamleti to be or not to be-n tünődik „rémítő s vidámító kétségeiben", s a skepsis töviseinek szúrásától jajgat: „Ha most vagyok, mindég is kell lennem? Ha el kell múlnom, mi szükség volt élni? Egy elveszendőnek mért kell remélni? Azért, hogy ezer baj, bú, betegség között, mint egy számkivetett, mint egy üldözött. vágyakozzam dicsőbb rendelésem felé, egy méltóbb országba: s még se menjek belé? Legyek, hogy szenvedjek és bánjam létemet: reméljek, de ez is gyötörjön engemet? Igy örök semmiség óhajtlak tégedet, vedd vissza

---

[1]) A költemény e hét részből áll:
I. Rémítő s vidámító kétségek.
II. Okoskodások s érzések.
III. Népek: Revelatio philosophia nélkül.
IV. Bölcselkedők: Philosophia revelatio nélkül.
V. Keresztyénség: Philosophia is, revelatio is.
VI. A megboldogult asszonyság charactere.
VII. Maga a búcsúztató.
A III—V. részben, mint látjuk, Csokonai a különböző vallások felett tart szemlét, végső perceikben adva az egyes hívőknek ajkukra vallomásukat. A VI. s VII. részből csak a férj bucsuztatója emelkedik a kor gyártmányai fölé kellő magasra.

méhedbe vexált gyermekedet! Boldog, százszor boldog, a ki nem született: de jaj annak, a ki egyszer van és kezdett lenni!...“

És a mint a kétségek tengerén fuladoz, mint egykor a megváltó szava a tengeri vihart, úgy csillapítja le kétkedéseinek háborgásait egy égi sugallat: a halhatatlanság sejtelme, minek túláradó édes érzés közt ad hangot:

„Oh édes érzési az örök lételnek!“

Bizonyára a mai kor pessimistája előtt gyönge érvelés az ilyen sugallat, s nem egy emberfaló állatbarát joggal támadhatná meg Csokonaiban Rousseau tanítványát, midőn az emberek és az állatok viszonyáról szól. Joggal kérdhetné: nos hát az állat nem érez-e, nem gondolkozik-e? Nincs-e meg benne amaz isteni szikra oly fokon mint dél posványban fetrengő vadembereiben? S ha isten, kitől egyforma szeretetet várunk a m a g a teremtményei iránt, képes puszta megsemmisítésre teremteni az állatokat: mért ne bennünket is? S ha mi lelki furdalás nélkül leöljük a magunk hasznára az állatokat, miért ne tenne így velünk is a természet, melynek örök törvényei nem ismernek tespedést, s mely örökös forrongásában újabb és újabb elemeket vet fölszínre, míg a régiek alászállanak s átalakulnak? Bizonyára Csokonainak ifjukori elméletében következetesebb logikát fog látni a mai kor természettudósa, s csakis amaz elméletben kifejezett halhatatlanságot fogja helyeselni, mely az a n y a g n a k örök átalakulásából s így el nem vesztéből áll.

Hanem Csokonai nem a rideg ész embere: ő, ki oly Rousseauhozméltó, — hogy Bessenyeiről ne is szóljunk, mert ennek csak elegicus resignatióra van

húrja, — ismételjük, Rousseauhoz méltó és irodalmunkban addig nem ismert ékes szólással önti ki szívének megáradt érzéseit: Csokonai szintén nem eszével, hanem szivével gondolkozik. Eszméinek naprendszere mind szive körül kereng s e naptól kapja világát és melegét.

Ezért ihleti őt legsötétebb vergődései közt Rousseau szelleme.

„Én, igy szól zord hangon, midőn „okoskodásai és érzései" a skepsis hatása alatt elsötétülnek: „én, ha nincs más élet én érettem, meg nem köszönhetem, hogy emberré lettem; és im egy ily fényes gyülekezet hallatára, az emberi hitvány kevélység truccára, leteszem az eddig viselt méltóságot s az állatok között kérek boldogságot." ... És most megjelenik a távolban lelke előtt az ermenonvillei remetének szelleme, kit fölhevült önérzettel szólít meg:

Te, ki Ermenonville rideg szigetében
Nyugszol a nyárfáknak lengő hívesében:
Ébredj fel és bámulj egy lelkes állatot,
Ki mer tenni nálad nagyobb áldozatot!
Te a társaságban az aprós hibákat
Nem tűrvén, óhajtál oly messzi pusztákat,
Hol még nyers fiai a nyers természetnek
Kevélyek, gonoszok, hiuk nem lehetnek
Én pedig őket is kerülni kívánom,
S hogy hasonló lelkem vagyon, azt is bánom;
Akarom, hogy elmém setétségbe ejtsem,
A vétket, a virtust mind-mind elfelejtsem.
Ez odvas makkfának kongó oldalában
Eszem, alszom egyéb állatok sorában;
Az égre nem nézek, földön jót nem teszek:
Itt élek, itt halok, — itt rothadok, veszek!

Rideg szikla oromról hangzik a koromsötét éjben ez eget verdeső káromlás, mint az ótestamentom vad átkainak visszhangja, midőn egyszerre a viharos felhőkön a hit fénysugára villámlik át, s a föld fia ittasultan omlik a mindenható előtt arcra :

Isten! — — — — — —
Add vissza a tőlem lehányt isten képet....
Most, hogy elhagytam az emberi nemet,
Négy miliárd ember tölté be szivemet. . .

...Mi könnyü volt gúnyt űzni e fenséges ihletből !...

Még csak egy megjegyzést.

A költő felsohajt: Bocsáss meg istenem, hogy vakon nem lehet hinnem, sőt ha most is tévednék, ha az egész emberiség is tévedne, úgy még akkor is csak arra engedd, kérnem, hogy ez édes hitet ne zavard el tőlem.

E dissonans accordok bele vegyülése a félénken magáról jelt adó ész hangjai, a szív dythirambja közben.

XVI.

Csokonainak nem volt elég, a mivel környezete bosszantotta : még Beck Pál által, tehát jóakaróinak egyike által azt kellett megtudnia, hogy Rhédei is neheztel rája, a mért köszöntés nélkül távozott. Csokonai tehát most egyenesen Rhédeihez fordul, naplószerüleg leírja neki váradi tartózkodását s tényekkel bizonyítja be, hogy a ki helytelenül járt el, az nem ő, hanem épen maga a ne-

heztelő Rhédei. Szokása ellen mentegetőzik, írja ehhez, de míg — ugymond — „az ettiquetteben való hibátást más uri udvarnál azzal expiálta volna, hogy azon ceremoniás küszöböket szentségtelen lábaival soha többé nem érdeklette volna", Rhédeinek megteszi azt, hogy ír s védekezik. „Soha egy alkalmatosságot — így szól levelében — mely valamely derék urasággal leendő esmeretsége nyitott utat, nagyobb örömmel és készséggel nem fogadtam, mint azt, a mely a mlgos urra nézve a mult kikeletkor hasonló reménynyel biztatott. Megvallom ugyan, hogy azon uraságok eránt, kik vagy hitem sorsosi vagy e nagy lapályos tartományban velem együtt dacus emberséges emberek, nemcsak kevés vonattatással vagyok, hanem tőlök egynehány szomoru próbám után félek, futok." Rhédeihez azomban kellő tisztelettel van, mint művelt ember „a nagyobb világ polgárja" iránt: tekintse e levelét is ama tisztelet zálogául.

E kemény levél írása közben érkezik Rhédei egyik kedves emberének, a bárándi predikátornak tudósítása, miszerint Rhédei nála Csokonai számára 100 frtot tett le, mit legközelebb, ha Debrecenbe „benyargal", kézhez is fog juttatni miután „becsületes embert", kitől be lehessen küldeni, nem talál. Egyszersmind arról tudósítja költőnket e barátja Bod János, hogy Rhédei ez ajándéka „csak kezdete az ő jószivüségének, melylyel — ugymond — míg él, tetézni fogja barátom uramon szakadatlanul a maga szivességet", minthogy „leirhatatlan jó indlatutal" van iránta. „Nem adhatom barátom uramnak

mostani levelemben azt mind tudtára, a miket beszélt és micsoda ajánlásokat emlegetett, melyeket teendő lesz barátom urammal." Fölszólítja, készítse elő műveit, mikorra Rhédei három hét mulva ismét keresztül utazik Debrecenen: Bárándon létekor Bodtól is kért valami tőle valót, de ez csak a „kis Amaryllissel" szolgálhatott uti olvasmányul. Rhédei azomban ennek is, igen örült, minthogy „épen olyan alkalmatosságra való munka, a milyen állapotról most igen szeret phantaziozni."[1])

De Csokonai hite a sok csalódástól összetörve van már s nem tud többé az emberekben remélni. Egykor a legenthusiastább föllengzésekkel válaszolt volna, most keserü, maró szemrehányásokat küld feleletül, min erősen érzik, mennyire bántja őt Bod hangja, kivált ez utóirata: „A 100 frtnak nagy históriája lesz, hogy megtart egy nap beszélni."

„Sajnálva kellett ekkoráig észrevennem — így hangzik felelete — hogy Nagyságod előtt kevesebbé esmertethettem meg természetemnek azt az egyik oldalát, a melyből kifejthette s elhihette volna Nagyságod, a mit most mint nemes érzésü, valóságos nagy ember előtt én, rejtek magányosságomban magamnak és a tudományoknak élő kicsiny, de szabad emberke megmondani bátorkodom: t. i. hogy Nagyságodnak egy személyes vagy tisztje által írásban vagy élőszóval erántam kijelentett kegyes reflexióját 100 frtnál többre becsültem volna." Hanem ilyen az ő sorsa, „kit önnön polgártársai nem esmérnek, ki sok dolgot

[1]) Hátrah. Irások. II. k.

nem a fő és al Pöbel szemeivel néz, a kinek főkivánsága csak az, hogy csendességét meg ne háborítsák, a ki sanssouci lakást képzel a nádlepte fedél alatt, és a ki mégis nem oly cynicus, hogy a nagy urakat, ha a tudományoknak, a hazának és a jó izlésnek nemes baráti, igen megkülömböztetett tisztelettel ne tömjénezné." De nem tud métierszerüleg hizelegni, pénzért. „Méltóságos uram, én kevéssel szüköl ködvén, kevéssel gondolván, kevés után ásítozván, 100 frtra magamban nem sok impressiót érzek." Csakis kiméletből nem utasítja tehát vissza ez ajándékot, „melynek pénzbeli folyamatján kivül egyéb semmi becse nincsen. Adójának sem szavai, sem kézvonásai nem adták meg annak azt a valort, a mely oly nagyon különbözik egy uzsorás és egy poeta előtt, a börzén vagy a parnassuson. Alázatosan köszönöm mégis Nagyságodnak mint versificator és mint a halotti pompára dolgozott egyéb kézmüvesek." S rosszul palástolt ellenhizelgéssel a halott felöl valami emléket kér, Rhédei jó indulatának zálogául, magának ösztönül, „alacsony irigyeire nézve pedig Perseus paizsául."

E merész, túlzottan vádoló levelet az a boszszankodás magyarázza meg, mit Csokonai akkor érezhetett, midőn fáradságáért és szenvedéseiért így látta magát kifizetve. Ezért vágja ama főurnak arcába oly nyersen vádjait, ő, a senki semmi, a versifikáló egy kamarásnak! Csak oly erős önérzet, az igazságnak oly erős tudata s oly elkeseredett, elesüggedt beteges állapot volt erre

képes abban az időben, midőn a szellemi köztársaságnak nálunk még hire pora se volt.

Rhédei minden hiusága mellett sem ismerte félre, kivel van dolga. Saját méltóságát is jobban érezte, semhogy visszatorlásba ereszkedett volna, sőt válaszára, mentekezésre méltatta a miatta elbetegesedett költőt. Levelének elején megeresztett vágásait csakhamar nyugodt tárgyilagossággal cseréli fel. Elmondja, hogy ő nem szokott hálátlan lenni s hogy Csokonainak nem viszonozhatta szivességét, annak sem ő az oka, hanem betegeskedése meg utazásai. Szolgáinak meg ismerőseinek ügyetlensége vagy elhanyagolása miatt hasztalan kérette volt már több izben magához Csokonait; sőt becsületére állítja, hogy maga is kész lett volna személyesen fölkeresni őt, ha lakását tudja. Igy aztán kénytelen volt, hogy a dolog tovább ne huzódjék, Bárándon átutaztakor az épen Debrecenbe készülődő papnak ezzel az izenettel adni át ajándékát: „Addig is mig személyesen találkozhat, tessék azt a csekélységet elfogadni; sajnálja tőle való maga elrejtését és szeretné az okát tudni, miért nem tetszik felé is jönni? Akár mikor tetszik hozzá jönni s nála mulatni, kedvesen fogja venni, és ha valamiben szolgálatára lehet, nyereségének fogja tartani."

Ezuttal a poetáskodó Rhédei verseivel átszőtt levelében küldte a kivánt emléket s a maga arcképének elküldését is Csokonai tetszésétől tette függővé. Hanem a legbecsesebb, mit küldhetett, jó tanácsai voltak, ámbár a Csokonai multkori levelének makacs hangulatától nem sok eredményt remélhete;

hogy mégis teszi, — ugymond — arra szép talentuminak becsülése készti.

„Vakmerőség — tanácsolja tehát — azt kívánni, hogy mások magokat egy személyhez alkalmaztatni és azon környülállásokhoz szabni" akarják, „a hova és a melyek közé a sors helyheztet." Viszont „ha Diogenes példáját követvén, a hordóba való kucorgás által akarja mások figyelmetességét magára vonni, kinevetés, sőt megvetés tárgyává teszi magát" az ember: „ellenben a tisztességes maga alkalmaztatás és szelid erköles által sok szegény legény becsületre kapott és fényes szerencsét tett."

„Mondhatom, az egész okos közönség sajnálja, hogy az ur magát a társaságos élet fentartására szükséges és szokásban lévő rendhez szabni nem kivánja, és egy olyan érzékeny szivü, éles elméjü s különös tulajdonságu ember általlátása bizonyosan messzebb hat, mintsem azt jóvá hagyhatná, a minek helytelen voltát a következések mutatják. Gyakorta megcsaljuk magunkat azzal, hogy természeti tulajdonságnak tartjuk azt, a mi csak szokásból maradt reánk: de ha józan elménket használni kivánjuk és a dolgokat úgy veszszük, a mint vannak, nem pedig a mint a mi hibás képzelődésünk szerént lenni kellene, szinte megszégyenülve rázzuk le hibás szokásainkat nyakunkról, a melyek úgy is inkább magunknak mint másoknak voltak terhesek."

E sorok éles tekintetet engednek vetni Cso-

konai jellemébe, melynek hibáit Rhédei oly éles szemmel vette észre; de egyszersmind a költő környezetének ferde tévedését jelezik. Rhédei csak hibás szokásnak, sőt affectatiónak veszi azt, a mi a phisicai szervezettel is összefügg s így az alaptermészetben gyökerezik. Tanácsai körülbelül úgy tünnek fel, ha adójuknak körülményeire gondolunk, mintha valaki a partról magyarázgatja egy már befúlónak az úszás mesterségét.

És nemcsak most, a sír szélén, egy kényelemben élő főúr ajkáról nem hatnak e tanácsok: az ember természetét legbensőbb barátja sem képes átalakitani. „Ember kerülését, cynismusát — írja a szelid Szentgyörgyi, Csokonai barátja s házi orvosa, ennek halála után — szemtől szembe ostromlottam és okokkal megmutattam ebbeli gondolkozásának inconsequentiáját."

Nos és az használt valamit?

Naturam si expellas ... és a hogy ez üressé soha se csépelhetett mondás hangzik.

XVIII.

Csokonai életének utolsó évében sok mindent forgatott fejében.

A debreceni egyházközség ez időben énekeskönyvét átjavittatni szándékozott, választása Csokonaira esett, ki honorariumul aztán a debreceni határban kért magának lakóhelyet s földet.

Ha az olvasó kiváncsi rá, milyen helyet, milyen földet kért Csokonai, kielégithetjük kiváncsiságát. Egy forrás körül, melynek cisternája bepos-

ványosult, „sőt magában kútfejében is nyajsertések hengergenek és turkálnak", s melynek egykor fa-b ó d é z a t a volt, „de mivel fátalan pusztán, betyárokkal teljes nyomáson fekszik s egy nagy országút mellett, a tüzelő kocsis embereknek kezek ügyébe volt: deszkáit, gerendáit s már szinte egész épületét elkapdosták." Magának a teleknek szánt részt mi illeti, ennek „egy harmada vadvizes és sertésturkálta mocsár, harmada oly homokos gyep, mely szekér utakkal és záporesésekkel van összevagdalva, a harmada pedig elhagyatott téglavető, tele téglatöredékekkel, elpusztult katlanokkal s egy öl mélységü és sok ölekre kiterjedő gödrökkel és vermekkel."

Nevessünk-e vagy szánakozzunk?

Az egykori geometra, hydrotechnicus szavai ezek? „Egyedül az a kis forrás, magyarázgatja Csokonai, és a hazai áldott levegő az, mely egy ily helyet velem paradicsomnak képzeltet."

Ki tudja minő phantastikus tervei voltak; de az egész ügy elaludt s az ekklézsia terve csakis 9 évvel Csokonai halála után teljesült.

E közben Csokonai müveinek ujabb köteteit készitgette váradi nyomtatójának számára s Dorottyáját expediálta. Igy küldi már juniusban Derecskére, az ott megyei conscriptorként időző Kazinczynak: „Legalább nevessenek az urak rajta egyet-kettőt, csak nem lesz oly unalmas mint a conscriptio." Panaszkodik, hogy a censura miatt e müve „még sokkal jobban disjecti membra poetae" mint a Rhédeiné búcsúztatója. „Egyébiránt is ez a munkám csak a maga nemében való próba, és csak azért adtam ki még most, hogy egynéhány exem-

plárjai — mert nagyon keveset nyomtattam belőle és már magamnál csak 11 van — elterjedvén, előre a világnak néhány itélettételét megkaphassam, s a munkámat a szerént jobbitgathassam, hogy belőle tökéletes comica epopoéia válhassék jövendőben."[1])

Hogy elbeszélésünk folyamában még visszább menjünk, ez itéletet Csokonai tán hamarább is megkapta mint vélte. Helyből s húsvét első napjáról keltezve vette a Fűsűs Lina említett levelét[2]) melyben az öreg Dorottya van fésülve. Fűsűs L., tán a Dorottya előbeszédebeli Fűsüsné asszonyság unokahuga, szemére hányja költőnknek, hogy csak a nőket tette nevetségesekké, hogy „szegény érző társukat — Dorottyát — olyan utálatosan bemázolta!" Hercegi kastély helyett, úgymond, inkább „a Bakonynak valamelyik csárdájába, holmi bujnyikok és candrák" tivornyázása e mulatság, „kiket a poeta, egy bitang lóra felkapván, oda kisért és bujálkodásaikat végig szemlélte." Kétségbe vonja, hogy Dorottya nem arcképezés, hisz a modelleeket maga a költő is említi: „csak a mondó vagyok, hogy a somogyi erdőknek valamelyik szurdikjába kellett az urnak azokat a modelleeket látnia;" korholja, hogy az öreg kort nem tiszteli, hogy Széchenyinek hizeleg, hogy machináival a valószinüség ellen vét, és hogy kijelentett céljával egészen ellenkezőleg, „leír ugyan benne sok fajtalanságokat és talán még olyanokat is, a milyeneket

[1]) Akad. kéziratt. id. h. 8-ik levél.

[2]) Lugossy József birtokából s általa hitelesítve Toldy id. Csokonaianái közt.

közönséges mulatságba soha a legerkölcstelenebb személyek se követtek, de azokról mind csak ugy emlékezik mint amazoni virtusokról vagy nevetséges furcsaságokról." Ha a nőket boszorkányoknak festi, mért nem csinált a férfiakból meg kanördögöket? A vénusi hámok bizony „kocsisos egy rajzolatja a szent házasságnak!" A férfiakat Csokonai akarata ellen is olyanoknak festi, minőknek a nőket szokták csufolni: „emberszólóknak s szószátyároknak;" és hogy a kék harisnyát húzott biráló masquejához hű legyen, a tudós társaságok gyüléseit is emberszólás helyéül béiyegzi meg. A Dorottya testamentomát aljas haszonlesés szülöttéül vádolja. „Az egész Dorottyából az látszik ki, hogy az úr a természet külső szinét szépen le tudja festeni, ellenben mihelyt az embert kell rajzolni, meggyökönyik az ecsetje." „Az embert sohasem kell úgy nézni mint természetes állatot, mert úgy ő nem nagy becsületet vall, és a mi szép is van benne, az köz más állatokkal is; ő neki hát a lelke körül kell kereskedni." Hogy tehát Csokonai „szép tehetségeihez" méltó remekmüvet alkosson, erkölcsi érzéket s társadalmi illemet ajánl figyelmébe.

E levél, mely pruderiet és személyeskedő gúnyt, bornirtságot és éles tekintetet különös összevisszaságban mutat, nem sok örömet szerezhetett az izgatott betegnek: nyomot azomban — tudtunkkal — nem hagyott maga után. Különben is Csokonai egyre jobban belemerült most tavasz nyiltán épitkezési régi terveibe, ugy Árpádjába. „Ezen én holtig akarok dolgozni, irja az utóbbiról junius 14-

dikén Kazinczynak[1]), és e célra kuporgatni egy kis pénzt, hogy magamnak egy kis kertet, *másfél* szobát és 10—12 *historiai* könyvet szerezhessek. Mert harmadévi desolatiónk miatt egyik sem lévén, írásaim szerte szélylyel vannak, leveleim rendetlenül, válaszolatlanul, gondolatim, planumim elzilálva ... egy darab írásomat 8—9 zugolyból összekeresni 3 napi munkámba s egy napi ebattázásba kerül. Mégis véghez viszek mindent ebbe e hónapba, mert a béres lakónkat elbocsátottam s annak szobájába költözök, míg módom lesz a kis kertre magamnak egy rezidenciát, másfél szobát gabalyittatni. De — veti hozzá keserü gúnynyal Rhédeire — ha minden 100 frtra, a mi a jóltevő Széchenyi és Festetich familiától számomra jön, egy kálvinista búcsúztató akad, mint a Czinderyné (Erdődyné) 100 frtjára: ugy sem pénzem, sem kedvem nem lesz. Különben bízni kell; nem méltó a felemelődésre a ki csüggedez."

Mint bíztatja magát!

Leginkább bántotta Csokonait, hogy Dorottyája nem teljesíté reményeit. Tavasza sem kelt úgy mint gondolta volt. De ennek részben maga volt oka, mert rossz időben küldözgette elárusításra, s aztán a mit eladtak, annak is nehéz volt az árát megkapni. Különben is betegsége emésztett fel mindent. „Most is, írja maga, a miket supplicansok behoztak, a patika nyelte el. Már az orvoslásom 50 frt felé

[1]) E levelében említi Cs. hogy ily című művet másoltat sajtó alá: „Debrecen krónikája s debreceni miscellaneák." Ugyane tájt kéri Nagy S. kéziratát, hogy a maga eredetijével összevethesse. (Akad. k. Kaz. lev. és M. n. muz. oct. hung. 333.)

jár."[1] Másrészt meg Debrecenben egyáltalában nem tudta magát jól érezni; az anyai gond sem volt képes ingerültségének elejét venni, s minden uton módon távozni akart. Mintha csak sírja elől akart volna megmenekülni! Beck Pál kamaráshoz még májusban irt volt levelet, menedékhelyért esenkedve, de ez a levél eltévedt. Széchenyitől Reviczky Specimen poeseos persicae művét kérte, de a gróf az alapszabályok miatt nem szolgálhat vele; ez is bosszantja. Épitési terveibe beleún, m u z e u m o c s k á j á t már egy megtört beteg lomhaságával, ingerlékenységével rendezgeti: érzi, hogy már nem sokáig fog benne lakni. S mikor az ősz eljön, a haldokló természettel ő is lassu halálnak ered: egyik szobából a másikba vánszorogva tölti keserves napjait, kiállhatatlan szeszélyekkel téve próbára az édes anya kifogyhatatlan türelmét. Ekkor veszi végre Beck válaszát, ki egyszersmind kocsit is küld mingyárt érette: „Szives ajánlásommal — úgymond válaszában — az urat megelőzvén, gondolhatja, hogy nemcsak szivesen, de óhajtva várom. Gyönyörködni fogok rajta, ha egy oly becses hazámfia, kinek jeles elméjét örvendve csodálom, házamat menedékhelynek fogja választani ezen rövid és fergeteges életben."

E szives meghivást Csokonai, úgy látszik, nem fogadta el. Az év vége felé ugyanis arról tudósitja Nagyot, hogy Derecskére megy, és pedig azért — úgy mond — „hogy mivel sem otthon a magunk házánál, sem másutt a városban curámnak szükséges commoditással nem lehetek: ott egy szobát és

[1] M. n. Múz. kéziratt. Quart. hung. 959.

szolgálatomra egy fiut és öreg asszonyt fogadván, doktor intézése szerint, fogyatkozás nélkül vitethessem az orvoslás rendét." Elmenetele előtt némi pénzzavarba jött, a metsző barátjait, [1]) kik őt többször segítették aprólékos kölcsönzéssel, nem tudta hirtelen kifizetni, s azok pedig szintén indulóban voltak; így tehát a collegiumi seniortól, Dombytól kért kölcsön a közpénztárból, minek megtérítésére aztán Nagyot kérte fel. „A metszők szívessége eránt — úgy mond — hálátlan lettem volna, ha ily szorgos utjokra, ily kevés pénzek mellett, én is hátramaradást szerzettem volna nékiek. Készebb lettem volna a Chremeseket [2]) nagy interessel megkínálni mint azt cselekedni. Te is barátom, könnyits azon kevés summával (30 frtról van szó) sorsomon s becsületemen. Ha szükséged lenne vásárig is a pénzre, kész lennék néked is mástól kérve megadni."

Dereckén alkalmasint „szive szerint való barátjánál," Obernyik Józsefnél szállt meg, kihez annyiszor ki szokott volt rándulni a jobb időkben is. Már négy nap múlva innen ír metsző barátaihoz, adóssága ügyében.

Itt „higadt magányosságában", erősen kíméli magát mindez izgatottságtól. De, úgymond, „én egyedül is rátudok a búsulásra fanyalodni, kivált most is a szomoru képektől nagyon nehezen válok meg." Metsző barátjaihoz intézett levelében [3]) men-

[1]) Álljanak itt ezek nevei: Pap József, Erős János és Pethes Dávid tógátusok.

[2]) Terentiussal Cs. többször így nevezgeti az uzsorásokat. — M. n. Múz. Quart. hung. 959.

[3]) Magyar Polgár 1871. 321. sz.

tegeti említett stoicus elválását s így tudósít saját állapotáról:

„Köszönöm tehát eránton mindnyájatoktól, sőt mintegy versent mutatott barátságtokat, mely noha mindenkor édes vala is nekem, de édesebbnek soha sem érzettem mint most, a midőn keresztülfutván elmémmel az elmultakat, előttem állanak ama sok boldog és kedves órák és napok, melyek többé nem fogják tűrhetőbbé tenni komor hazámban való remete lakásomat.

Bocsássatok meg, ha erőtlenségem miatt mostanába vagy régebben olyat szólhattam, vagy cselekedhettem, a mi a barátságnak valamelyik tisztelt törvényje ellen lehetett. Szívem mentse ki azt előttetek, a melynek hasonló szándéka soha sem volt. A hibát ne tegyétek egy helybe a gazsággal.

Minthogy pedig nékem az én, világban levő fekvésem semmibe, a mivel boldogságtokat segéllhetném, módot nem adott; — az egy kívánságommal óhajtalak benneteket boldogságtok célja felé mozditani s minden szerencsés lépésteket a magaménak vélvén, részt veszek az azon való örömben, és ezt az én szives érzésemet tartsátok néminemü világi vagyontoknak!

Hej barátom, mely nehezen esett az nékem, mikor már nem volt pénzetek összeszerzéséhez reménységem; s mely igen örültem, hogy a nagyát, ha mind keservesen, is egybecsinálhattam. — Ti nem azt érdemlitek én tőlem, hogy a világra való kiindulástokban hátramaradást csináljak, vagy hogy megcsaljalak, de magatok tudjátok, hogy engem is a pénz bejövetele eránt mindenünnen megcsalt a reménység és várakozás; azomban azt is tudjátok,

mely szomoru környülállások között vagyok hosszas nyavalyám miatt. — Megengedtek tehát, úgy reménylem, hogy aprólékos adósságaimmal még későbbre maradok. — Én azt magam sem tudom mennyi, és ez okon kérlek, küldjétek ki most a summáját, hozzátevén a négy gyékény-széknek az árát is. — Reménylem, csak adódik nékem is majd módom és azt lefizethetem oda, a hová irástokban kívánjátok.

Mit írjak még? Irhatnám még, hogy sokkal rosszabbul vagyok mint voltam; — a lábom nem bir, nem eszem, a mit eszem is, kihányom; hogy a köhögés szakadatlan rajtam, 10 grádussal erőszakosabb stb.

De az effélékkel minek terheljelek: ha meggyógyulok, megírom; ha meghalok, leszen tán ki megírja." . . .

Tán mindössze egy hetet vagy kettőt ha maradt itt Csokonai: ismét nyugtalanság szállta meg s visszautazott a legjobb ápolónőhöz a világon, az édesanyához. Itthon vánszorgott tehát újra ez üveges szemü, halálsápadt kísértet, kit most „a Kant megmérhetetlen lelke a philosophia oceánjába merített, s ki most ezt az egész oceánt örülő borzadással beuszkálja."

Az új év hópelyhes szárnyu angyalkái félénken rebbentek tova Csokonainé kis szobájának ablakától: szomoru volt, a mit bent láttak.

A szegény özvegy, az egy fiát már vesztett anya csöndesen tipeg édes gyermekének ágya körül. A beteg nem alszik, nem hörög: olvas, kiaszott karjai már nem bírják tartani a könyvet s mellét terheli „Wolf véghetetlen mathesisével,"

melynek olvasásával előre „szoktatja képzelődését azon véghetetlenhez, melybe menendő.“ Közbe-közbe fel-felpillant, ha egy-egy barátja érkezik; nyögve vált pár lassú szót orvosával, vagy ha valamire szüksége van; majd tovább mélyed olvasmányába.

Igy érkezik el 1805. január 28-ika, az utolsó nap.

És most adjuk át a szót a család nekrologusának.

„Mikor szája és nyelve koromfeketére üszögült és a jó orvos, Szentgyörgyi is érzését már nem titkolhatá: jó baráti és a collegiumi ifjak őtet utoljára látni betegágyához számosan jövének. Ezek között estveli 9 órakor egy Soltra János nevüt barátságos hangon így szólit meg:

„Nem aufführolna még az úr (dr. Szentgyörgyi urnál)? Én is mingyárt aufführolom az urat a Jézus Krisztusnál.“

E szavak után a látogatók arcait könyek boríták el, s a tréfás haldokló egy pár óra múlva élni megszünt.“

Egy pár óra múlva Csokonai Vitéz Mihály többé már nem létezett, s a most harmadszor árva özvegy jajjai reszkettetik meg a halottasház üres falait.....

Csöndesedjél szegény anya, hisz csak nyugodni tért annyit zaklatott gyermeked!

* * *

Hadd legyen teljes ez a szomorú regény, hadd vessünk még egy tekintetet a gyermektelen anyára, kinek sebeit holmi írói veszekedésekkel szaggatják,

s ki aztán még öt évig él betegeskedve, menyének s unokájának, csendben, eltávolítva köréből az egykori kosztos diákokat, csak egyet-kettőt tartva meg, ezek közt Mihály fiának kedvencét, az ekkor már köztanítóvá előlépett Gaált, kit maga is fiául tekint a jó öreg.

Szólaltassuk meg még egyszer, utoljára a család nekrologusát, ki az édes anya végnapját így írja le:

„Minekutána világi dolgait elrendelte, házához vitette koporsóját; egy a házánál szállásoló deákkal, ki akkor syntaxisták praeceptora volt, magának epitaphiumot készittet, azt egy sorba — tetszése szerint — igazítva, egy asztaloshoz kimetszés végett elküldi. Kimetszik s jő egy legény azon kérdéssel, hogy micsoda dátumot tegyenek rá, mert nem tudhatják, még meddig él?

„Tegyék a mai dátumot" parancsolá, s a legény eltávozott.

Én jelen voltam — úgy mond Gaál — és azt gondolám, a jó asszony tréfál. Azomban komoly hangon hozzám is így kezd beszélni:

„Dolgaim el vannak rendelve; kérem kulcsaimnak viselje gondját, míg Porubszkiék és a menyem majd megérkeznek. Mingyárt nyolc óra lesz. Az úr tíz óráig tanításon marad, addig nem élhetek."

És tíz óra előtt az asszony életét már bevégezte.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Utóhangok.

I. Csokonai a külföldön és itthon. II. Csokonai viszonya korához: egyénisége, költészete és a kor. Minő új elemeket képvisel Csokonai? III. Csokonai és az utókor. Kazinczy, Kölcsey és Kisfaludy Károly. Vörösmarty, Petőfi és Arany J. IV. Végszó.

I.

Századunk elején egy magyar név csendül meg a Rajna és a Szajna partjain. Csudálatos: nem valami török verő hadvezért, sem országos betyárt ér e tisztesség, hanem egy szegény költőt.

Magyarország és költő!

És nem is olyan megvetni való verselő ez. Versei a nagy tudományu, de nagy magyarfalásáért rettegett Schlötzert kannibáli munkájában meg akasztani képesek egy percre. Mikor ez előadásain „a magyar talentumnak szűk voltáról" értekezik s azt bizonyítgatja, „hogy még közülök sohasem került valamire való emberi: magyar hallgatói csakis Csokonai verseivel képesek őt letorkolni. „A stoicusi makacsság — írja Domby — habozott, utoljára pedig megis adta egészen magát és megismerte, hogy az valami..." „Verseinek nagyobb részét lefordítják németre," a jenai s bécsi lapok tudomást vesznek létezéséről, s „lelke német ruhába öltözvén, zengedezteti az Albis és a Rajna partjait."

Ugyan e költőnek dallamai zendülnek meg Párisban, holdas nyári estve, midőn az ott lakó

magyarok „s a magyar dalba szeretett franciák“ együtt gyújtanak rá a Csikóbőrös kulacs énekére, „a Szajnának szittya hangra elbámult partjain:“ mintegy a rokonszenv szikráját pattantva ki nyugot szívében ama messze lakó, lovagias tatárnépfaj iránt.

S a dicsőség virága itthon, e hazában is nőni kezd a költő kinjainak sírhalmán: művei rendkivül gyorsan terjednek el, szokatlanul díszes kiállításban jelennek meg, sírját emlék-oszloppal terhelik, s később szobrot is állitanak neki.

Mit is mond Musset a dicsőségről?

.... Cette plante tardive, amante des tombeaux...[1])

II.

Képzelje az olvasó, hogy egy nagy hegy tetejére vittük: tekintsen alá. Amott a távolban terül

---

[1]) Cs. szobor-ünnepélye 1871. okt. 11-ikén volt, még pedig a debreceni lakosságnak, a felsőbb s alsóbb köröknek nem nagy érdeklődésétől kisérve. Reform. 1871. 284. sz.

L. u. e lapban Dux-Dóczi Lajos cikksorozatát Csokonairól (281—2., 284—5., 290—1. sz.), mely érdekes mozzanata e Cs. jubilaeumnak. Bár nem egyéb mint szellemes tárcacyclus, mely történeti szempont helyett, időrendet s eredetiséget mibe sem véve, oly absolut szempontból bírál, mintha valamelyik modern verselőről volna szó, — érdekesen emeli ki Cs. technikai hatásának egyes pontjait. — Kár, hogy egy rég megszünt lap romjai alá temetve, csak hosszas hajszolás árán férhetni olvasásához.

Szász K. ünnepi ódáját l. Pesti Napló 234., Imre S. emlékbeszédét ugyanott 235. sz.

el egy nagy város, közelebb egy mezőváros esik, melytől nem messzire igénytelen falucska fekszik. Azt a várost úgy hívják, hogy K ü l f ö l d, azt a mezővárost A u s z t r i a, s az igénytelen falucskát M a g y a r o r s z á g....

Szóljunk kép nélkül.

Cousin saját vallomása szerint a XVIII-ik században a költészet Németországot választotta székhelyűl. Az epicurei és pompázó francia versek,[1]) az észkornak édes s a költészetnek mostoha gyermekei voltak. S Voltairenek képzelettagadó tanával Bessenyei nem tett oly erőszakot nemzetének szellemén, mint Gottsched a németén.

Taine azt mondja, hogy egy európai népfaj sem olyan prózai, olyan kevéssé költői, mint a francia. A magyar nép jelleme is mindenesetre fölötte józannak tűnik fel akár a német észphantasia, akár az angol szívphantasia mellett, — a magyar is erősen hajlik a rhetorismusra, csakhogy pompázni nem tud, mert csöndesen és mélyen érez. Innen sajátságos humora, miben nincs része a képzelem erősebb csapongásának. Vagy vessük össze népünk költészetének naturalismusos gyöngédségét a külfölddel, az egyetlen ismert magyar troubadourt, minnesängert, Balassa Bálintot idegen rokonaival, a múlt legnagyobb hadvezér költőjét, Zrínyit, — a

[1]) Cette époque avait connu deux formes de poésie: la p. pompeuse et la p. epicurienne: les vers élégants, harmonieux, — les vers spirituels, insouciant, sveltes, moqueurs: les accents pompeux du théâtre, — les chants ironiques du scepticisme et de la mollesse.

A. Villemain: Cours de la litt. fr. au XVIII. s. III. 375.

kiben külömben a szerb vér s a szerb románcok szellője élénken érezhető, — a középkori lovagkor bűbájának renaissance kori énekesével, Tassóval. Vörösmarty s Petőfi költészetének idegen elemeiről, mint Arany magyarságáról hallgatunk, ezuttal csak a német romanticismusnak magyar áramlatára utalunk. E példa elég szembeszökő: a német középkor nőiesen gyöngéd, mélabús phatasiáju költőjét, Uhlandot nálunk a nagy hangu, hidegen declamáló és száraz Garay képviseli, kinél csak a szétfoszló érzékenyen, de minden phantasia nélkül regélő Kisfaludy S. unalmasabb.

.... Viszont Rajnis eljárása is érthetőbb mint a Gottschedé, mikor ő is Homér s Theocrit fölé helyezi Virgilt. A magyar pegazus sohasem üdült a görög Hyppokrone tiszta forrásától; a magyar műveltség, közélet egészen deákos volt. Az utazó idegen valami római provinciában érezhette magát. A deák nyelvet mint az alkotmány gyökerét védték a korban a kiásatástól....

A XVIII-ik század átalakító nagy eszméinek felvirágozására nagyon csenevész, silány volt ily földnek talaja. Külömben is csakhamar erős szűrőt helyezett az osztrák a hazánkba vezető szellemi csatorna elé. Mik jöttek át e szűrön? Nézzük meg ez időszak köztünk dívó költőit. Legelőbb is Gellert prózai meséi, még prózaibb vallásos énekei, melyek mind becsületes hétköznapiságot, deismust tolmácsolnak. Azután Jacobi sentimentalis és zengzetes, de csinált virág üdeségével bíró dalai. Uz és Rammler, — kik az antik óda stylt kísérlik meg szerencsésen, a mivel nálunk nehány pap próbálkozik meg, — csak mint anakreontikusok ültetődnek

át Verseghy által, a javában dívó anakreontismus szaporítására. Az olvasók hígított málnaszörpöt kapnak a jámbor vénasszonyokká vált múzsáktól, kik csak arra intik minduntalan, hogy jól viseljék magukat és szeressék az istenkét. De e kor olvasói nem csak gyermekek, hanem beteg gyermekek, kiket dédelgetnek. Hagedorn naiv vidámságának alig akad egy utánzója, Szentjóbiban (Együgyü paraszt). Az érzékenység, a rajongás költői bálványoztatnak: Klopstock, a bécsi Ossian: Sined-Denis, silány Werther-utánzók, Gessner, Matthisson és Salis, főleg a Hainbund tagjai. Az utóbbiak közül a beteg s örökké sírjába készülő Höltynek lágy epedéseit, komor búsongását tanulja el a magát kiélő Dayka: múzsája fehér gyolcsba öltözött genius, myrtuskoszorúval halántékán, ki ravatala mellett festői helyzetben jártatja remekelve művészi ujjait gyászos hárfáján. Mily kedvetlenül vonúl el aztán ez ideális látvány szemlélője ama cella mellett, hol egy pályatévesztett, szenvedélyeivel küszködő szerzetes végkinjaiban vonaglik, vagy ott, hol e kínok hangjaihoz hasonló hang üti meg lágy fülét, annál a fiatal embernél, ki Bürger erős accordjait tanulgatja.

A szenvenvedély hevét, vulkáni tüzét aztán majd egy édesen csevegő költő dalaiban keresik, mely dalok voltaképen csak Petrarcát utánzó szerelmi és bús anakreontikák, [1]) rococostylben, „epi-

[1]) Ez állítást ha Kisfaludy S. kegyeletes tisztelői merésznek vélik, gondoljanak a német anakreontistákra, kiknél e motivum szintén nem hiányzott. V. ö. Gleim: Petrarkische Lieder.

grammai evolutióval, periodicus csiklándozással." [1] Maga az is, a ki nemzetét ez erőtlen érzékenységből föl akarja rázni, ki ódai emelkedettséggel harsant ébredőt, herculesi mellének minden erejével ontva ki kürtjéből a hangot, maga Berzsenyi is kétségbe esve vonul el tettre képtelen korából a falusi élet csöndjébe, a mezei nyugalom s aurea mediocritas kikötőjében tétlenkedve, mignem elzárolt szellemi s testi erejének tespedése hypochondriába nem süllyeszti. És a lohensteiniasan klopstocki Arminius-korszak csak tovább-tovább dívik...[2]

Elkészíttetük a keretet: lássuk most, hogyan illik bele Csokonai.

Csokonaiban két elemet láttunk váltakozni: érzékenységet és csapongó vidámságot.

„Már maga a természet, írja Domby, rendkivül érzékenynyé formálta, ő néki sovány, gyenge delicat, fain szálacskáju s csaknem csupa érzékenységből álló testet adván, mely az ingerléseknek elfogadására legalkalmatosabb: az ő életének környülállási pedig őtet annyira elérzékenyítették, hogy az ő egy pár szerencsétlen s szerelmes fatuma, az ő betegeskedése, bosszantatása, üldöztetése lassu tüzénél, utoljára csupa érzéssé sublimáltatott." Ez egyoldalu jellemzéshez függesszük hozzá Csokonai eleven kedélyét, vidám s életkedvelő természetét, mely a legnagyobb gyerekességekig, a legszilajabb mulatozásig csapong.

[1] Csokonai, Lilla-dalainak előszavában.

[2] Még Petőfi is Claudius, Matthisson stbi utánzásával kezdi pályáját: természetes, hogy Csokonain is nagyban érezhető a matthissoni hangulat.

Ebből a két végletből szövődik Csokonai lelkülete, mintegy párhuzamosan a kor jellemének két végletetével, mely mellbeteg módjára egyik percben édeskésen sír-ri, s a másikban vad orgiákba fojtja kétségbeejtő eszmélését. Ugyan e két végletnek szolgálnak táplálásul irodalmi tanulmányai: a classicai irodalomból az idyll költők és Ovid, meg a vigjáték írók; az olaszból az anakreontisták, Metastasio és Tassoni-Loredano; a franciából Berquin és Gresset, Boileau; az angolból Thomson meg Pope; a németből Kleist, Gessner, Klopstock és Wieland, Zachariä, Blumauer: mind csak ama két végletnek többé-kevésbbé eltérő képviselői: a túlművelt társadalom egészségtelen naivság affectatiójának és raffinirt érzékiességének képviselői.

E korbeli és irodalmi külbefolyások Csokonainál a nemzetiség és egyediség által absorbeáltatnak s áthasonulnak, egyéb esetleges elemeknek hozzájárultával.

Iskolai életét mint vadóc kezdi meg s aztán a legbohóbb pajtássá válik. Majd ismét erdők, mezők magányos barangolója lesz, szerelmi ábrándozásba vész s a kor philosophiájának nehezen értett eszméin tünődik; de midőn szerepet vállal környezete közt, s alkalmazkodni nem tudása miatt egymásután sujtják a legérzékenyebb csapások, cynicus pessimismussal száll szembe a közrenddel s kiüzetését önérzetes fájdalommal, majd gúnynyal fogadja s elbújdosik.

Ekkor készülnek iskolai versei, az elmélkedő leírások, mikben meg-meg csillámlik a kor liberalis szelleme; ekkor politikai satirái, úgy szerelmi képzelődései és legdévajabb diákversei. Távozás

után festi sötétebbre Tempefői vad türelmetlenségét, Gerson embergyűlöletét és szerelmi bánatát, de ugyan e műveiben nyersen nevetséges hajduk, kályhafűtő cigányok, iskolamesterek bohóskodnak mulattatóan.

Aztán kóborlásnak ered és Maecenast indúl keresni. Előbb a tespedő politikai életet élő nemzetnek vágyik ébredésre hívó énekese lenni, de tervével megbukik s adósságokba rántja magát. Ugyanekkor mély szerelem támad szívében, de míg ő most már Dunántúl aristokratiájának egy tagjától iparkodik állást eszközölni magának, ide-oda bolyongása közben kedvese másnak nyújtja kezét. Csokonait aztán tovább űzi fájdalma s a somogyi kies éghajlat alatt szenvedi át convulsióit, mígnem gyógyultan Keszthelyre megy tanítani. Az előbbeni búsongó, emberkerülő most a társaságoknak kedvenc mulattatójává lesz.

Ekkor írja politikai költeményei után, örömtelt révedezéseit, chiar-oscuro elegiáit; ekkor kifakadásait, a Dorottyát és többi iskolai színművét. Csöndes panaszszal, csapkodó világfájdalommal jajgat, majd isszonyú torzképet rajzol vad hahotával, melynek nevetség ingerlése alatt bánata tompuljon. Vidámsága eleinte csak olyanná teszi, minők az előalpok: az ormon időző napsugaraktól az egyik oldal rétjein, erdein derült fény honol, míg a hegyderekán lomha köd nehézkedik, melynek felűzött részei félénk sietséggel szállnak vissza a hegycsúcsra, ha a nap fényét felhők födik el. — Csökölben s Hedrahelyen készül Dorottya, Kisasszondon a magányhoz szóló világfájdalmas elegia. E

fájdalom aztán nemcsak dacba rejtőzik, hanem humorban olvad fel.

A mondottakból röviden összegezhetjük, minő új elemeket képvisel korában Csokonai.

Mindenekelőtt az egyéniség jogát, szemben a kor egyénietlenségével; költészetté emeli a kor verselését s nagy lépést tesz az új kor felé, melyben a költészet csak nemesebb értelemben vett alkalmi költészetként lesz jogos. — Továbbá chablonszerü cosmopolitismus helyett nemzetiséget, s puszta művészieskedő játék helyett a népköltészet üdeségével versenyző realis alapot, a kor elvont allegorismusával már küszködő phantasiát. Világfájdalmat ellentétben a kor affectált sentimentalismusával. A sensualis, raffinirt külföldi társadalom magyaros körének költője ő: a Boileau-Pope iránynak képviselője, de egészségesebb, nyersebb kiadásban. Ő az első magyar comicai költő. Öntudatát jellemzik e szavai a comicumról: „Mi az oka, hogy száz versíróink közül csak tíz nyerhet poetai nevet és koszorút, s a tíz poetából számíthatunk az egy vígra? Nem nehezebb-e a vígba excellálni mint a szomorúban? Könnyebb-e tragediát írni mint comoediát? Több-e a hibás extremum a comicus munkában mint akár a fennjáró, akár a keserves tárgyakba?“ Oly művészi önérzettel lesz aztán Csokonai az első genrekép rajzoló és a magyar humornak első megszólaltatója.[1]) S

[1]) Orczy érinti meg még Csokonaiig legközelitőbben e humor egyes húrjait.

némileg a szellem felszabadításáért szenved martyrságot, mert a költészet és a tudomány létjogát az aristokratia anyagi fölényével s a közélet korlátolt fejü lenézésével, úgy az anyagi nyomorral szemben, biztosítani erőlködik, és így mintegy a szellem felszabadításának martyrjává lesz: másrészt politikai célzatossággal a hazafiui tetterőt iparkodik úgy a Zrínyi műve mint a maga Árpádja által serkenteni, az orthodoxia ellenében liberalismust hirdet s vallásbölcseleti eszmékbe merülve, eleinte youngi melancholiának, pessimisticus anyagelviségnek, majd pantheismusnak s aztán végre deismusnak szegődik apostolává.

Igy öleli fel Csokonai önmagában századának különböző elemeit, így nemzetének s korának leghívebb, legtöbb oldalu s legnagyobb költője.

Es ha tehetségét a maga teljében kívánjuk becsülni, úgy minden nymbustól megfosztva, a maga természetes fejlődésében kell tekintenünk.

Csokonai legelső verse 1790-ből származik, 17 éves korából: a legutolsó 1804-ből, 31 éves korából: pályája tehát 14 évre terjed, sőt ha a kezdő iskolai verseléseket leszámítjuk, alig tesz ki egy évtizedet. De még milyen évtizedet! „Ha az ember elgondolja — írja Gaál, — hogy deákkorában gyakran betegeskedett, ha őtet 1794-ben Pesten, 1795-ben Sárospatakon, 1796-ban Pozsonyban, 1798-ban Komáromban, 1799-ben Somogyban s Csurgón, 1880-ban utazásban, 1801-ben Pesten találja az ember, — ha figyelemre méltatja, hogy 1802-ben háza Debrecenben elégett, 1803-ban fekvő beteg, 1804-ben tüdő-gyuladásba szenved s

asszukórságba esik, 1805-ben pedig már meghal,— [1]) ha csak fennlévő esméretes munkáit tekinti is — pedig mennyi munkái lappanghatnak szélylyel esméretlenül! — eszét s szorgalmát iehetetlen nem csudálni."

III.

Mennyire becsüli Csokonait közvetlen utókora, mely kortársaiból telik ki?

Első sorban lássuk egykori buzdító barátját, kit ő oly önzetlenül szeretett, Kazinczyt.

Csokonai ezt „finom izlésü" fordítónak, „követhetetlen stylusu" írónak jelentette ki s Messiad fordítását a Pope Iliasával állította egy rangba.

És Kazinczy?

Kazinczy nekrologjában finom jellemzéssel, de a kegyelet határait majdnem érintve szól Csokonairól. Mikor ezért kellemetlenségei vannak, s Csokonai verseit nem adhatja ki a maga ínye szerint átdolgozva, lassanként kihűlt isztelete s a Csokonai egyik jegyzetén alapuló árkádiai-pör lármás veszekedése után nagyon is kihűl. Ime nyilatkozatai, melyek annál őszintébbek, mert magánvallomások:

„Csokonai rendetlen volt egész életében és minden dolgaiban, papirosai el voltak hányva, semmi rend összes verseinek összeszedésében: orthographiam, leges grammaticales

[1]) Cs. született 1773. nov. 17. s meghalt 1805. január 28.

non custodit. Nagy része Diaetai Muzsájának idétlen fajzások. Többet mondok: még legfelségesebb darabjaiban is van valami quod tollere velles, mit és a tolálni igen könnyü volna . . . Én Csokonai verseit a minden lapon elhullatott disznóságai miatt kezembe is átallom venni . . . A halál elkapta a gyalázatja elől az Árpadiassal . . . Megmutatom, hogy ő úgy nem született Árpádiást adni mint harangot önteni, és hogy ő oly firkálásu ember volt mint a németek közt az istenben boldogult Kotzebue . . . Az ő versei rettenetes mázolások. Ő és a Szemere Reménye, a kettő úgy áll egymás mellett mint a réz és a legtisztább arany, a legrosszabbagát és a legtisztább tüzü gyémánt. S annak mind Kálvin János az oka, hogy a Csokonai köve gyémánttá nem válhatott."[1])

S míg boileaui epigrammákat farag és Csokonai verseit parodizálja, a jámbor Kis Jánost már egy napon nem is tudja említeni Csokonaival.

Ezt bizonyára nem is érdemli meg Csokonai: adjunk igazat Kazinczynak.

. . . De bocsánat kedves olvasó, hisz mi megtévedtünk. Nem Kazinczy az, ki most szólt, hanem az ő múzsája. Látja ön azt a hajporos, szőke parókás, szürke szemü aggszüzet, ki hervadt bájait mesterséges készülékekkel, az ifjukor üdeségét esetlen kacérsággal pótolja s álszeméremmel sikoltgat, ha azt hallja említeni, mi mindig eszében fo-

---

[1]) Leveleiben elszórtan: Dessewffyhez, Guzmicshoz, Kishez stb.

rog? Nos ez a prude, fonnyadt rózsaszál, ez az örökösen édeskés csemegéken nyámmogó vén kisasszony, ki magát annyira füzögeti s minden redőjére ugy ügyel alsó szoknyájának, ez az, ki annyira haragszik arra a künt, a fasorok közt, a szabad ég alatt merengő, szeszélyesen fütyülő, majd egyet-egyet káromkodó barna fiatal emberre ... ez a múzsa a Kazinczy classicismusa.

Jobb lesz nem gondolnunk Goethe contemplativ philisterére, kit a lét harmoniájának problemája bánt, ki világfájdalomból opportunista, sőt egoista, ki hitetlenségből pantheista lett s eszével érez, de szivével nem gondolkozik. Jobb lesz nem gondolnunk Schiller nemesen rajongó németjére, ki arról álmadozik, hogy korának társadalmát forradalom nélkül alakítsa át.

Mindenesetre kevéssé vonzó e két férfi mellett amaz agg szűz, de nagyon érthető, hogy ő midőn műveikben olvasgat, rokon léleknek képzeli magát, s még jobban behuzódik szobájának erős illattal füstölt, zárt levegőjébe, s irtózva kapja el ablakáról szemét, ha kitekintve, holmi sáros csizmáju, pipás, lármás, köpködő falusi nótáriusokon akad meg szeme, kiknek oldalukat mocskos kulacs, bőrös tarisnya verdesi.

Különben az a rokonság csak affectatio, neki mindegy Goethe, Schiller, Herder, Lessing, Wieland, sőt akár Shakspere. A kik az ő szivének igazi kedvencei, nem mások mint Gessner, Klopstock, mint Matthisson, Salis. Aztán meg a régi jó idők emberei: Calprenède, La Rochefoucauld, Marmontel, Lemierre, Metastasio stbi.

Szereti a virágcsinálást: Gessner halvány vi-

rágait tizenötször utánozza, sőt egy régi virágtermelőnek, Sallustnak kétféle utánozgatásával harminc álló esztendeig képes bibelődni.

Kertészkedésében is excentrikus ízlésü: gyönge faiskoláját német kertészek, Voss meg Klopstock után [1]) nyesegeti, irányítja s idegen gyümölcsöket kényszeriti teremni....

Ilyen az új korszak diktátorának múzsája, kinek salonjába egyre-másra gyűlnek a válogatatlan udvarók, hogy kiválóbbjaik aztán elváljanak, s magára hagyják az elveikkel szemben türelmetlenkedni kezdő agg szűzet....

És mégsem Kazinczy az, ki Csokonai ellen komolyan fellépett, hanem csak egyik írótársa: Kölcsey.

Mily sajátságos érzéseket gerjeszt e név említése!

Elénkbe tűnik a classicai hajdankorba magát visszaálmodó gyermek, majd a magány remetéje, kinek a lét fájdalma, a Weltschmerz fuval örökösen szíve aeolhárfáján. Az alkonyi fényben, zivatarnak utána, borongó arccal, remegő könnyel ömledez. Csak a barátság nyújt feléje enyhitő vigaszt a távolból. „Forró keblet adott nékünk a

[1]) „Nekem épen az a gondolkozásom a magyar nyelvről, a mi a Klopstocké és Vossé a németről." Desewffyhez I. k. 116. L. minderről bővebben: Riedl Frigyes, Kazinczy Ferencz és a német irodalom. (Bp. Szemle 35. sz.) E tanulmány különös figyelmet érdemel nemcsak mint a külföldi eszmeáramlatoknak biztos kalauza, hanem mint egy új irodalom-történetirói iránynak meghonosítása: a critique naturelle módszere ez, de ennek egyoldalusága helyett beható s finom szellemi physiologiával.

sors — írja egyik barátjának, — ismertek vagyunk egymásnak az idegenben is, mint a görög miv ideálja Winckelmann lelkének, s kik vérzünk a hideg mindennapiak között, phoenixként új életre kelünk találkozó lángjainkban." Mint Endymion, epedez az eszményért; de míg az istennő ezüstös felhőin aláalá hanyatlik a pásztorhoz s kéjét keblébe lehelve, örök álomba meríti őt: addig a költő, a földnek édes s a mennynek mostoha gyermeke hasztalan eped. Szerelmi s honfi bú bántja kebelét. „Ujjai csak nefelejtset szednek bús estvéjén bús emlékezetnek"; a remény úgy tünik fel neki „mint búcsúzó hölgy, férje karjain." És e szerelmi bánat már a férfikor küszöbén *érett* emberré érleli. De mély érzése örökös tápul szolgál melancholiájának, szelid scepticismussal búslakodik, mit hazaszeretetének aggodalmai növelnek, s resignál. „Romladozol magyar nép, romladozol hazám és lassan őrlő féreg emészt belől." A régi kor árnya felé mereng vissza, s míg hazáján a pusztulás átka lebeg, ő szent fájdalommal kesereg felette, még nem tudva egészen belenyugodni a végzetbe:

De néked élni kell, ó hon,
Ah mert omladékidon
Reszketve fognék szétomolni,
Hazám, hazám!

És e fájdalom fásultsággá válik; kétségbeesés lepi meg, nemzetének végkivesztét zord biztossággal mutatja képzeletének a jövő, — a pessimismus ironiájával mosolyog minden nagyra s dicsőre mint hiúságok hiúságára: apathiába s fatalismusba esik. Minek a remény, melynek lepkéit kergetve

pályánk szélére jutunk? minek az emlékezet, mely a múlt örömével s bújával csak szívünk senyveszti? „Minden por, álom s füst e világon. Miért törődöl szűk életeddel? Hagyd a jövendőt: eljön magától sorsod mit rendel, miként nyár és tél. Éld a jelenlét percét: együtt lefutja jó s rossz pályáját, s együtt húny véled“.. .

Mindenesetre nehéz volna Kölcsey és Kazinczy közt rokonságot mutatni ki; de nem kevésbbé volna nehéz Kölcsey és Csokonai közt. Alapjaikban mindkettőnek közösek ugyan érzéseik, — a szerelmi s honfiui bú — de jellemük és természetük elütősége szemmel látható. Kölcsey egy, görög éghajlat alól elkerült lélek ossiáni fájdalmának csöndes panaszképe. Még a nemzet lovag kora is bús fátylon át tünik fel lelke előtt; nem egyszer a német romantika világításában.

A vidámság húrja egészen hiányzik szívéből.

Érthető, hogy e folyton hevülő szív nem rokonszenvez Csokonai misanthrop melancholiájával s inkább szeszélyes vídámságát méltatja egy tekintetre, mint a maga jellemétől elütő, külön világot.

És mily lelki állapotban irja bírálatát, mely oly sok keserü órát szerez majd neki? „Elroncsolt szívvel s eltépett gondolatokkal, e mellett ingereltetésben — úgy mond, — lehet-e egyebet írnom recensióknál?“ Sőt évtizedek múlva is ily felfogást árul el: „Kritikázni lehet, ha az ember gyötrelem és bosszú közt van is; sőt talán épen ez állapot a kritikai hajlandóságnak legkedvezőbb.“ [1])

---

[1]) Kölcsey bírálatára a Tud. Gyűjt. 1818. VIII. ily című satirát hozott: „A meghalt Cs. az élő K. F.-hez.“

Míg Kisfaludy Sándor sentimentalis rhetorismussal s hazafiui melancholiájával képzelte jelenébe prózaian vissza a hős időket, míg ugyan e téren Kölcsey a német romantikának üté meg accordjait: Kisfaludy Károly határozottan az utóbbiakon játszik.

A Goethe-Schiller classicismusa egy új iránynak adott nemleges meg igenleges lendületet. Schiller fatumhite, Goethe symbolismusa kedvükre volt a romantikusoknak, s az utóbbinak pantheismusát pandaemonismussá alakíták át, radicalisan léptek fel, szétzúzva a forma és tartalom összhangját, fölszabadítva az egyént és szenvedélyeit, rendnek nyilvánítva a chaost, józanságnak az őrültséget: képzelődésüknek féktelen tobzódást engedtek, s mindezt a scepticismus ironiájával. A külföld bebarangolása után a haza múltjába, a lovagkorba merültek s a középkor hierarchicus, feudalis viszonyaiba élték bele magukat, a katholikus orthodoxiának és az absolutismusnak fajulva aztán eszközeivé.

Kisfaludy K. ez irányt magyaros józansággal követi. Motivumai szintén a lovagok, dalnokok életéből, a török-tatár világból, Hunyadi korából merítvék: gátolt szeretők, elbújdosott s holtnak vélt

---

Ezenkivül jelent még meg (Bécs, Haykul. 1818.) egy komoly antikritika is: „Némethi Nagy János értekezése „Cs. V. M. életéről," melyet kiadott Domby M. Pesten 1817. és „Cs. munkáinak kritikai megitéltésekről" K. F. által, mely a Tud. Gyűjt. 1817-ik eszt. III-ik kötetjébe találtatik." M. n. Múz. Litt. Hung. 470. Jankovich könyvtárából. — 8. r 1—32. ll. Ez érdekes értekezés, mint látni. D. M. művére is vonatkozik s a közzétételt nemcsak azért érdemli meg, mert eddig ismeretlen.

kedves után halás, sírból jövő kedves. Emez utóbbi nem egyszer dissonans fordulattal józanul ki, sőt az oly határozott német utánzatban is, mint a Karácsonéj, moralizálásban foszlik szét halvány rajza. Nincs elég phantasiája, sem mélyen nem érez: a hányatott férfit az élet keserves iskolája világfivá képezte ki. Dalaiban mindenütt a kiábrándultság prózai utóize, az indulatok hiánya érezhető; csak egy húron tud valóban költőien játszani: a honfi bú melancholiájáén. Különben saját szavai illenek rá: „lassu menés, halavány szín, terjengő kar, izetlen kedv, rejtélyes szó." Balladáiban öcscsének hangját is meg-megkisérti utánozni, de csak Garay üres rhetorismusának lesz előfutója. Feszes, mesterkélt báj jellemzi komoly múzsáját, a ki a cothurnusban is voltairei pathossal lépdegél, Ritter-drámák hangján szónokol.

Ez oldalról, látni való, Kisfaludy K. semmi hasonlóságot sem mutat Csokonaival; de van egy egy másik tere, melyen a Csokonai örökségéhez fordul s ennek hagyományait folytatja.

Kisfaludy K. u. is eléggé nem aristokrata a népköltészethez fordulni, bár halvány eszményítési hajlamát itt sem tagadja meg, sőt a népdalok naturalismusát is órias hasonlitgatássá betegíti. Nem úgy ott, hol vidám hangon szólal meg. Míg Kölcsey pipáját is apathicus merengéssel énekli meg, Kisfaludy K. hangján már humoros színezet érezhető, noha a Csokonai kulacs-dalának szeszélyes csapongásához nem közelit. De nem egyszer lesz aztán eleven, játszi is; sőt humorossága nem egyszer versenyez a népi humorával: e téren Kisfaludy K. közvetlen utód

jaként lép fel Csokonainak. Az első sikerültebb genreképet, a Bánkódó férjet, is ő írja költőnk után. Vigjátékaiban a népies alakok a Csokonai alakjainak falubeliei. Kár, hogy Tollagi Jónással nem vethetjük össze Csokonainak ifjukori humoreszkjét: „Az én életem" és „Az én szerencsétlenségemnek historiája és okai; magyarosan, minden tettetés nélkül." A collegiumi diák és a világotjárt férfi közt mindenesetre kézzel fogható fokozatot tapasztalhatnánk, de határvonalat nehezen. Kisfaludy Károly tehát, mint vidám és népies költő, vagyis mint azon elemeknek költője, melyek költészetében életképességgel birtak s hatottak: nem Kazinczynak, se nem Kölcseynek, még kevésbbé Kisfaludy Sándornak követője, hanem Csokonainak.

Ugyanazt mondhatjuk a Kazinczy követőjeül feltolt Vitkovicsról is, kinek hétköznapias optimismusa annyira elüt Csokonai jellemétől, de kit költészetének derült színezete és népiessége vele rokonit.

Vörösmarty köre s költészete már csak kegyelettel viseltetik az ősz dictator iránt, kinek elvei régóta elkallódtak.

Egy hatalmas, nyugodt homloku férfi lép elénk, kinek mély tüzü szeme sejtetni engedi lelkének viharzását. Rengeteg erő forr ereiben; képzelete, mint meggyuladt erdő, hatalmas lángokban csapkod az éj sötét ege felé. Szíve mély mint a nyugvó tenger, melyet a vihar fel-felkorbácsol, s

mely nyugtában is nehezen nyög. A gyermekkor, az ifjuság emlekének szivárványai meg-megszinesitik a fájdalom vihara után életének látóhatárát, de férfikorának jelene nem nyújt kárpótlást a múltért. „Fájdalmasan folyt sok napom ifjuság szép kezdetében, bús szerelem miatt: örömtelen foly alkonyában, a szerelem lobogása nélkül." Mikor égő vágyain, ábrándos álmain túl van, életének verőfényes őszi délutánján ébred fel még egyszer szivében a boldogság reménye.

S mint Kölcseynél, a szerelem mellé a honszeretet járul. Kölcsey accordjain játsza énekét: „Pedig neked virulnod kell, ó hon: lelkünk kihalna hervadásodon." De ez accordok fölött tovább folytatja ábrándját, s a tettek, a kitartás és buzgalom erős hangjaiba csap át. Csakhogy a kor tespedő: rémítve villog a költő elébe századaink sanyaru korából Zrinyi r o n c s o l t képe.... majd e hős unokájának, végső daliánknak pegazusán repüli be az ősi dicsőségnek éji homályban késedelmező vidékét, hogy aztán keserű kétséggel kiáltson fel: „Vagy kárhozva lévénk, hogy örökké visszasóhajtsunk, s nagy példákra magyar már nagygyá lenni ne tudjon?"

És mikor a t e t t kárba vész, óriási kétségbeesésnek lesz rabja; halálra sebzett oroszlányként ordit, míg megsűrűdt vére, kiapadt agyvelője el nem bénitja:

Sötét eszmék borítják eszemet,
Szívemben istenkáromlás lakik.
Kivánságom: vesszen ki a világ
S e földi nép, a legvégső fajig.

Mi a világ nekem, ha nincs hazám?
Elkárhozott lélekkel hasztalan
Kiáltozom be a nagy végtelent:
Miért én éltem, az már dúlva van. . .

Vadul üvölt a vihar az éjben, mintha a menykapuján dörömbölnének, mintha a pokol malomjainak zúgása hallatszanék fel: „hulló angyal, tört szív, őrült lélek — vert hadak . . . vakmerő remények." „Mintha ujra hallanók a pusztán a lázadt ember vad keserveit, gyilkos testvér botja zuhanását s az első árvák sírbeszédeit, — a keselynek szárnya csattogását, Prometheus halhatatlan kínjait. . . . A vakcsillag, ez a nyomoru föld hadd forogjon keserü levében, s annyi bűn, szenny s ábrándok dühétől tisztuljon meg a vihar hevében, és hadd jöjjön el Noé bárkája, mely egy új világot zár magába". . .

Ugy hisszük, hogy fölösleges kiemelnünk azt az óriási ürt, mely első nagy, sőt mind eddig legnagyobb költőnket Csokonaitól elválasztja.

És mi mégis megmerjük kisérteni szellemeik találkozó pontjainak kimutatását.

Mellőzzük a német romantika phantastikus elemeinek befolyását, mellőzzük a francia romantikának hatását, mely a képzelem hatalmas tombotásában nyilvánul, sőt Hugo Viktori bizarrságokig csapong; mellőzzük a pantheismusba átmenő rendkivüli naturalismust. Nem utalunk Vörösmartynak liberalismusára, „a haza és emberiség vallására," — a szent béke, igazság és világosság álom-honára, [1]) melyért Vörösmarty oly rokon szellemben sóhajtozik a jövőhez mint egykor Csokonai,

[1]) A Guttenberg-albumba. Gondolatok a könyvtárban

de melynek ábrándképeit Vörösmarty azomban vad kétségbeeséssel, a való kérlelhetlenségével tépi szét. „Nincsen remény“ ez nála az emberiség sorsának refrainje, chorusa: az isten a világnak, az embernek teremtésekor „elborzadott a zordon mű felett és bánatában ősz lett és öreg.“

Minő rokonságot mutathat e két költőnk? Hazafiui irányuk közös térre vezeti mindkettejüket: mindketten a végsődalia, Zrínyi szelleme elé borulnak imádással s a nemzet őskorát varázsolják vissza, hogy tettre hevítsenek. Vörösmarty költészetének hazaibb, nemzetibb oldala: népies költészete szintén Csokonai irányának tovább fejlesztése, kinek humora Vörösmartynál már szilajabb alakban jelenik meg. Mák Bandija és Elhagyott leánya nagyon emlékeztet Csokonai két szép románcára....

És mikor Vörösmarty idegbágyasztó ragyogása és török zenéje után Petőfi kedves, szeszélyes egyéniségével föllép költészetünkben: a fölületesen itélő közvélemény őt csak Csokonai nagyobbitott kiadásának tekinti, mint embert és költőt egyaránt. Bizonyára nem is volna túlmerész oly rokon párhuzamot állitani fel Csokonai és Petőfi közt, minő Bürger és Heine közt található.

Maga a legnagyobb magyar költő, ki a népies irányt a nagy művész öntudatával követi, Arany János Csokonaihoz jár iskolába.

Kazinczy classicismusa, mely Goethe nyugalmas, sententiosus styljének akart utánzása lenni, a végletekig ment némelyeknél. Szemere, ki napokig

vesződik egy-egy szó faragásával, mit aztán szolgáira ráparancsol, utcán vagy vendégfogadáskor köt az ember nyakába, — ki egy mondatot 2355-ször képes variálni, — sonetteiben oly édesen folyó, zenei nyelven ír, hogy az értelemről szinte megfeledkezik. Kölcsey nem hiában kel ki az ifjabb írók „dagadó, homályos képei" ellen, melyekkel „gondolatjaikat sokszor egészen elburkolják;" nem hiába panaszkodik, hogy „sokszor üres és semmit jelentő hangokat zengenek." Kisfaludy K. Rózájának dala (Tihamér) csattanós bizonyítéka ennek, mint külömben is ez irónk stylje merő fellengő remény, andalgó érzemény, lángképzet, lángözön, bájfény, bájsugár, bájlepel, bájszövés, bájvonzat, bájkellem, bájillatozás. Van bájtegze, bájcseréje, bájszíne és tudja isten mije. Berzsenyi és Vörösmarty nyelve már nem ily chablonszerüség ugyan, de mindketten küzdenek a kifejezéssel, s omló indulataik árja sodorja őket. Ezért esik Berzsenyi bombastokba, ezért van Vörösmartynál annyi szódagály és képhalmaz. Még legremekebb stylü műve, Csongor és Tünde is itt-ott feszes nyelvezetü, mint ha csak nehéz szövésü kárpitok volnának sorai.

Ez irány elől vonult Arany Csokonaihoz, technikát tanulni....

S ezzel befejezhetjük az utókorban tett böngészésünket. Bőven szóltunk Kazinczyról, Kölcseyről, bőven Kisfaludy Károlyról és Vörösmartyról: ez íróinkat ma már nem olvassák annyira, hogy ne kellett volna a külömbségek részletesebb kiemelése által adnunk jelét annak, hogy bár Csokonai hatását igyekszünk kimutatni, egyoldalu dicsőítés, erőszakolt érdemek keresése nem célunk.

Petőfi és Arany eléggé ismeretesek, velük szemben különben is egész önálló tanulmány feladata már Csokonai hatását kimutatni, és ez inkább az ő tanulmányozójuknak is kötelessége mint a Csokonaié.

IV.

Még csak nehány végszót, mielőtt búcsút vennénk költőnktől.

Mig buzdított arra, kérdi olvasónk, hogy Csokonai életét s működését tegyük tanulmányunk tárgyává? Feleljünk meg Heine szavaival:

Die Litteraturgeschichte ist die grosse Morgue, wo Jeder seine Todten aufsucht, die er liebt oder womit er verwandt ist.... Wie dürfte ich vorübergehen, ohne Euch die blassen Lippen zu küssen."

És ha gyönge volt erőnk, megboldogult szelleme a rég elköltözöttnek, egész nagyságodnak visszateremtésére, — ha elménk nem elég mély lelked teljes átértésére: bocsásd meg rokonszenvünknek azt, hogy egy percre megfosztottuk emlékedet a múlt fátyolától, — hogy földi pályád visszarajzolásával egy percre megfosztottunk a kifáradt lélek egyetlen vigaszától, melynek neve:

Forgetfulness!

Fontosabb sajtóhibák.

22. l. felülről 3. sor: Tinódi után olv. *hü krónikázása,*
23. „ „ 17. „ allegóriát h. „ *allegoriáit*
32. „ alúlról 10. „ harc „ „ *terv*
39. „ „ 2. „ collegiumtól„ „ *collegiumból*
110. „ „ 2. „ eny „ „ *enyim*
111. „ felülről 6. „ balsejtelmének u. o. *ad*
115. „ „ 7. „ poetaságából h. o. *poetaságból*
130. „ „ 4. „ keveltelek „ „ *kedreltelek*
135. „ alúlról 4. „ part-gyűrüen „ „ *partgyűrüben*
137. „ felülről10. „ elött, „ „ *elött*
164. „ „ 13. „ enumeratióba„ „ *enumeratióiba*
202. „ alúlról 11. „ azért „ „ *azét*
228. „ felülről 8. „ volt előtt o. *s inkább is őszies*
„ „ „ 21. „ utókornak h. „ *utókorra*
232. „ alulról 7. „ örvényeken „ „ *ösrényeken*
234. „ felülről10. „ ‚gyakorlom „ „ *gyakorlom*
„ „ „ 10. „ honnan „ „ *a holnan*
„ „ „ 12. „ küldetném „ „ *küldődném*
„ „ alúlról 2. „ atyafiakhoz „ „ *atyafiaknak*
245. „ „ 7. „ Ez „ „ *„Ez*
246. „ „ 10. „ hydrotechnic „ „ *hydrotechnicát*
249. „ „ 18. „ munkái „ „ *munkáit*
251. „ „ 12. „ voltak „ „ *volt*
264. „ felülről 7. „ antiquitása „ „ *antiquitásai*
„ „ „ 16. „ kédelme „ „ *kérelme*
282. „ alúlról 3. „ az, „ „ *az*
284. „ felülről 2. „ neoapuistica „ „ *neoacquistica*
„ „ „ 5. „ emanáltak „ „ *emanáltnak*
292. „ alúlról 5. „ *emennek*: a sor végire vetendő.
296. „ A fejezetszám II. h. olv. XIII.

297.	l. felülről	9.	sor:	Kazinczy	h.	o. *Kazinczyt*
298.	„ „	13.	„	erőtlenkedést	„	„ *erőtlenkedését*
299.	„ alúlról	12.	„	folytathatja	„	„ *folytatja*
300.	„ felülről	8.	„	következenőkhez	„	„ *következendőkhez*
301.	„ alúlról	9.	„	; a	„	„ , a
309.	„ „	2.	„	hísekre	„	„ *hírekre*
313.	„ alúlról	12.	„	Shaftesburg	„	„ *Shaftesbury*
321.	„ felülről	9.	„	esmeretsége	„	„ *esmeretségre*
330.	„ alúlról	3.	„	Nagy S.	„	„ *Nagy G.*
331.	„ felülről	13.	„	szivével nem	„	„ *nem szivével*
339.	„ alúlról	10.	„	emberi	„	„ *ember*
341.	„ „	5.	„	insouciant	„	„ *insouciants*
„	„ „	7.	„	eonnu	„	„ *connu.*

72 old.
79
116.
121
141
M89899